

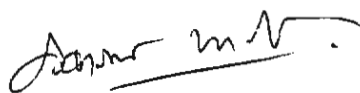
ความหลากหลายทางวัฒนธรรมและการพัฒนา :
มุมมองทางมานุษยวิทยา

อมรา พงศาพิชญ์

พฤษภาคม 2540

คำนำ

ท่ามกลางกระแสทางวัฒนธรรมอันหลากหลาย ที่พรั่งพรูเข้าสู่สังคมไทย “หนังสือความหลากหลายทางวัฒนธรรม” โดย รศ.ดร. อมรา พงศาพิชญ์ ที่ท่านกำลังถืออยู่นี้ เป็นส่วนหนึ่งในความพยายามของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) โดยฝ่ายสนับสนุนการวิจัยด้านความสัมพันธ์ข้ามชาติและทางเลือกในการพัฒนา (ฝ่าย 1) ที่มุ่งสนับสนุนการสร้างองค์ความรู้ด้านท้องถิ่นศึกษาในมิติทางวัฒนธรรม โดยอยู่ในรูปของชุดโครงการความหลากหลายทางวัฒนธรรม ซึ่งได้ดำเนินโครงการในช่วงต้นปี 2540 หนังสือ “ความหลากหลายทางวัฒนธรรม” นี้จึงเป็นผลงานอันเกิดจากของชุดโครงการดังกล่าว ที่ผ่านการแก้ไขปรับปรุงจากข้อคิดเห็นของผู้ทรงคุณวุฒิหลายท่านตามขั้นตอนการดำเนินงานของ สกว. จึงเชื่อมั่นได้ว่า หนังสือ “ความหลากหลายทางวัฒนธรรม” เล่มนี้ เป็นงานที่มีคุณค่าอย่างยิ่งสำหรับผู้สนใจงานด้านวัฒนธรรม และจุดประกายความสนใจให้ท่านผู้อ่านได้หันมาวิเคราะห์แง่มุมทางวัฒนธรรมในสังคมไทยอย่างหลากหลายมากขึ้น

(ศ.นพ. วิจารย์ พานิช)

ผู้อำนวยการ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

พิมพ์ครั้งที่ ๑

๒๕๔๑-๒๕๔๒

สารบัญ

		หน้า
บทนำ.....		1
ภาค 1	แนวคิดเรื่องความหลากหลายทางวัฒนธรรม : ทฤษฎีและวิวิธวิทยา	2
บทที่ 1	จุดกำเนิด วิวัฒนาการ และการแพร่กระจายวัฒนธรรม	4
	คำนำ	4
	แนวคิดวิวัฒนาการ	5
	แนวคิดการแพร่กระจายวัฒนธรรม	7
	ความหมายของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและการแพร่กระจายวัฒนธรรม” ...	7
	ความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรม	9
	(1) การปรับตัว (adaptation)	10
	(2) การสังสรรค์ทางวัฒนธรรมหรือการผสมผสานทางวัฒนธรรม (acculturation) และการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม (assimilation) .	11
	(3) บูรณาการทางวัฒนธรรม (cultural integration)	11
	(4) ความขัดแย้งทางวัฒนธรรม (cultural conflict)	12
	การพิจารณาเรื่องประวัติศาสตร์ ศูนย์กลางวัฒนธรรม และการแพร่กระจาย วัฒนธรรมในเอเชียอาคเนย์	13
	(1) ประวัติศาสตร์อาณาจักร	13
	(2) ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น	15
	(3) การศึกษาเรื่องชนชาติและชาติพันธุ์ในประวัติศาสตร์ท้องถิ่น	16
	สรุป	18
บทที่ 2	แนวคิดวัฒนธรรมพื้นบ้านและภูมิปัญญาชาวบ้าน	20
	คำนำ	20
	แนวคิดโครงสร้างพื้นฐานของระบบคิด	21
	(1) การศึกษาแนวคิดชนวิทยา	22
	(2) การศึกษาโครงสร้างพื้นฐานของระบบคิดของสำนักฝรั่งเศส	23
	(3) การศึกษาระบบคิดจากภาษาแนวนิรุกติศาสตร์และแนวภาษาศาสตร์	24
	(4) การศึกษาระบบคิดโดยวิเคราะห์ความหมายในวัฒนธรรม	28
	การศึกษาวิธีคิดของคนไทย	31
	(1) การศึกษาวัฒนธรรมท้องถิ่นและคติชนวิทยา	31
	(2) การศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น	31
	(3) การศึกษาระบบคิดของคนไทยเชิงความหมายและสัญลักษณ์	33
	สรุป	34

		หน้า
บทที่ 3	แนวคิดวัฒนธรรมกับอำนาจ และวัฒนธรรมกับการพัฒนา	35
	คำนำ	35
	แนวคิดเรื่อง “วัฒนธรรม” “ภูมิปัญญา” หรือ “ความรู้” และโครงสร้างอำนาจ	35
	(1) การศึกษาวัฒนธรรมและโครงสร้างอำนาจ	36
	(2) ศึกษา “วัฒนธรรม” “ความรู้” และ “อำนาจ” ตามทฤษฎีระบบและการพัฒนาแนวทุนนิยม	37
	(3) การศึกษา “วัฒนธรรม” และ “อำนาจ” ตามทฤษฎีทวนกระแส (Critical Theory)	38
	(4) การศึกษาวัฒนธรรมและโครงสร้างอำนาจหญิงชาย	40
	แนวคิดเรื่องวัฒนธรรมและระบอบการปกครอง	41
	(1) การใช้วัฒนธรรมเพื่ออุดมการณ์สร้างชาติ	41
	(2) การใช้วัฒนธรรมสร้างอาณานิคม	43
	(3) วัฒนธรรมและสงครามเย็น	44
	แนวคิดเรื่องธรรมรัฐ (governance) ประชาสังคม (civil society) และความหลากหลายทางวัฒนธรรม	45
	(1) ความซับซ้อน ความหลากหลาย และพลวัตในสังคมปัจจุบัน	46
	(2) บทบาทขององค์กรสังคมและประชาสังคม	46
	สรุป	48
ภาค 2	การพัฒนาและวัฒนธรรม.....	49
บทที่ 4	อุดมการณ์การพัฒนาและการปรับเปลี่ยนวัฒนธรรม	53
	คำนำ	53
	การศึกษา “โลกทัศน์” “ค่านิยม” และ “อุดมการณ์” ในสังคมไทยจากอดีตถึงปัจจุบัน	53
	(1) การขยายตัวของอุดมการณ์ทุนนิยมชาตินิยมและการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของคนไทยในสาขาเกษตรและอุตสาหกรรม	56
	(2) การตอบสนองนโยบายพัฒนาของรัฐและการต่อต้านอำนาจรัฐ	63
	(3) การพัฒนาอุตสาหกรรมท่องเที่ยว	67
	สรุป	73

	หน้า
บทที่ 5	
อุดมการณ์ชาตินิยมและความมั่นคงของชาติกับความหลากหลายทางวัฒนธรรม และชาติพันธุ์	76
คำนำ	76
กำเนิดความคิดเรื่องชาติพันธุ์และชนกลุ่มน้อยในประเทศไทย	77
ความสัมพันธ์ระหว่าง “คนไทย” และ “คนอื่น”	80
(1) คนจีนเปลี่ยนจากชนกลุ่มน้อยมาเป็นชนกลุ่มใหญ่	80
(2) คนลาว คนเขมร และกลุ่มชาติพันธุ์ในภาคอีสานกลายเป็นคนไทยลาว และคนไทยเขมร	85
(3) ชาวเขายังเป็นชนกลุ่มน้อยที่ทำลายสิ่งแวดล้อม	91
(4) คนไทยญวน : กระบวนการที่ยังไม่สมบูรณ์เรียบร้อย	99
(5) คนไทยมุสลิม : ความแตกต่างที่ต้องยอมรับ	103
สรุป	106
บทที่ 6	
วัฒนธรรมปฏิสัมพันธ์กับงานพัฒนาและสวัสดิการสังคมขององค์กรรัฐ และองค์กรสังคม	109
คำนำ	109
แนวคิดเรื่องบทบาทขององค์กรรัฐและองค์กรสังคมกับงานวัฒนธรรม และสวัสดิการสังคม	109
การพัฒนาและงานของรัฐด้านสวัสดิการสังคม	110
(1) การพัฒนาตามแนวคิดแพร่กระจายเทคโนโลยี การแพร่กระจาย วัฒนธรรมตะวันตก และความทันสมัยแบบตะวันตก (Diffusion of Technology/Westernization/Modernization)	111
(2) การพัฒนาตามแนวคิดพึ่งตนเอง (Self-Reliance) และการมีส่วนร่วม (Participation)	115
บทบาทองค์กรสังคมด้านวัฒนธรรมและสวัสดิการสังคม	121
(1) ก่อน พ.ศ. 2485	121
(2) พ.ศ. 2485 - 2516	123
(3) พ.ศ. 2516 - 2519	124
(4) พ.ศ. 2519 - 2523 - ปัจจุบัน	124
องค์กรพัฒนาสังคมในปัจจุบันและอนาคต	126
สรุป	133

	หน้า
บทที่ 7 บทสังท้าย : บทเรียนจากอดีต.....	135
(1) บทเรียนจากอุดมการณ์แนวนิยมและผลกระทบต่อวัฒนธรรม	135
(2) บทเรียนจากอุดมการณ์ชาตินิยมและผลกระทบต่อกลุ่มชาติพันธุ์	136
(3) บทเรียนจากบทบาทขององค์กรรัฐและองค์กรพัฒนาสังคมในการดูแล เรื่องการพัฒนาและผลกระทบทางสังคมวัฒนธรรม	137
บรรณานุกรม	139

บทนำ

วัตถุประสงค์ของหนังสือเรื่อง “ความหลากหลายทางวัฒนธรรมและการพัฒนา” เล่มนี้คือการนำเสนอประเด็นที่ควรมองในเรื่องวัฒนธรรมในสังคมไทยบางประเด็น เนื่องจากวัฒนธรรมมีหลากหลายและความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมรวมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมกับนโยบายและอุดมการณ์ของรัฐเป็นเรื่องที่ซับซ้อน ผู้เขียนมุ่งหวังแต่เพียงจะพิจารณาเฉพาะประเด็นที่เห็นได้ชัดเจนเท่านั้น ส่วนประเด็นที่ยังไม่ลือชัดเจนหรือซับซ้อนจะไม่นำเสนอในหนังสือเล่มนี้ เพื่อให้หนังสือมีลักษณะกระชับและมีขนาดเล็ก

ผู้เขียนเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้จากคำเชิญชวนของ ศาสตราจารย์ นายแพทย์ วิจารณ์ พานิช ผู้อำนวยการกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ให้ผู้เขียนลองเสนอมุมมองเรื่องความหลากหลายทางวัฒนธรรม เนื่องจาก สกว. มีโครงการจะสนับสนุนงานวิจัยด้านความหลากหลายทางวัฒนธรรม หนังสือเล่มนี้จึงเป็นเพียงจุดเริ่มต้นของการนำเสนอในงานในหัวข้อนี้ คงจะมีการนำเสนอประเด็นอื่น ๆ ที่ยังไม่ปรากฏในหนังสือเล่มนี้มาเสนอต่อไป โดยผู้เขียนท่านอื่นในรูปแบบอื่น ๆ ตามความเหมาะสม

หนังสือเล่มนี้แบ่งออกเป็น 2 ภาค ภาคแรกว่าด้วยแนวคิดทฤษฎีและวิธีวิทยา ส่วนภาคที่สองว่าด้วยวัฒนธรรมและการพัฒนา

ผู้เขียนได้เสนอแนวคิดทฤษฎีและวิธีวิทยาในภาคที่หนึ่งเพื่อประโยชน์สำหรับผู้ที่ต้องการพื้นฐานทางความคิดทฤษฎี โดยที่บทที่หนึ่งให้ความสำคัญในเรื่องวัฒนธรรมและการเปรียบเทียบวัฒนธรรม บทที่สองเน้นในเรื่องการศึกษาวัฒนธรรมเชิงวิธีวิทยา และบทที่สามให้ความสำคัญกับวิธีวิเคราะห์สังเคราะห์ข้อมูลในบริบทของสังคม เนื้อหาของทั้งสามบทในภาคที่หนึ่งนี้มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ส่วนในภาคที่สอง พิจารณาเรื่องวัฒนธรรม อุดมการณ์และนโยบายของรัฐไทย บทที่สี่มองเรื่องอุดมการณ์พัฒนาแนวนิยมและผลกระทบต่อวิถีชีวิตและวัฒนธรรม บทที่ห้าเรื่องอุดมการณ์ชาตินิยมและความมั่นคงของชาติและผลกระทบต่อกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีวัฒนธรรมแตกต่างจากวัฒนธรรมของรัฐ และบทที่หกเป็นการมองความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรรัฐและองค์กรสังคม และผลกระทบต่อกลุ่มสตรี เด็ก และเยาวชน ทั้งนี้รวมถึงองค์กรรัฐและสังคมภายในประเทศและระหว่างประเทศ ที่เป็นส่วนของกระบวนการโลกาภิวัตน์

การแยกนำเสนอเนื้อหาเป็นภาคก็เพื่อที่จะแยกส่วนที่เป็นแนวคิดทฤษฎีและวิธีวิทยาออกจากการวิเคราะห์วัฒนธรรมที่ได้รับผลกระทบจากอุดมการณ์และนโยบายของรัฐ ทั้งนี้ปฏิสัมพันธ์ระหว่างอุดมการณ์สากลและอุดมการณ์รัฐชาติมีผลกระทบต่อวัฒนธรรมด้วยเช่นเดียวกัน

ภาค 1

ทฤษฎีและวิธีวิทยา

ภาค 1

แนวคิดเรื่องความหลากหลายทางวัฒนธรรม : ทฤษฎีและวิธีวิทยา

คำว่า วัฒนธรรมอาจมีความหมายต่างกันสำหรับแต่ละบุคคล และยังคำว่าความหลากหลายทางวัฒนธรรมยังจะมีความหมายต่างกันมากยิ่งขึ้น เนื้อหาในภาคที่หนึ่งนี้จะมุ่งพิจารณาเรื่องความหมายของคำว่าวัฒนธรรม องค์ประกอบและคุณสมบัติของวัฒนธรรม รวมทั้งแนวทางการศึกษาวัฒนธรรมในเรื่องของการศึกษาวัฒนธรรมแต่ละวัฒนธรรม การศึกษาเปรียบเทียบวัฒนธรรม ความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรม ตลอดจนกรอบการมองวัฒนธรรม อาจเรียกได้ว่าเนื้อหาในภาคหนึ่งนี้เป็นการศึกษาพื้นฐานเชิงทฤษฎีและวิธีวิทยา ส่วนเนื้อหาในภาคที่สองจะเป็นเรื่องวัฒนธรรมและการพัฒนา

การนำเสนอแนวคิดทฤษฎีและวิธีวิทยาเพื่อศึกษาวัฒนธรรมเป็นการเสี่ยงที่จะถูกวิจารณ์อยู่บ้าง เพราะเรื่องวัฒนธรรมเป็นเรื่องใกล้ตัวของทุกคน ทุกคนเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรม มีวิถีชีวิตความเป็นอยู่ คติความเชื่อ ขนบธรรมเนียมประเพณี เหมือนกับว่าทุกคนรู้อยู่แล้วว่าวัฒนธรรมคืออะไร บางคนอาจมองว่าชีวิตเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมและวัฒนธรรมเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตและไม่จำเป็นต้องสร้างทฤษฎีหรือกำหนดวิธีวิทยาย้อนมาเพื่อใช้ศึกษาวัฒนธรรม เพียงแต่ทำความเข้าใจกับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น และขณะเดียวกันก็ใช้ชีวิตตามวัฒนธรรมของตนเป็นปฏิบัติการทางวัฒนธรรมไปด้วยเลย การศึกษาวัฒนธรรมในลักษณะนี้เป็นการมองจากทัศนะของผู้ที่อยู่ในวัฒนธรรมในฐานะผู้ปฏิบัติ เป็นวิธีคิดแนวทางที่ใช้ประสบการณ์เป็นพื้นฐานในการทำความเข้าใจวัฒนธรรม

แต่ผู้เขียนเชื่อว่า การเรียนรู้วิธีศึกษาวัฒนธรรมที่ผู้อื่นได้ใช้มาก่อนก็น่าจะมีประโยชน์ช่วยเพิ่มมิติให้เห็นวัฒนธรรมจากแง่มุมที่หลากหลายขึ้น และอาจจะสร้างความเข้าใจให้ลึกซึ้งกว่าการมองด้วยวิธีที่เคยเห็นมาโดยใช้ประสบการณ์เป็นหลัก เนื่องจากผู้เขียนเชื่อในการเรียนรู้วิธีคิดวิธีมองจากผู้อื่นเพื่อเพิ่มศักยภาพให้แก่ตนเอง ผู้เขียนจึงขอมองการวิจารณ์ว่าให้ความสำคัญกับทฤษฎีและวิธีวิทยามากเกินไป เพราะบางท่านเชื่อว่าทฤษฎีและวิธีวิทยาอาจซ้ำนำและปิดกั้นทำให้มองไม่เห็นเนื้อแท้ของวัฒนธรรมที่ปรากฏอยู่ได้

ดังนั้น ในภาคที่หนึ่งผู้เขียนจึงได้ตัดสินใจนำเสนอเนื้อหาเรื่องวัฒนธรรมโดยผ่านทฤษฎีและวิธีวิทยา ที่นักวิชาการไทยและต่างชาติได้ใช้มาก่อน ทั้งนี้ผู้เขียนคาดว่าผู้อ่านจะได้ประโยชน์จากเนื้อหาในภาคที่หนึ่งก่อนที่จะวิเคราะห์และทำความเข้าใจในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมและการพัฒนาในภาคที่สองต่อไป

บทที่ 1

จุดกำเนิด วิวัฒนาการ และการแพร่กระจายวัฒนธรรม

คำนำ

การพิจารณาเรื่องความหลากหลายทางวัฒนธรรมสอดคล้องกับแนวคิดทางมานุษยวิทยา อย่างน้อยสองสำนัก คือ สำนักวิวัฒนาการและสำนักแพร่กระจายทางวัฒนธรรม ความแตกต่างของมนุษย์กลุ่มต่าง ๆ อาจแยกเป็นความแตกต่างทางชีวภาพและความแตกต่างทางวัฒนธรรม ความแตกต่างทางชีวภาพเห็นชัดในความแตกต่างทางเชื้อชาติ (race) ซึ่งในชั้นกว้างที่สุดแยกเป็นกลุ่มนิกรอยด์ มองโกลอยด์ คอเคซอยด์ ออสตราลอยด์ ฯลฯ แต่ภายในกลุ่มใหญ่นี้ก็มีกลุ่มย่อย เช่น นิกริโท (negrito) ออสโตรนีเซียน (Austronesian) อินโดนีเซียน (Indonesian) ออสโตรเอเชียติก (Austro Asiatic) โพลินีเซียน (Polynesian) เป็นต้น ความแตกต่างนี้เป็นความแตกต่างทางลักษณะภายนอกที่สังเกตเห็น (phenotype) ซึ่งสัมพันธ์กับความแตกต่างทางพันธุกรรม (genotype) แต่ไม่ทั้งหมด

ทางด้านสังคมศาสตร์แม้จะยอมรับว่ามีความแตกต่างทางชีวภาพ แต่ความแตกต่างทางวัฒนธรรมมีความหมายต่อการใช้ชีวิตประจำวันและการให้ความหมายต่อชีวิตและสังคมมากกว่า นักมานุษยวิทยาใช้คำว่ากลุ่มชาติพันธุ์ (ethnic group) เพื่อแยกข้อแตกต่างทางวัฒนธรรมระหว่างสังคมมนุษย์ที่มีวัฒนธรรมต่างกัน โดยไม่พิจารณาเรื่องเชื้อชาติ (race) ตัวอย่างของกลุ่มชาติพันธุ์คือ คนไทย คนพม่า คนกะเหรี่ยง คนจีน คนอินเดีย เป็นต้น นักวิชาการสาขาอื่นมักใช้คำว่า “ชนชาติ” ในความหมายที่นักมานุษยวิทยาใช้คำว่า “กลุ่มชาติพันธุ์” ปัจจัยทางวัฒนธรรมที่ใช้พิจารณาความแตกต่างของกลุ่มชาติพันธุ์มีหลายองค์ประกอบ เช่น ภาษาพูด ระบบความเชื่อหรือศาสนา เครื่องมือเครื่องใช้ ฯลฯ การศึกษาเรื่องกลุ่มชาติพันธุ์และวัฒนธรรมเป็นเรื่องซับซ้อน การเปรียบเทียบวัฒนธรรมโดยพิจารณาองค์ประกอบต่าง ๆ จึงเป็นศาสตร์ที่ต้องใช้เวลายาวนานในการศึกษาและทำความเข้าใจ

แนวคิดที่จะกล่าวถึงในบทนี้มีสองชุดคือ แนวคิดวิวัฒนาการและแนวคิดแพร่กระจายวัฒนธรรม ผู้เขียนเชื่อว่าเราไม่อาจยึดถือแนวคิดใดแนวคิดหนึ่ง เพราะแต่ละแนวคิดต่างก็มีปัญหาในการวิเคราะห์เพราะมีข้อมูลไม่สมบูรณ์ การวิเคราะห์เรื่องวัฒนธรรมจึงต้องปรับใช้ทั้งสองแนวคิด

แนวคิดในเรื่องวิวัฒนาการ (evolutionism) มองว่าหลังจากสิ่งมีชีวิตได้ผ่านขั้นตอนของวิวัฒนาการทางชีวภาพมาเป็นมนุษย์ (homo sapiens) แล้ว ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม ดังเห็นได้จากวิวัฒนาการของมนุษย์ผ่านยุคหินเก่า หินกลาง หินใหม่ สัมฤทธิ์ ทองแดง เหล็กและยุคประวัติศาสตร์ตามลำดับ นักโบราณคดีผู้ขุดค้นพบหลักฐานเครื่องมือเครื่องใช้ของมนุษย์สมัยโบราณมักมองความแตกต่างของกลุ่มชาติพันธุ์และวัฒนธรรมตามเครื่องมือเครื่องใช้ ในระยะแรกนักวิชาการแนววิวัฒนาการมองการเปลี่ยนแปลงในลักษณะ

แนวตั้ง (vertical) อย่างเดียว โดยมองว่าสังคมวิวัฒนาการจากรูปแบบของยุคหนึ่งไปสู่อีกรูปแบบหนึ่งของยุคต่อไป ซึ่งเป็นการมองที่แคบว่าสังคมมนุษย์วิวัฒนาการในลักษณะขั้นบันได เหมือนกับว่ามนุษยชาติมีจุดกำเนิดและขั้นตอนการพัฒนาการเหมือน ๆ กัน แนวคิดนี้ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์มาก ต่อมานักวิชาการรุ่นหลัง ๆ ได้ปรับแนวคิดมาเป็นแนวที่เน้นเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อม (adaptation) และนำเสนอแนวการวิเคราะห์ใหม่ ทำให้แนวคิดวิวัฒนาการได้รับการยอมรับอีกครั้งหนึ่ง

ในช่วงที่แนวคิดวิวัฒนาการตกต่ำนั้น ได้มีการศึกษาสังคมวัฒนธรรมในลักษณะที่ปฏิเสธเรื่องจุดกำเนิดร่วมกันของมนุษยชาติและการเปลี่ยนแปลงสังคมวัฒนธรรมแนวขั้นบันได ในหนังสือเล่มนี้ใช้คำว่าแนวคิดแพร่กระจายวัฒนธรรม (cultural diffusionism) ซึ่งศึกษาเปรียบเทียบวัฒนธรรมของสังคมต่าง ๆ โดยเฉพาะสังคมข้างเคียงในลักษณะเปรียบเทียบ (cross-cultural comparison) เพื่อดูความเหมือนและความต่างทางวัฒนธรรม แนวคิดนี้ไม่มุ่งหาจุดกำเนิดของวัฒนธรรม แต่มองศูนย์กลางวัฒนธรรม (culture core) การแพร่กระจายของวัฒนธรรมและเขตวัฒนธรรม (culture area) เป็นการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมตามแนวราบ (horizontal)

แท้ที่จริงแล้วแนวคิดสองแนวนี้นี้ไม่ได้ขัดแย้งกัน เพราะแนวคิดวิวัฒนาการมองการเปลี่ยนแปลงในแนวตั้ง แต่แนวคิดแพร่กระจายวัฒนธรรมมองการเปลี่ยนแปลงในแนวราบ ในความเป็นจริงสังคมคงจะต้องปรับเปลี่ยนทั้งสองแนว ขึ้นอยู่กับว่า ณ ขณะใดเกิดการเปลี่ยนแปลงในลักษณะใดเท่านั้น

เมื่อเวลาผ่านไป นักวิชาการรุ่นหลังได้มีโอกาสเรียนรู้เกี่ยวกับแนวคิดทั้งสองแนว และได้มีการผนวกทั้งสองแนวคิดเข้าด้วยกันทำให้ได้ภาพของสังคมวัฒนธรรมในภูมิภาคต่าง ๆ ของโลกที่มีความหลากหลาย

แนวคิดวิวัฒนาการ

นักวิชาการแนววิวัฒนาการมีหลายคน แต่ในที่นี้จะให้ความสำคัญแต่เพียงเฉพาะบางคนเท่านั้น กลุ่มนักวิชาการคริสต์ศตวรรษที่ 19 ที่สำคัญมีสเปนเซอร์ ไทเลอร์ และเฟรเซอร์ กล่าวได้ว่าสเปนเซอร์เป็นนักวิวัฒนาการร่วมสมัยกับดาร์วิน โดยที่ดาร์วินเน้นวิวัฒนาการทางชีวภาพ และสเปนเซอร์เขียนเกี่ยวกับวิวัฒนาการทางสังคม (social evolution) ในสมัยคริสต์ศตวรรษที่ 20 กอร์ดอน ไชล์ด (Gordon Childe) นับเป็นบุคคลสำคัญที่ช่วยฟื้นฟูแนวคิดวิวัฒนาการ เขาเป็นนักโบราณคดีที่มีบทบาทในการนำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับวัฒนธรรมของมนุษย์สมัยโบราณ เขาชี้ให้เห็นว่ามนุษย์วิวัฒนาการจากสังคมที่มีระบบเศรษฐกิจแบบล่าสัตว์เก็บของป่ากินเป็นอาหาร มาเป็นสังคมที่มีระบบเศรษฐกิจแบบผลิตอาหาร รู้จักเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ มีการตั้งถิ่นฐาน และถ้าสภาพแวดล้อมอุดมสมบูรณ์มาก การตั้งถิ่นฐานก็ถาวรและเกิดเมือง การเปลี่ยนแปลงในช่วงนี้บางครั้งเรียกการปฏิวัติเกษตรกรรม (agricultural revolution) ต่อมามนุษย์ค้นพบโลหะ เช่น ทองแดง ดีบุก ตะกั่ว และเหล็กทำให้พัฒนาเครื่องมือเครื่องใช้ได้ดีขึ้น มนุษย์รู้จักผลิตอาหารได้มากพอ และสามารถสะสมอาหารทำให้คนบางคนสร้างความชำนาญเฉพาะทาง

และพัฒนาเครื่องมือเครื่องใช้สร้างความเจริญทางเทคโนโลยีให้ก้าวหน้าขึ้น ภายหลังในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 16 - 19 จึงได้เกิดปฏิวัติอุตสาหกรรม (industrial revolution) เห็นชัดเป็นรูปธรรมเมื่อเจมส์ วัตต์ ผลิตเครื่องจักรไอน้ำใน ค.ศ. 1769

นอกจากนี้ ไซลด์ยังได้กล่าวถึงการตั้งถิ่นฐานและการเกิดเมือง มนุษย์ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตที่สูงหรือที่แห้งแล้ง มักจะเพาะปลูกได้ผลผลิตต่ำเพราะสภาพดินไม่อำนวย ทำให้ต้องอพยพเคลื่อนย้ายเป็นประจำ และขนาดของสังคมก็จะไม่ใหญ่นักเพราะไม่สามารถผลิตอาหารเลี้ยงคนจำนวนมากได้ โครงสร้างของสังคมอยู่ในลักษณะเผ่าพันธุ์ (tribal society) แต่มนุษย์ที่ตั้งถิ่นฐานในที่ลุ่ม สภาพดินและน้ำเอื้ออำนวยให้สามารถผลิตอาหารได้ตามความต้องการและมีเหลือพอที่จะเปิดโอกาสให้สมาชิกบางคนในสังคมสร้างความชำนาญเฉพาะทางได้ด้วย จึงเกิดสังคมเมืองขึ้นได้ ขณะเดียวกันมนุษย์เรียนรู้ที่จะควบคุมน้ำเพื่อการเพาะปลูก สร้างระบบชลประทาน ตลอดจนกลไกการบริหารจัดการน้ำ และการบริหารจัดการคน เกิดชนชั้น และโครงสร้างสังคมที่ซับซ้อน

แนวคิดวิวัฒนาการได้รับการสนับสนุนจากนักโบราณคดีมาก เพราะข้อมูลทางโบราณคดีสามารถชี้ให้เห็นสังคมแบบต่าง ๆ ที่ชัดเจน นักวิชาการรุ่นต่อมาได้ขยายคำอธิบายเรื่องวิวัฒนาการเพิ่มเติมโดยให้ความสำคัญในเรื่องสภาพแวดล้อม ในหนังสือชื่อ Theory of Culture Change พิมพ์ในปี ค.ศ. 1955 จูเลียน สจวร์ต (Julian Steward) ชี้ให้เห็นว่าสภาพแวดล้อมที่แตกต่างกันจะมีอิทธิพลทำให้วัฒนธรรมต่างกัน การศึกษาแนวนี้เวทียานนี้มีส่วนทำให้มานุษยวิทยาได้เข้ามาใกล้กับสาขาวิชาอื่น เช่น เกษตร วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ชีววิทยา ฯลฯ ในการศึกษาครั้งนี้สจวร์ตวิเคราะห์ (1) ลักษณะการหาเลี้ยงชีพกับสภาพแวดล้อม (2) พฤติกรรมการผลิตกับลักษณะการหาเลี้ยงชีพในแต่ละท้องถิ่น (3) บทบาทของพฤติกรรมการผลิตต่อวัฒนธรรม ทั้งหมดนี้สรุปได้ว่า สภาพแวดล้อมที่ต่างกันทำให้วิวัฒนาการต่างกันและวัฒนธรรมต่างกัน

การมองว่าวัฒนธรรมในการผลิตหรือวัฒนธรรมแบบวัตถุ เช่น เครื่องมือเครื่องใช้ มีอิทธิพลต่อสภาพสังคมและวัฒนธรรมส่วนอื่น และมีผลทำให้เกิดพัฒนาการหรือวิวัฒนาการ ได้รับความนิยมในกลุ่มนักวิวัฒนาการคริสต์ศตวรรษที่ 20 โดยซาลิน (Sahlin) แยกเป็นวิวัฒนาการเฉพาะ (specific evolution) และวิวัฒนาการทั่วไป (general evolution) ซึ่งหมายถึงการเปลี่ยนแปลงระดับท้องถิ่นกับการเปลี่ยนแปลงของมนุษยชาติโดยรวม

เลสลี ไวท์ (Leslie White) จากสำนักชิคาโกเน้นถึงอิทธิพลของวัฒนธรรมแบบวัตถุที่มีผลต่อระดับพัฒนาการของสังคมมนุษย์ ในสายตาของไวท์ สังคมมีองค์ประกอบ 3 ส่วนคือ (1) เทคโนโลยีเศรษฐกิจและกระบวนการผลิต (2) โครงสร้างสังคม และ (3) อุดมการณ์และวัฒนธรรม โดยส่วนแรกมีอิทธิพลเหนือส่วนอื่น ๆ ในทำนองเดียวกัน สจวร์ต (1955) มองว่าวิถีการผลิตซึ่งขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมมีอิทธิพลต่อโครงสร้างสังคมและวัฒนธรรม ข้อจำกัดทางสภาพแวดล้อมทำให้สังคมพัฒนาทางวัฒนธรรมได้เพียงบางระดับเท่านั้น และในแต่ละระดับก็จะมีการบูรณาการขององค์ประกอบต่าง ๆ (levels of sociocultural integration) เขาแบ่งระดับ

ตามโครงสร้างสังคมและวัฒนธรรมคือ (1) สังคมครอบครัว (band) (2) เผ่าชน (tribe) (3) รัฐของชนเผ่า (chiefdom) และ (4) อาณาจักรหรือรัฐชาติ (state)

การศึกษาทำนองนี้นำไปสู่การศึกษาพัฒนาการของสังคมมนุษย์ภายใต้ปัจจัยทางธรรมชาติ วิทโฟเกิล (Wittfogel) เห็นด้วยกับแนวคิดวิวัฒนาการแต่โต้แย้งว่าแนวคิดนี้มีรากฐานมาจากยุโรป ในสังคมเอเชียมีลักษณะเฉพาะซึ่งเขาเรียกว่า Oriental Despotism ซึ่งเป็นสังคมพลังน้ำ เขาใช้ตัวอย่างประเทศจีนเพื่อชี้ให้เห็นว่าผู้ปกครองประเทศใช้การควบคุมน้ำเป็นกลไกในการบริหารประเทศ ความคิดเรื่องวิวัฒนาการชี้ให้เห็นความแตกต่างระหว่างสังคมวัฒนธรรมของผู้ที่อยู่ในที่แห้งแล้งขาดน้ำ กับผู้ที่อยู่บนที่ราบลุ่มมีน้ำและอาหารอุดมสมบูรณ์

แนวคิดการแพร่กระจายวัฒนธรรม

แนวคิดเรื่องความหลากหลายทางวัฒนธรรมสอดคล้องกับแนวคิดทางมานุษยวิทยาสำนักประวัติศาสตร์เฉพาะและการแพร่กระจายวัฒนธรรม (historical particularism and cultural diffusionism) ภายใต้การนำของศาสตราจารย์ ฟรานซ์ โบแอส (Franz Boas) ที่มหาวิทยาลัยโคลัมเบีย และลูกศิษย์อีกประมาณ 20 คน ลูกศิษย์ของ Boas อาจแยกออกเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่สนใจเรื่องวัฒนธรรม มุ่งหาความหมายและคำอธิบายเกี่ยวกับวัฒนธรรม และกลุ่มที่เชื่อว่าปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมเกี่ยวพันอย่างใกล้ชิดกับระบบการคิดของมนุษย์ (human mind) และสภาพจิตใจของมนุษย์ (human psyche) สมาชิกของกลุ่มแรกที่สำคัญคือ (1) Kroeber และ Lowie ซึ่งต่อมาสอนอยู่ที่ University of California, Berkeley (2) Cole และ Sapir ที่มหาวิทยาลัยชิคาโกและ (3) Hershkovits ที่มหาวิทยาลัย Northwestern สำหรับแนวคิดของกลุ่มนี้ผู้เขียนจะใช้คำว่า “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” แทนคำว่า “ประวัติศาสตร์เฉพาะ” เพราะจะสื่อความหมายได้ง่ายกว่า ส่วนกลุ่มหลังได้พัฒนาแนวคิดจนกลายเป็นสาขาวิชาย่อยของมานุษยวิทยาเรียกว่า วัฒนธรรมและบุคลิกภาพ (culture and personality) และมีนักวิชาการที่สำคัญเช่น Margaret Mead, Ruth Benedict กลุ่มนี้สนใจเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างบุคลิกและจิตใจ ตลอดจนความนึกคิดและอิทธิพลของวัฒนธรรมมาก

ความหมายของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและการแพร่กระจายวัฒนธรรม”

ความคิดพื้นฐานของโบแอสในระยะแรกคือการปฏิเสธแนวคิดของสำนักวิวัฒนาการที่เชื่อว่าสังคมมนุษย์มีจุดกำเนิดร่วมกันแต่เกิดการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตและวัฒนธรรมไปสู่รูปแบบต่าง ๆ ตามสภาพแวดล้อม โบแอสมองว่าสังคมและวัฒนธรรมของคนอาจมีจุดเริ่มต้นที่ไม่เหมือนกัน (independent invention) เขาไม่เชื่อในความเป็นหนึ่งเดียวของเผ่าพันธุ์ของมนุษยชาติ และเชื่อว่าการที่สังคมหลาย ๆ สังคมมีวัฒนธรรมเหมือนกันเป็นเพราะการแพร่กระจายของวัฒนธรรม (cultural diffusion) จากสังคมหนึ่งไปอีกสังคมหนึ่ง การยอมรับวัฒนธรรมใหม่ทำให้สังคมมีวัฒนธรรมเหมือนกันได้โดยไม่จำเป็นว่าเป็นเพราะมีจุดกำเนิดร่วมกัน การศึกษาประวัติความเป็นมาของวัฒนธรรมทั้งหมดทุกด้านหรือองค์ประกอบของวัฒนธรรมเฉพาะส่วนจะสามารถได้ภาพของการแพร่กระจายวัฒนธรรม

แนวทางการศึกษาและการสร้างทฤษฎีของสำนักนี้มีลักษณะอนุมาน (inductive) คือให้ความสำคัญในการเก็บข้อมูลในพื้นที่มากกว่าการสร้างหรือทดสอบทฤษฎี เนื่องจากนักวิชาการกลุ่มนี้ไม่เห็นด้วยกับทฤษฎีวิวัฒนาการซึ่งเชื่อว่ามีกฎธรรมชาติที่อธิบายความเป็นมาของมนุษยชาติ จึงส่งเสริมให้ลูกศิษย์ศึกษาข้อมูลสนาม รวบรวมความรู้ให้ได้ครบถ้วนเพื่อสามารถนำมาสร้างทฤษฎีได้ภายหลัง ถ้ามีการสร้างทฤษฎีที่น่าจะช่วยให้แย้งทฤษฎีวิวัฒนาการที่เชื่อว่ามนุษยชาติมีจุดกำเนิดร่วมกันได้ (Boas, 1966)

การทำความเข้าใจเกี่ยวกับวัฒนธรรมและสังคมมนุษย์จำเป็นต้องศึกษาทุก ๆ เรื่องเกี่ยวกับวัฒนธรรมและสังคมนั้น ๆ ศึกษาทุกแง่มุม (holistic) รวมวัฒนธรรมที่เป็นวัตถุ เช่นสิ่งประดิษฐ์เครื่องใช้สิ่งก่อสร้าง (material culture) และวัฒนธรรมในเรื่องระบบคิด ความเชื่อ ขนบธรรมเนียมประเพณี และวิถีชีวิต รายงานเกี่ยวกับสังคมวัฒนธรรมหรือชาติพันธุ์ที่เขียนอย่างรอบด้านนี้เรียกว่า ชาติพันธุ์วรรณา หรือชาติพันธุ์พรรณา (ethnography)

พัฒนาการของมานุษยวิทยาสำนักประวัติศาสตร์ ท้องถิ่นและแพร่กระจายวัฒนธรรมนี้ขึ้นอยู่กับผลงานของนักวิชาการที่เป็นลูกศิษย์ของโบแอสมากกว่าของตัวอาจารย์เอง เนื่องจากอาจารย์มีลูกศิษย์หลายคน เมื่อรวมผลงานของลูกศิษย์เหล่านี้เข้าด้วยกันแล้วทำให้เห็นภาพความคิดเรื่องวัฒนธรรมของสำนักนี้ ความคิดที่สำคัญคือวัฒนธรรมมีลักษณะองค์รวมที่ประกอบด้วยส่วนย่อย แต่เมื่อรวมกันแล้วมีลักษณะเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของสังคมนั้น ๆ จนกลายเป็นแบบแผนทางวัฒนธรรมที่มีลักษณะพิเศษ (cultural patterns หรือ configuration) ซึ่งไม่ได้เกิดจากการเอาส่วนย่อยมารวมกันเท่านั้น แต่มีปัจจัยอื่นซึ่ง Kroeber (1917) เรียกว่า superorganic มาช่วยเสริมให้เกิดความกลมกลืนและมีลักษณะเฉพาะเป็นชุดวัฒนธรรม (culture complex) ซึ่งมีหลายองค์ประกอบ การกระจายตัวขององค์ประกอบของวัฒนธรรมครอบคลุมพื้นที่ซึ่งอาจเรียกว่า เขตวัฒนธรรมหรือพื้นที่วัฒนธรรม (culture area) แต่ส่วนประกอบของวัฒนธรรมแต่ละส่วน (culture trait) หรือตัวเนื้อหาของวัฒนธรรมนั้นเมื่อกระจายอยู่ตามพื้นที่จะมีความเข้มข้นหรือความหนาแน่นไม่เท่ากัน ส่วนที่มีองค์ประกอบหนาแน่นเรียกว่าเป็นศูนย์กลางวัฒนธรรม หรือศูนย์กลางวัฒนธรรม (culture core หรือ culture center) แต่ศูนย์กลางหรือศูนย์กลางวัฒนธรรมนี้ไม่ได้หมายถึงพื้นที่เฉพาะจุดเท่านั้น ศูนย์กลางวัฒนธรรมอาจเคลื่อนย้ายได้ถ้าสังคมเคลื่อนย้ายไป (Jacobs, 1964)

การศึกษาวัฒนธรรมเพื่อชุดวัฒนธรรม รวมทั้งศูนย์กลางและการแพร่กระจายขององค์ประกอบต่าง ๆ นี้ อาจทำได้โดยการทำรายชื่อขององค์ประกอบแต่ละส่วน (culture trait list) แล้วสำรวจดูว่ามีปรากฏอยู่ที่ใดบ้าง เพื่อเปรียบเทียบกับสังคมข้างเคียงและศึกษาการแพร่กระจายของวัฒนธรรมชุดต่าง ๆ อย่างไรก็ตามการศึกษาเรื่องเขตวัฒนธรรมและการแพร่กระจายวัฒนธรรมมีปัญหาคือ (1) เขตวัฒนธรรมและศูนย์กลางวัฒนธรรมอาจเปลี่ยนแปลงได้ (2) องค์ประกอบของวัฒนธรรมในแต่ละเขตอาจเปลี่ยนแปลงเมื่อได้รับอิทธิพลจากที่อื่น (3) ในเขตวัฒนธรรมหนึ่งอาจมีองค์ประกอบของวัฒนธรรมที่ต่างกัน เนื่องจากปัญหาที่กล่าวถึงนี้เกิดจากการเปลี่ยนแปลง การศึกษาทางประวัติศาสตร์เฉพาะถิ่นหรือประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะช่วยให้ความกระจ่างในปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นได้ แต่การศึกษาเรื่องเขตวัฒนธรรมนี้เหมาะสำหรับสังคมที่ได้รับอิทธิพล

จากสังคมข้างเคียงไม่มาก ในสังคมยุคโลกาภิวัตน์ที่ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมภายนอกมาก การศึกษาจะซับซ้อนมาก

ข้อสังเกตในเรื่องการแพร่กระจายวัฒนธรรมและเขตวัฒนธรรมที่ควรคำนึงในการศึกษา เรื่องความหลากหลายทางวัฒนธรรมคือ

1. สังคมวัฒนธรรมชุดใดชุดหนึ่ง (culture complex) มีศูนย์กลางอยู่ที่จุดใดจุดหนึ่งและแพร่กระจายออกไป ขยายอิทธิพลใหญ่ขึ้น ๆ จนครอบคลุมพื้นที่ในวงกว้าง ในลักษณะของศูนย์กลางวัฒนธรรม (culture core) และเขตวัฒนธรรม (culture area) ศูนย์กลางของวัฒนธรรมมีหลายศูนย์กลางและเมื่อต่างฝ่ายต่างขยายอิทธิพลก็อาจเกิดการแลกเปลี่ยนและยอมรับซึ่งกันและกันได้ เมื่อใดที่อิทธิพลของศูนย์กลางวัฒนธรรมอ่อนแอหรือเขตวัฒนธรรมกว้างขวางมากและวัฒนธรรมจากศูนย์กลางแพร่กระจายไปได้ไม่เต็มที่ ความเข้มข้นน้อย จะพบว่าลักษณะของวัฒนธรรมชายขอบ (marginal culture) อาจแตกต่างจากวัฒนธรรมศูนย์กลาง ตัวอย่างที่เห็นกันชัดเจนคือ ข้อแตกต่างระหว่างวัฒนธรรมหลวงและวัฒนธรรมราษฎร์ (great tradition และ little tradition) Robert Redfield เป็นผู้ชี้ให้เห็นประเด็นนี้ชัดเจนที่สุด (Redfield 1965, 1966)

(2) เนื่องจากสังคมวัฒนธรรมมีความหลากหลายทางคุณลักษณะและรูปแบบ วัฒนธรรมแต่ละชุดย่อมมีเหตุผลของการเกิดและมีคุณค่าสำหรับสังคมนั้น ๆ การเปรียบเทียบวัฒนธรรมในเชิงคุณค่าหรือความเจริญก้าวหน้าในลักษณะใดดีกว่ากันหรือใครก้าวหน้ากว่ากันจึงเป็นการไม่เหมาะสม ทั้งนี้เพราะวัฒนธรรมมีลักษณะสัมพัทธ์ (cultural relativism) วัฒนธรรมแต่ละชุดมีความสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและสภาพสังคมของตน การเกิดวัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมมีลักษณะเฉพาะตัวเปรียบเทียบกันได้ยาก

(3) เมื่อวัฒนธรรมแพร่กระจายจากศูนย์กลาง (cultural diffusion) และไปมีปฏิสัมพันธ์กับวัฒนธรรมข้างเคียงที่มีอยู่แล้ว (cultural interaction) ย่อมมีการเรียนรู้และรับรู้ซึ่งกันและกัน ในระยะแรกอาจรับวัฒนธรรมใหม่ชั่วคราว (cultural borrowing) และต่อมารับอย่างถาวร (cultural adoption) กระบวนการและปฏิสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมมีหลายลักษณะ ในกรณีที่วัฒนธรรมมีคุณลักษณะใกล้เคียงกันพอยอมรับซึ่งกันและกันได้ ปฏิสัมพันธ์จะอยู่ในรูปแบบสันติวิธี แต่ปฏิสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมอาจมีลักษณะของความขัดแย้ง ถ้าวัฒนธรรมสองชุดมีความแตกต่างกัน ไม่สามารถปรับรับหรือยอมรับกัน และต่างฝ่ายต่างไม่ยอมให้อีกฝ่ายหนึ่งครอบงำ ความขัดแย้งทางวัฒนธรรมนี้อาจมีผลทำให้เกิดกรณีพิพาทหรือกลายเป็นสงครามได้ กรณีของความขัดแย้งเห็นได้ชัดในความขัดแย้งทางชาติพันธุ์หรือความขัดแย้งทางศาสนา ซึ่งเกี่ยวข้องกับเรื่องของอำนาจหรือการใช้อำนาจ ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป

ความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรม

ดังที่ได้กล่าวแล้ว ผู้เขียนเชื่อว่าแนวคิดวิวัฒนาการและแพร่กระจายวัฒนธรรมไม่ได้ขัดแย้งกันและมีส่วนเสริมซึ่งกันและกันด้วย ในการพิจารณาเรื่องความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมต่อไปนี้จะรวมถึงความสัมพันธ์ที่เกิดจากพัฒนาการของสังคมที่ไม่เท่ากัน และความสัมพันธ์

ของสังคมกับสิ่งแวดล้อม เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในโลกตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์จนถึงปัจจุบันชี้ให้เห็นความหลากหลายของรูปแบบความสัมพันธ์นี้ได้ดี

การพิจารณาปฏิสัมพันธ์ทางวัฒนธรรม (cultural interaction) มีทั้งลักษณะที่สอดคล้องและขัดแย้งและมีรายละเอียดที่แตกต่างกัน ในการอธิบายกระบวนการที่เกิดขึ้นนี้มีศัพท์ที่ใช้ต่างกันอยู่หลายคำ เช่น การปรับตัว (adaptation) การสังสรรค์ทางวัฒนธรรม (acculturation) การผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม (cultural assimilation) บูรณาการทางวัฒนธรรม (cultural integration) และความขัดแย้งทางวัฒนธรรม (cultural conflict)

(1) การปรับตัว (adaptation)

การศึกษาเรื่องการปรับตัวนี้อาจศึกษาจากด้านการปรับตัวทางชีวภาพและการปรับตัวทางวัฒนธรรม ผู้ที่ใช้คำว่าปรับตัวมักจะใช้ในความหมายของความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งที่ศึกษาซึ่งอาจเป็นมนุษย์และสัตว์กับสภาพแวดล้อมรอบตัว (habitat) การศึกษาในลักษณะนี้มักเป็นการพิจารณาเชิงประวัติศาสตร์ว่าได้มี (ก) การเปลี่ยนแปลงเพื่อจัดระบบความสัมพันธ์ให้สอดคล้องกัน (ข) การปรับเปลี่ยนตัวมนุษย์หรือสัตว์เพื่อให้ความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมเป็นความสัมพันธ์ที่เหมาะสม หรือ (ค) การปรับสภาพแวดล้อมเพื่อให้อุดมคดียุติกับสภาพของมนุษย์หรือสัตว์ การใช้คำว่าปรับตัวจึงมักใช้ในความหมายของการปรับเปลี่ยนส่วนใดส่วนหนึ่ง หรือหลายส่วนเพื่อให้ความสัมพันธ์ลงตัว

ถ้าจะพิจารณาเรื่องการปรับตัวทางวัฒนธรรมย่อมาหมายความว่า วัฒนธรรมในที่นี้ใช้ในความหมายที่รวมทั้งวัฒนธรรมในรูปวัตถุและวัฒนธรรมที่ไม่ใช่วัตถุ ซึ่งรวมถึงระบบความคิด ความเชื่อ วิถีชีวิต และพฤติกรรมของสมาชิกในสังคม ในการพิจารณาเรื่องการปรับตัวทางวัฒนธรรมนี้ Cohen (1968) เสนอข้อคิดว่า

1. การศึกษาเรื่องการปรับตัวทางวัฒนธรรมควรพิจารณาองค์ประกอบด้านศิลปวัฒนธรรม (วรรณคดี ดนตรี การแสดง และศิลปกรรมอื่น ๆ) และสังคมวัฒนธรรมที่เป็นวิถีชีวิต ความเชื่อ ฯลฯ
2. องค์ประกอบต่าง ๆ ของวัฒนธรรมเรียงร้อยประสานเข้าเป็นวัฒนธรรมที่มีลักษณะเป็นองค์รวม มีลักษณะเฉพาะของแต่ละสังคมวัฒนธรรม
3. การปฏิสัมพันธ์กับสังคมข้างเคียง หรือการค้นพบสิ่งใหม่ภายในสังคมตนเองจะทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนเพื่อการคงอยู่ของสังคมวัฒนธรรมนั้น ๆ
4. วัฒนธรรมคือระบบสัญลักษณ์ องค์ประกอบแต่ละส่วนมีความหมายและสื่อความหมายที่ลึกซึ้งและกว้างขวางกว่าข้อเท็จจริง เช่น ธงมีความหมายมากกว่าผ้าผืนหนึ่ง
5. การดำเนินชีวิตของมนุษย์ต้องดำเนินเป็นกลุ่ม การปรับเปลี่ยนสังคมวัฒนธรรมเป็นการปรับเปลี่ยนในกลุ่มมากกว่าในระดับปัจเจกบุคคล การสืบทอดวัฒนธรรมต้องถ่ายทอดจากรุ่นหนึ่งไปอีกรุ่นหนึ่งเป็นกลุ่ม การปรับตัวทางวัฒนธรรมจึงเป็นการปรับเปลี่ยนของกลุ่ม
6. พฤติกรรมของมนุษย์ยืดหยุ่นและปรับเปลี่ยนได้ ไม่มีพฤติกรรมใดที่ไม่สามารถปรับเปลี่ยนได้เลย

7. การถ่ายทอดวัฒนธรรมจากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่งมีกระบวนการและขั้นตอน

ข้อคิดทั้ง 7 ข้อที่กล่าวถึงนี้ หมายถึงการปรับตัวที่นอกเหนือจากการปรับตัวทางชีวภาพ เพื่อความอยู่รอดของเผ่าพันธุ์มนุษย์หรือสัตว์ แต่เป็นการปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นเมื่อเกิดปฏิสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมหรือกลุ่มคนอื่น ในอดีตมีการตั้งคำถามว่าการปรับตัวนี้เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นทางธรรมชาติโดยสิ้นเชิง หรือเป็นสิ่งที่มนุษย์สามารถกำหนดได้ ควบคุม และบังคับทิศทางได้ ปัจจุบันคงจะต้องยอมรับว่าการปรับตัวนี้เป็นสิ่งที่จำเป็นแต่มนุษย์สามารถควบคุมได้

(2) การสังสรรค์ทางวัฒนธรรมหรือการผสมผสานทางวัฒนธรรม (acculturation) และการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม (assimilation)

ในหัวข้อนี้จำเป็นต้องกล่าวไว้ว่า การแพร่กระจายวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์นั้นไม่เป็นปัญหาในช่วงเวลาที่จำนวนประชากรมีไม่มากและความหนาแน่นของประชากรต่ำ พื้นที่บนผิวโลกมีอยู่มากพอที่จะตอบสนองการขยายตัวได้ แต่ต่อมาเมื่อจำนวนประชากรมีเพิ่มมากขึ้น การแพร่กระจายของวัฒนธรรมและชาติพันธุ์ทำให้เกิดปฏิสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ ซึ่งมีทั้งลักษณะที่เข้ากันได้และลักษณะที่ขัดแย้งกัน

คำว่า การสังสรรค์ทางวัฒนธรรมหรือการผสมผสานทางวัฒนธรรม (acculturation) นี้ใช้เมื่อมีปฏิสัมพันธ์ทางสังคมวัฒนธรรมระหว่าง 2 กลุ่มคนที่มีสังคมวัฒนธรรมต่างกัน และมีการรับวัฒนธรรมซึ่งกันและกัน แต่ในกรณีที่มีปฏิสัมพันธ์กันมีพลังไม่เท่ากัน คนกลุ่มหนึ่งจะมีแนวโน้มที่จะยอมรับวัฒนธรรมของอีกกลุ่มหนึ่ง เราพบว่ากลุ่มที่วัฒนธรรมมีพลังน้อยจะถูกผสมกลมกลืนเข้าเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มที่วัฒนธรรมมีพลังมากกว่า ในขณะที่เดียวกันอาจมีการแลกเปลี่ยนกันก็ได้ สุดท้ายถ้าวัฒนธรรม 2 ชุดถูกผสมรวมกันเป็นชุดเดียวกันไม่ว่าจะมีส่วนของชุดใดมากกว่ากันก็จะเป็นการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม (assimilation) ที่เกิดการยอมรับซึ่งกันและกัน ในสภาพปัจจุบันส่วนใหญ่แล้วพบว่าวัฒนธรรมอินเดียแดงและวัฒนธรรมตะวันตกในสหรัฐอเมริกาได้มีการผสมกลมกลืนกันเกือบหมดแล้ว โดยที่คนผิวขาวรับการปลูกข้าวโพดจากอินเดียแดงและคนอินเดียแดงรับวัฒนธรรมหลาย ๆ อย่างของคนผิวขาว (Lowie, 1954 : 219)

การผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมนี้อาจเกิดขึ้นตามธรรมชาติหรือเกิดขึ้นด้วยความตั้งใจของฝ่ายที่มีอำนาจก็ได้ กรณีของสหรัฐอเมริกา เห็นได้ชัดว่ารัฐบาลกลางมีนโยบายที่จะผสมกลมกลืนอินเดียแดงเข้าสู่สังคมคนผิวขาว หรือกรณีของประเทศไทยในบางช่วงเวลานโยบายของรัฐก็มีความโน้มเอียงให้เกิดการผสมกลมกลืนชาติพันธุ์อื่น ๆ ให้เป็นไทย

(3) บูรณาการทางวัฒนธรรม (cultural integration)

ความคิดเรื่องบูรณาการทางวัฒนธรรม คือการยอมรับความหลากหลายทางวัฒนธรรม และเอกลักษณ์ของแต่ละวัฒนธรรมด้วย ความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมคือการมีวัฒนธรรมที่หลากหลายร่วมกันและไม่ได้มีการพยายามครอบงำซึ่งกันและกัน ในสังคมปัจจุบันเมื่อเกิดรัฐ

ประเทศและพบว่ามียุทธศาสตร์หลายกลุ่มตั้งถิ่นฐานอยู่ในอาณาเขตของรัฐประเทศ ถ้าปฏิสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ในสังคมสมัยใหม่มีลักษณะยอมรับซึ่งกันและกันย่อมหมายความว่าเกิดบูรณาการทางวัฒนธรรม บางครั้งใช้คำว่าพหุวัฒนธรรม (cultural pluralism) คือรัฐประเทศที่มีหลายวัฒนธรรม ประเทศที่เกิดขึ้นใหม่มักจะเป็นรัฐพหุวัฒนธรรม เพราะประเทศเหล่านี้เกิดขึ้นภายหลังการอพยพเคลื่อนย้ายของกลุ่มชาติพันธุ์ ประเทศสหรัฐอเมริกา ออสเตรเลีย และนิวซีแลนด์ คือตัวอย่างรัฐประเทศที่ยอมรับความหลากหลายทางวัฒนธรรม และประเทศสิงคโปร์และมาเลเซียก็ประกาศตัวเองเป็นประเทศพหุวัฒนธรรม เพราะหลังจากได้รับเอกราชจากอังกฤษได้มีการยอมรับความแตกต่างของกลุ่มชาติพันธุ์และได้กำหนดนโยบายที่ชัดเจนเกี่ยวกับเรื่องนี้

การยอมรับพหุวัฒนธรรม หมายความว่า กฎหมายและกฎระเบียบที่ใช้ในการบริหารหรือการจัดการมีลักษณะไม่เคร่งครัด เปิดโอกาสให้มีทางเลือกในการปฏิบัติการโดยไม่มีวัฒนธรรมใดวัฒนธรรมหนึ่งครอบงำ (dominant culture) และวัฒนธรรมอื่นถูกครอบงำ (subordinate culture) ในการพิจารณาเรื่องพหุวัฒนธรรม รายละเอียดเรื่องความสัมพันธ์เชิงอำนาจเป็นเรื่องสำคัญ และข้อแตกต่างระหว่างกฎระเบียบที่กำหนดไว้เป็นลายลักษณ์อักษรกับการบังคับใช้ในการปฏิบัติจริงเป็นเรื่องที่จะต้องพิจารณาด้วย ตัวอย่างของมาเลเซียและสิงคโปร์เป็นตัวอย่างที่รัฐใช้คำว่าพหุวัฒนธรรมเพื่อเป้าหมายทางการเมือง แต่ในทางปฏิบัติวัฒนธรรมชุดหนึ่งยังมีบทบาทในสังคมเหนือชุดอื่น

(4) ความขัดแย้งทางวัฒนธรรม (cultural conflict)

การแพร่กระจายทางวัฒนธรรมและการสังสรรค์ทางวัฒนธรรมอาจสร้างความขัดแย้ง ถ้าสมาชิกในกลุ่มไม่ยอมรับซึ่งกันและกัน โดยปกติกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณีความเชื่อและภาษาพูดร่วมกันมักจะไม่มี ความขัดแย้งทางวัฒนธรรม วัฒนธรรมเกิดขึ้นเมื่อมีการปะทะสังสรรค์ของวัฒนธรรมที่ต่างกัน การปะทะสังสรรค์ทางวัฒนธรรมนี้เกิดจากการแพร่กระจายของวัฒนธรรมใดวัฒนธรรมหนึ่งหรือทั้งสองชุด ทั้งนี้อาจเกิดจาก (1) การอพยพย้ายถิ่นของกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งเข้ามาสู่อาณาบริเวณที่มีกลุ่มชาติพันธุ์หรือวัฒนธรรมอื่นอยู่แล้ว ถ้าการอพยพย้ายถิ่นนี้ไม่ได้รับการยอมรับอย่างเป็นทางการก็จะเกิดความขัดแย้งได้ (2) การขยายดินแดนของกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง เพื่อเสริมอาณาเขตของตนซึ่งมีผลในการรุกรานกลุ่มที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ก่อนแล้ว ทั้งนี้รวมทั้งการยกทัพไปสู้รบกันดังเช่นสงครามในสมัยโบราณ หรือ (3) การล่าอาณานิคมของสังคมตะวันตก โดยกลุ่มที่มีอำนาจสามารถเข้าไปครอบครองและเผยแพร่วัฒนธรรมของตนด้วย (4) นอกจากนี้ความขัดแย้งทางวัฒนธรรมอาจเกิดจากการแพร่กระจาย วัฒนธรรมโดยการสื่อสาร ถ่ายทอดผ่านสื่อมวลชน ระบบการศึกษา และเทคโนโลยีต่าง ๆ

อย่างไรก็ตาม กรณีที่ความแตกต่างระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์มีสูง เพราะสังคมวัฒนธรรมขัดแย้งกัน การปรับรับวัฒนธรรมซึ่งกันและกันไม่เกิดขึ้น ปัญหาเรื่องความขัดแย้งของกลุ่มชาติพันธุ์เกิดจากการที่แต่ละฝ่ายพยายามรักษาเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของตนและไม่ยอมรับ

วัฒนธรรมของสังคมข้างเคียง หรือความขัดแย้งอาจเกิดจากกรณีของการช่วงชิงอำนาจ ความสัมพันธ์จะอยู่ในลักษณะศัตรูหรือคู่ปรับ เกิดสงครามช่วงชิงพื้นที่หรือผู้คน ข้อมูลในประวัติศาสตร์ชี้ให้เห็นตัวอย่างของความขัดแย้งของกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีสังคมวัฒนธรรมภาษาพูดต่างกัน อยู่เป็นประจำ ในกรณีที่มีความขัดแย้งทางวัฒนธรรมรุนแรง อาจเกิดเป็นขบวนการต่อต้าน เช่น ขบวนการแยกดินแดน หรือขบวนการก่อการร้าย

การพิจารณาเรื่องประวัติศาสตร์ ศูนย์กลางวัฒนธรรม และการแพร่กระจายวัฒนธรรมในเอเชียอาคเนย์

วัตถุประสงค์ของหัวข้อนี้คือการชี้ให้เห็นพัฒนาการทางวัฒนธรรม การแพร่กระจายวัฒนธรรมและปฏิสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่ซับซ้อนจนยากที่จะแยกแยะให้เห็นชาติพันธุ์หรือวัฒนธรรมที่ “บริสุทธิ์” และไม่ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมอื่น ในหัวข้อนี้จะพิจารณาภายใต้หัวข้อ (1) ประวัติศาสตร์อาณาจักร (2) ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น และ (3) ประวัติศาสตร์ชนชาติ

1. ประวัติศาสตร์อาณาจักร

รายละเอียดเกี่ยวกับชาติพันธุ์ของผู้ที่อยู่ในเอเชียอาคเนย์ชี้ให้เห็นว่าผู้ที่อยู่บนพื้นแผ่นดินอันกว้างใหญ่นี้ บางกลุ่มตั้งรกรากถาวร บางกลุ่มเร่ร่อน กลุ่มที่ตั้งถิ่นฐานถาวรกลุ่มแรก ๆ มักตั้งรกรากอยู่บริเวณลุ่มน้ำ สามารถเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ มีผลผลิตสำหรับบริโภคได้เพียงพอ มีการแบ่งงานกันทำ นำโลหะมาใช้ประโยชน์ แบ่งอาชีพ เกิดชนชั้น พัฒนากลายเป็นเมืองและอาณาจักร มีชนชั้นปกครองและชนชั้นสามัญ เมืองชายฝั่งทะเลกลายเป็นเมืองท่ามีการเดินเรือค้าขายทางน้ำ เมืองที่อยู่ลึกเข้าไปบนแผ่นดินติดต่อกับเมืองอื่นทางบก กลุ่มที่มีพลังเข้มแข็งขยายอิทธิพลเกิดการแพร่กระจายวัฒนธรรมสู่สังคมข้างเคียง กลุ่มที่มีพลังอ่อนแอกว่าอาจยอมรับวัฒนธรรมที่แพร่กระจายเข้ามา มีการสังสรรค์ทางวัฒนธรรม ปรับรับวัฒนธรรมซึ่งกันและกัน และบางครั้งเกิดการผสมกลมกลืน โดยชาติพันธุ์กลุ่มเล็กมีพลังน้อยค่อย ๆ ถูกกลืนภายใต้ผู้มีพลังทางวัฒนธรรมและพลังทางการเมืองมากกว่า

ประวัติศาสตร์ที่สอนในโรงเรียนให้ความสำคัญกับการศึกษาประวัติศาสตร์ในบริบทของการเกิดรัฐประเทศ อาณาจักรหรือรัฐอาจเกิดขึ้นใกล้ฝั่งทะเลหรือตรงศูนย์กลางคมนาคมภายใน โดยที่ผู้ปกครองสามารถสร้างอำนาจรวมศูนย์ได้ นอกจากนี้บรรดาภคินิธิที่ปกครองจากราชธานีได้อาศัยวัฒนธรรมความเชื่อเป็นสื่อกลางในการขยายชุมชน โดยอุทิศตนให้กับการสร้างศาสนสถานและในการสร้างความกลมกลืนทางวัฒนธรรมให้เกิดขึ้นระหว่างชนเผ่าในอาณาจักร หลักฐานทางสถาปัตยกรรมแสดงให้เห็นลักษณะคู่เคียงของอำนาจทางการเมืองและอำนาจทางวัฒนธรรม การมองในลักษณะนี้สะท้อนให้เห็นว่าราชธานีคือศูนย์กลางอำนาจและวัฒนธรรม และหัวเมืองหรือชุมชนห่างไกลถือเป็นเขตอำนาจหรือเขตวัฒนธรรม การกระจายอำนาจและวัฒนธรรมเริ่มจากศูนย์กลางสู่ชายขอบ ในช่วงคริสต์ศตวรรษ 11 - 12 การกระจายตัวของชนชาติซึ่งมีอยู่ในแถบเอเชียอาคเนย์ ถ้าวัดตามลักษณะการใช้ภาษาแล้วมีอยู่ 3 กลุ่มใหญ่คือ กลุ่มที่

ใช้ภาษามอญ กลุ่มที่ใช้ภาษาขอมและกลุ่มที่ใช้ภาษาไต ส่วนคติความเชื่อหลักที่ปรากฏคือ คติฮินดู พราหมณ์ของขอม และคติพุทธศาสนาของพวกมอญและไต (ธิดา สารยา 2531 : 22 - 24)

นอกจากนี้ การศึกษาประวัติศาสตร์แนวสหสาขาวิชาที่ผนวกข้อมูลทางโบราณคดีและมานุษยวิทยาเข้ากับข้อมูลประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาเมืองโบราณ เช่น ทวารวดี และศรีสัชนาลัยของธิดา สารยา ทำให้ได้ภาพวัฒนธรรมทั้งในเรื่องของศิลปวัฒนธรรมและวิถีชีวิต ตลอดจนกระบวนการแพร่กระจายและผสมผสานวัฒนธรรมได้เป็นอย่างดี ดังที่ศรีศักร วัลลิโภดม ได้กล่าวไว้ในคำนำของหนังสือเรื่อง (ศรี) ทวารวดีว่า

“ดร.ธิดา ได้วิเคราะห์ให้เห็นถึงกลไกสำคัญที่ทำให้วัฒนธรรมทวารวดีสามารถสร้างสิ่งที่เป็นบูรณาการทางวัฒนธรรมและการเมืองขึ้นแก่รัฐทวารวดีและบ้านเมืองร่วมสมัยอื่น ๆ ในประเทศไทย สิ่งนั้นก็ได้แก่คติและพฤติกรรมในการทำบุญ ซึ่งปรากฏให้เห็นชัดเจนทั้งในศิลาจารึก และสิ่งที่เป็นศิลปกรรมอันได้แก่ ศาสนสถานและศาสนวัตถุ การทำบุญเป็นสิ่งที่เชื่อมโยงความสัมพันธ์ทางสังคม ไม่เพียงแต่ระหว่างกลุ่มชนที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเท่านั้น ยังประสานความเข้าใจอันดีระหว่างชนชั้นที่อยู่ภายใต้การปกครอง โดยเฉพาะพระมหากษัตริย์ที่ทรงเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภกนั้น การทำบุญเป็นสิ่งสำคัญที่สร้างบุญบารมีให้มีฐานะเป็นพระโพธิสัตว์ และพระจักรพรรดิราชาในสายตาของประชาชน นับเป็นการปูพื้นฐานให้แก่การเป็นธรรมราชาในสมัยต่อ ๆ มา (ธิดา 2538 : 14 - 15)

การศึกษาเมืองโบราณช่วยให้เข้าใจชุมชนที่พัฒนาตัวเองเป็นเมือง และเป็นศูนย์กลางอำนาจและศูนย์กลางวัฒนธรรมในสมัยโบราณ ถ้าจะมองเฉพาะความเป็นศูนย์กลางวัฒนธรรมก็กล่าวได้ว่าเมืองเหล่านี้เมื่อถูกสถาปนาเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรก็เป็นจุดรวมของวัฒนธรรมที่เรียกว่าวัฒนธรรมหลวง จากนั้นองค์ประกอบของวัฒนธรรมในรูปของคำสอนทางศาสนา พิธีกรรม และประเพณีต่าง ๆ ก็แพร่กระจายสู่อาณาบริเวณรอบ ๆ ศูนย์กลาง ขยายวงกว้างออกไปเรื่อย ๆ จนถึงชายแดนหรือชายขอบในรูปแบบของวัฒนธรรมราษฎร์

งานของศรีศักร วัลลิโภดม เรื่องแอ่งอารยธรรมอีสาน (2530) และเรื่องสยามประเทศ (2539) ชี้ให้เห็นการตั้งถิ่นฐานและชุมชนที่กระจายอยู่ ทั้งชุมชนธรรมดาและชุมชนที่พัฒนาการเป็นรัฐ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับช่วงเวลาด้วย เช่น ในหัวข้อ “อีสานสมัยลพบุรี” ชี้ให้เห็นลักษณะชุมชนธรรมดาที่ตั้งอยู่ในภาคอีสานในช่วงสมัยลพบุรีรุ่งเรือง ซึ่งหมายถึง “ช่วงเวลาที่บ้านเมืองส่วนใหญ่ในดินแดนนี้มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมอันเนื่องมาจากการเกี่ยวข้องกับอาณาจักรกัมพูชา ทำให้เกิดรูปแบบวัฒนธรรมที่แตกต่างไปจากสมัยก่อน (ศรีศักร 2533 : 148) แต่ในหัวข้อเรื่องชุมชนที่พัฒนาการเป็นรัฐนั้น ยังมีข้อคิดเห็นที่แตกต่างกัน ขณะที่นักวิชาการตะวันตกเชื่อว่า พัฒนาการของสังคมเมืองและรัฐเกิดขึ้นจากสังคมที่ทำการเพาะปลูกข้าวแบบนาดำ (wet rice) อาจารย์ศรีศักรเชื่อว่า การปลูกข้าวไม่ใช่สิ่งสำคัญที่ทำให้เกิดสังคมเมืองและรัฐขึ้น การปลูกข้าวแบบนาดำเป็นแต่เพียงทำให้ชุมชนนั้นตั้งหลักแหล่งอยู่กับที่และมีอาหารพอเลี้ยงตัวเองได้เท่านั้น แต่การที่จะมีพัฒนาการขึ้นเป็นรัฐนั้นต้องมีความจำเป็นและ

ทรัพยากรอื่นที่สามารถทำให้เกิดการติดต่อเกี่ยวข้องกับภายนอกมาสนับสนุน การที่รัฐให้ความสนใจในการสร้างระบบการระบายน้ำและกักเก็บน้ำตามแหล่งที่เป็นศาสนสถานมากกว่าเพื่อเกษตรนั้นเป็นเพราะความจำเป็นในเรื่องการอุปโภคและบริโภค (ศรีศักร 2533 : 101 - 110) ในหนังสือสยามประเทศ ศรีศักร บรรยายเกี่ยวกับประเทศไทยยุคตึกดำบรรพ์จนถึงการเกิดอาณาจักรสยามสมัยอยุธยาอย่างชัดเจน

ในเรื่องเกี่ยวกับน้ำนี้งานของสุเมธ ชุมสาย เรื่อง “น้ำ” ชี้ให้เห็นการแพร่กระจายของความคิดความเชื่อเกี่ยวกับน้ำที่สะท้อนให้เห็นในสถาปัตยกรรมของศูนย์กลางอาณาจักรในแถบเอเชียอาคเนย์ได้เป็นอย่างดี แม้จะไม่ได้เดินตามแนวคิดของวิทโฟเกลเรื่องสังคมพลังน้ำซึ่งเป็นวิถีเอเชีย แต่ชี้ให้เห็นการแพร่กระจายวัฒนธรรมฮินดูพราหมณ์ในอาณาจักรต่าง ๆ และยังมีองค์ประกอบของวัฒนธรรมจีนปรากฏให้เห็นเป็นหลักฐานด้วย

(2) ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

นอกเหนือจากการศึกษาวัฒนธรรมเมืองโบราณซึ่งเป็นวัฒนธรรมท้องถิ่นรูปแบบหนึ่ง ยังมีการศึกษาวัฒนธรรมท้องถิ่นและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ไม่ได้อยู่ที่ศูนย์กลางด้วย แต่เนื่องจากจุดที่ศึกษามีความหนาแน่นขององค์ประกอบของวัฒนธรรมน้อย ข้อมูลจึงมีน้อยและทำให้ผลการศึกษาไม่ได้รับความสนใจมากเท่าใดนัก ถ้ามีข้อมูลทางโบราณคดีที่ขุดค้นได้ก็จะช่วยให้มีหลักฐานพอที่จะสืบค้นหาข้อเท็จจริงต่อไป ข้อมูลจากบ้านเก่าและบ้านเชียงเป็นพื้นฐานให้นักวิชาการสามารถค้นหาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเพื่อมาเสริมข้อมูลทางโบราณคดีที่ขุดค้นได้

การพยายามศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นตรงกับสิ่งที่นักวิชาการสำนักโคลัมเบียนำเสนอโดยไบแอสเรียกว่า historical particularism ในประเทศไทยการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเพิ่งได้รับความสนใจเมื่อไม่นานมานี้ ด้วยเหตุที่ว่าแต่เดิมนักประวัติศาสตร์ศึกษาข้อมูลที่มีการบันทึกไว้เท่านั้น ข้อมูลสมัยก่อนการบันทึกแม้จะไม่ใช่เรื่องของเหตุการณ์ยุคสมัย “ก่อนประวัติศาสตร์” (prehistory) ก็ไม่นิยมนำมาใช้ การเก็บข้อมูลประวัติศาสตร์บอกเล่า (oral history) หรือมุขปาฐะเพิ่งจะทำได้เมื่อประมาณ 20 ปีมานี้เอง การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจากแหล่งข้อมูลที่หลากหลายเช่น สมุดข่อย สมุดดำ ใบลาน ฯลฯ ช่วยให้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับท้องถิ่นเพิ่มมากขึ้น

ข้อมูลเกี่ยวกับสังคมล้านนาได้มีการเผยแพร่ให้กว้างขวางขึ้นจากคัมภีร์ใบลานประเภทต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่มาก เป็นต้นานเมือง กฎหมาย ประเพณี และพิธีกรรมต่าง ๆ ตัวอย่างที่ชัดเจนคืองานของอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว ซึ่งเป็นการปริวรรตกฎหมายฉบับหนึ่งคือ “มั่งราชธรรมศาสตร์คดีโลกคดียุธรรม” ต้นฉบับวัดช้างคำ อำเภอเมือง จังหวัดน่าน คัดลอกจากใบลานลงกระดาษโดยหนานอินทา เมืองพรหม อาจเรียกได้ว่าการปริวรรตเอกสารใบลานเริ่มมีการทำอย่างจริงจังเมื่ออาจารย์หลายท่านจาก Australian National University ให้ความสนใจสนับสนุน ในขณะศึกษาวิจัยในภาคเหนือ Richard Davis เริ่มรวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์ใบลานที่เก็บอยู่ตามวัด (โดยเฉพาะอย่างยิ่งแถวจังหวัดน่าน) และมอบหมายให้คนท้องถิ่นคัดลอกเนื้อหาจากใบลานลงกระดาษเพื่อนำไปใช้ศึกษาต่อ ตัวใบลานต้นฉบับยังคงเก็บไว้ที่เดิม เมื่อ Richard Davis เสีย

ชีวิตลงก่อนเวลาอันควร ได้มีการจัดตั้งกองทุนและรวบรวมสำเนาคัมภีร์ไบเบิลโบราณประมาณร้อยเรื่อง เรียกว่า Richard Davis Collection ซึ่งอาจารย์ที่ Australian National University ที่สนใจเรื่อง ไทยช่วยกันดูแลและสนับสนุนการปริวรรตและการตีพิมพ์อยู่ อาจารย์ที่เป็นกรรมการกองทุนคือ Gehan Wijeyewardene, Anthony Diller, และ E.C. Chapman (Aroonrat Wichienkeow and Gehan Wijeyewardene, 1986)

สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ มีโครงการศึกษาคัมภีร์ไบเบิลและปริวรรตเป็นภาษาไทยที่ดำเนินการอย่างต่อเนื่อง นับว่าข้อมูลที่เก็บอยู่ตามวัดยังมีความสำคัญและควรที่จะได้รับการศึกษาเพื่อเผยแพร่ต่อไป แต่เนื่องจากการปริวรรตเป็นภาษาไทยต้องการผู้ที่มีความรู้ความเข้าใจภาษาโบราณซึ่งมีอยู่ไม่มาก งานปริวรรตจึงทำได้ช้าและยาก ทำให้งานทางด้านนี้ยังไม่แพร่หลายเท่าที่ควร แต่ควรจะมีการเร่งดำเนินการให้มีการสำรวจแหล่งข้อมูลเพื่อจัดทำบัญชีรายการ ขึ้นทะเบียน และคัดลอกจากไบเบิลลงกระดาษหรือแผ่นฟิล์ม เพื่อนำมาใช้ประโยชน์ในการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นต่อไป อย่างไรก็ตามมีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า แม้ข้อมูลที่ได้ทำการปริวรรตแล้วก็จำเป็นจะต้องมีการศึกษาวิเคราะห์ สังเคราะห์ งานด้านการวิเคราะห์สังเคราะห์ยังขาดอยู่อีกมาก

(3) การศึกษาเรื่องชนชาติและชาติพันธุ์ในประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

ปัจจุบันการศึกษาเรื่องกลุ่มเชื้อชาติยังไม่มีข้อมูลดี แม้วานิยามของคำว่าเชื้อชาติ (race) ก็ยังไม่ชัดเจน ที่พอสรุปได้ก็คือ เป็นกลุ่มที่มีลักษณะทางกายภาพคล้ายคลึงกัน ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น การแบ่งในระดับกว้างที่สุดคือการแบ่งกลุ่มเชื้อชาติเป็นกลุ่มใหญ่ ๆ คือ negroid mongoloid caucasoid australoid และ polynesian แต่ในระดับย่อยลงมาก็ยังสามารถแบ่งได้อีก เช่นในกลุ่มมองโกลอยด์มีคนจีน คนไทย คนพม่า คนญวน ฯลฯ บางคนเรียกกลุ่มย่อยนี้ว่ากลุ่มชนชาติหรือกลุ่มเชื้อชาติเช่นเดียวกับกลุ่มแรก แต่ทางมานุษยวิทยาคำว่ากลุ่มชาติพันธุ์ (ethnic group) หมายถึงกลุ่มคนที่มีวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี ภาษาพูดเดียวกัน และเชื่อว่าสืบเชื้อสายจากบรรพบุรุษกลุ่มเดียวกัน ดังนั้นกลุ่มชาติพันธุ์จึงเป็นกลุ่มย่อยของกลุ่มเชื้อชาติ ข้อเหมือนกันคือการสืบเชื้อสายหรือความสัมพันธ์ทางชีวภาพและสายเลือด

เมื่อนักวิชาการสาขาอื่นพูดถึงเรื่องชนชาติมักใช้ในความหมายของกลุ่มชาติพันธุ์ ในระยะแรกเมื่อประชากรมีน้อย กลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ตั้งรกรากกระจายอยู่ทั่วไป ข้อแตกต่างทางวัฒนธรรมของแต่ละกลุ่มมิให้เห็นชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้อแตกต่างในภาษาที่ใช้ทำให้แยกกลุ่มคนออกจากกันได้ แต่เมื่อเกิดการแพร่กระจายของกลุ่มชาติพันธุ์และวัฒนธรรม และมีการยอมรับวัฒนธรรมซึ่งกันและกัน ข้อแตกต่างก็จะน้อยลง การแพร่กระจายของระบบความเชื่อและศาสนาเป็นตัวอย่างที่เห็นชัดมากในแถบเอเชียอาคเนย์ เพราะกลุ่มชาติพันธุ์ที่พูดภาษาต่างกันได้รับวัฒนธรรมฮินดูและพุทธกันอย่างกว้างขวาง และเมื่อมีการถ่ายทอดจากรุ่นหนึ่งไปยังอีกรุ่นหนึ่งก็ค่อย ๆ กลายเป็นวัฒนธรรมของชาติพันธุ์ที่รับความเชื่อของศาสนาพุทธและฮินดูไปด้วย เมื่อเริ่มมีการรับวัฒนธรรมซึ่งกันและกัน การศึกษาเรื่องชนชาติที่ชัดเจนหรือค่อนข้าง "บริสุทธิ์" จึงเป็นเรื่องที่ทำได้ยากมาก วิชา สาระยากกล่าวถึงสังคมทวารวดีว่า

“เราไม่อาจกล่าวอย่างง่าย ๆ ได้ว่า ประชาชนระยะแรกในลุ่มน้ำเจ้าพระยาเป็นคนมอญ ตามการจำแนกเชื้อชาติในปัจจุบัน และนั่นย่อมหมายความว่ากลุ่มชนที่เราเรียกว่า “พวกมอญ” ต้องเป็นกลุ่มชนหนึ่งในหลายกลุ่มที่ประสมปนกับเผ่าอื่น สร้างแบบแผนทางวัฒนธรรมและแบบแผนทางภาษาบางอย่างร่วมกัน จนกระทั่งได้กลายเป็นชนพื้นเมืองตั้งหลักแหล่งอยู่ในบริเวณอาณาจักรพุกามและทวารวดี ตลอดจนปริมณฑลใกล้เคียง อย่างน้อยการปรากฏคำจารึกเรียกชนกลุ่มอื่นที่มีฐานะต่างกันออกไป ก็เป็นเครื่องยืนยันได้เป็นอย่างดีว่า ถิ่นฐานของพวกมอญมีกลุ่มชนอื่นร่วมอาศัยอยู่ด้วย แต่ยังไม่มีการเรียกจำแนกประเภทของกลุ่มชนและชนชาติชัดเจน” (จิตา สารยา 2538 : 168)

เนื่องจากการศึกษาเรื่องชนชาติประสบปัญหามาก เพราะมีองค์ประกอบทางวัฒนธรรมที่ต้องดูมากมาย และได้มีการแพร่กระจายและผสมผสานวัฒนธรรมกันไปมากแล้ว กลุ่มนักวิชาการสาขาภาษาศาสตร์จึงมุ่งศึกษาเฉพาะเรื่องภาษาเพื่อหาความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคน ทั้งนี้มีการศึกษาทางด้านเสียง (phonology) และการใช้ภาษาหรือนิรุกติศาสตร์ (philology) งานที่ได้รับการอ้างถึงมีตัวอย่างเช่น “ความเป็นมาของคำสยาม, ไทย ลาว และขอม, และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ” ของจิตา ภูมิศักดิ์ หรืองานเกี่ยวกับภาษาไทอาหมของบรรจบ พันธุเมธา การศึกษาเรื่องชนชาติจากมุมมองด้านภาษาศาสตร์มีงานของคณะวิจัยจากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเรื่องภาษาไท-กะได ซึ่งยังอยู่ในระยะเก็บข้อมูลและยังไม่มีข้อสรุป แต่เป็นการศึกษากลุ่มคนที่พูดภาษาไท/ไต ในยูนนาน ลาวและเวียดนาม

นอกจากงานทางด้านภาษาศาสตร์ ก็มีงานทางด้านมานุษยวิทยาภาษาภานำโดยนักวิทยาศาสตร์ที่สนใจด้านพันธุกรรมศาสตร์ ศาสตราจารย์ ดร.ถาวร วัชรภักย์ ศึกษาเปรียบเทียบลักษณะทางกายภาพทางด้านฟันและเลือด เพื่อดูความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนที่พูดภาษาไท/ไต งานในลักษณะนี้อยู่ในขั้นบุกเบิกมาก และคาดว่าจะใช้เวลายาวนานกว่าจะได้ข้อค้นพบที่ชัดเจน ไม่ว่าจะเป็นข้อค้นพบที่ชี้ให้เห็นปัจจัยทางพันธุกรรมที่มีต่อวัฒนธรรมหรือไม่ก็ตาม

อีกกลุ่มหนึ่งคือการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไทย สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ นำโดย ศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา สนับสนุนงานวิจัยและจัดสัมมนาเรื่อง “สถานภาพและแนวทางการศึกษาวัฒนธรรมชนชาติไทย” และพิมพ์หนังสือชื่อการศึกษาวัฒนธรรมชนชาติไทยเมื่อปี พ.ศ. 2538 เสนอข้อมูลเกี่ยวกับกลุ่มไท/ไตทางด้านตะวันตก ซึ่งมีไทอาหม ไทใหญ่ ไทเหนือ (ไทดำ) เป็นต้น งานเหล่านี้เป็นการศึกษาเปรียบเทียบคนไทกลุ่มต่าง ๆ นอกจากนี้ ศาสตราจารย์ ทานาเบ (Tanabe) ได้รวบรวมรายชื่อหนังสือและบทความจำนวนกว่า 2,700 ชิ้นจัดทำบรรณานุกรมเกี่ยวกับเรื่องศาสนาและพิธีกรรมในหนังสือชื่อ Religious Traditions among Tai Ethnic Groups : A Selected Bibliography ในคำนำของหนังสือเล่มนี้ ดร.ฉัตรทิพย์แสดงความชื่นชมในความอุตสาหะและเชื่อว่าบรรณานุกรมนี้จะเป็นจุดเริ่มต้นของงานสำคัญ โดยกล่าวว่า “ปรากฏมีนักวิชาการไททั้งในประเทศไทย ลาว และรัฐอัสสัมเห็นคุณค่าและได้พากันสนใจศึกษาและสืบทอดมรดกวัฒนธรรมไทดั้งเดิมอย่าง เข้มขัน เป็นการรักษาเอกลักษณ์และความเป็นตัวของตัวเองของชนชาติ (Tanabe 1991) นักวิชาการส่วนมากเลือกศึกษาคนไทเฉพาะกลุ่มและสร้างความชำนาญเฉพาะเผ่าพันธุ์ เช่น มหาว

มหาวิทยาลัยศิลปากร จัดประชุมนานาชาติเปรียบเทียบไทยกับจ้วง อาจารย์จากมหาวิทยาลัยพายัพสนใจไทลื้อและไทอาหม อาจารย์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ศึกษาไทใหญ่ เป็นต้น

ข้อมูลเกี่ยวกับชนชาติไทที่กำลังศึกษากันอยู่นี้ ส่วนหนึ่งเป็นความพยายามของนักวิชาการกลุ่มหนึ่งที่จะพิสูจน์ว่าคนไทยไม่ได้อพยพมาจากเทือกเขาอัลไตเพราะระยะทางที่ห่างไกลและความแตกต่างทางวัฒนธรรมของคนไทยปัจจุบันกับผู้ที่อาศัยอยู่ในแถบภูเขาอัลไตปัจจุบัน ขจรสุพานิชได้นำประเด็นนี้มาพิจารณาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2499 ในเอกสารชื่อ “ปัญหาประวัติศาสตร์และโบราณคดีไทย” โดยตั้งคำถามว่า ชนชาติไทยเข้ามาตั้งรกรากในสยามประเทศแต่เมื่อใดและใครเป็นเจ้าของถิ่นลุ่มน้ำเจ้าพระยามาแต่เดิม ในเอกสารภาษาอังกฤษใช้คำว่า beach head states เพื่ออธิบายการเกิดรัฐหรืออาณาจักรสมัยโบราณ (Kachorn, 1957) สุจิตต์ วงษ์เทศ เสนอความคิดเรื่องถิ่นฐานของคนไทในหนังสือ “สุโขทัยไม่ใช่ราชธานีแห่งแรกของไทย” (2526) และ “คนไทยไม่ได้มาจากไหน” (2527) ซึ่งสอดคล้องกับข้อค้นพบเบื้องต้นของการศึกษาภาษาไทย/ไตของไทยใหญ่และไทยอาหมในประเทศพม่า ไท-กะไดในประเทศลาว เวียดนาม และยูนนาน ตลอดจนการศึกษาเรื่องคนไทที่พูดภาษาไทยในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในหนังสือศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษเรื่องท้าวสูง ขุนเจือง แสดงให้เห็นว่าวรรณกรรมเกี่ยวกับขุนเจืองที่ปรากฏในตำนานทั้งที่กล่าวถึงประวัติเรื่องราวของขุนเจืองและที่กล่าวพาดพิงถึงขุนเจืองมีปรากฏอยู่มากมายในภาษาต่าง ๆ จนเกิดปัญหาว่าขุนเจืองเป็นคนชนชาติใด สุจิตต์ วงษ์เทศ (2539) ในฐานะบรรณาธิการกล่าวว่า “ขุนเจืองเป็นสัญลักษณ์ของผู้นำทางวัฒนธรรมที่ไม่มีพรมแดนทางเผ่าพันธุ์ คือไม่เป็นบุคคลของชนกลุ่มใด ๆ ดังเห็นได้จากชาวยุทธ์ทั้งหลายมีเชื้อสายต่าง ๆ กัน เช่น จาม เมง (มอญ) ลาว (ลาว) แกว (ญวน) ฯลฯ เท่ากับเป็นการสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางการเมือง สังคมและวัฒนธรรม บริเวณลุ่มน้ำโขงตั้งแต่สิบสองปันนา สิบสองเจ้าไทย ล้านนา ล้านช้าง จนถึงลุ่มแม่น้ำดำ-แดงในภาคเหนือของเวียดนาม” (สุจิตต์ 2538 : 31) ในทำนองเดียวกัน ศรีศักรมองว่า “ภาพการเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมของขุนเจืองไม่ใช่ผู้นำในการสร้างบ้านแปงเมือง หากเป็นผู้นำในการรวบรวมบ้านเมืองให้เป็นปึกแผ่นและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในลักษณะการเป็นผู้สร้างอาณาจักร ผู้ที่รับบทบาทนี้จะต้องมีความเป็นกลางในเรื่องเชื้อชาติและเผ่าพันธุ์ เพราะบรรดาบ้านเมืองที่ถูกเอามารวมกันนั้น ล้วนมีความแตกต่างกันในด้านเผ่าพันธุ์ดังปรากฏชัดเจนในเนื้อร้องในตำนานเอง (ศรีศักร 2538 : 242)

สรุป

ในบทนี้ผู้เขียนพิจารณาเรื่องพัฒนาการและการแพร่กระจายวัฒนธรรม ซึ่งส่งผลให้เกิดความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมรูปแบบต่าง ๆ ทั้งนี้ตั้งอยู่บนพื้นฐานความคิดเรื่องวิวัฒนาการของนักโบราณคดีเช่น กอร์ดอน ไชล์ด และเรื่องการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมของสำนักโคลัมเบีย สมัยคริสต์ทศวรรษ 1920 นำโดยฟรานซ์ โบแอส ซึ่งเชื่อว่าวัฒนธรรมมีศูนย์กลางและแพร่กระจายสู่ชายขอบและสังคมอื่น การปะทะสังสรรค์ทางวัฒนธรรมทำให้เกิดการยอมรับวัฒนธรรมของกันและกัน ความหลากหลายทางวัฒนธรรมจึงเป็นผลจากการที่วัฒนธรรมพัฒนาการแตก

ต่างกัน และมีการผสมผสานเอาบางส่วนของวัฒนธรรมอื่นมาได้ด้วย การปรับรับวัฒนธรรมซึ่งกัน
และกันนี้มีรูปแบบต่าง ๆ ขึ้นอยู่กับกระบวนการปรับตัวที่เกิดขึ้นในอดีต

บทที่ 2

แนวคิดวัฒนธรรมพื้นบ้านและภูมิปัญญาชาวบ้าน

คำนำ

ความคิดเรื่องความสัมพันธ์ของวัฒนธรรมและสภาพแวดล้อมในขั้นตอนของพัฒนาการของมนุษยชาติ ตลอดจนการแพร่กระจายวัฒนธรรมและการปรับรับวัฒนธรรมใหม่ในลักษณะที่สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมที่ได้กล่าวไว้ในบทที่หนึ่ง นำไปสู่แนวความคิดว่าวัฒนธรรมพื้นบ้านและวัฒนธรรมท้องถิ่นเกิดจากการปรับรับและสนองตอบต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจนถึงจุดพอดี คนในชุมชนได้สร้างสมความรู้และประสบการณ์เกิดเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านและวัฒนธรรมพื้นบ้านที่ถ่ายทอดกันจากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง ความพอดีและสอดคล้องของวัฒนธรรมพื้นบ้านและวิถีชาวบ้านต่อสภาพแวดล้อมจะคงอยู่จนกว่าจะมีวัฒนธรรมใหม่แปลกปลอมเข้ามาเมื่อวัฒนธรรมใหม่แพร่กระจายเข้ามาสมาชิกในสังคมก็จะตอบรับหรือปฏิเสธหรือปรับรับในลักษณะต่าง ๆ ที่กล่าวในบทที่หนึ่งแล้วคือ (1) ปรับตัว (adaptation) (2) สังสรรค์หรือปฏิสัมพันธ์หรือผสมผสาน (acculturation) และการผสมกลมกลืน (assimilation) (3) บูรณาการและรับรู้ซึ่งกันและกันแต่ไม่ผสมกลมกลืน มีลักษณะพหุวัฒนธรรม (integration และ cultural pluralism) หรือ (4) ต่อด้านหรือปฏิเสธทำให้เกิดความขัดแย้งทางวัฒนธรรม (cultural conflict)

วัฒนธรรมใหม่ที่แพร่กระจายมาสู่สังคมเดิมนี้นับหลายรูปแบบ สมัยโบราณมักเป็นวัฒนธรรมที่มีระบบความเชื่อและศาสนาเป็นองค์ประกอบสำคัญ แต่หลังการปฏิวัติอุตสาหกรรมและในยุคล่าอาณานิคม วัฒนธรรมใหม่คือวัฒนธรรมตะวันตกที่มีระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเป็นองค์ประกอบหลัก ส่งเสริมให้เกิดการผลิตสินค้าเพื่อตอบสนองความต้องการของสังคมตะวันตกและนำแนวคิดเรื่องการพัฒนาแบบทุนนิยมมาเผยแพร่ รูปแบบความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมจึงมีหลากหลาย

ตั้งแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา ประเทศมหาอำนาจสนใจที่จะเรียนรู้เกี่ยวกับสังคมอื่นนอกจากตัวเอง เพื่อจะได้สร้างปฏิสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมกับชุมชนหรือสังคมที่ตนอยากเกี่ยวข้องกับด้วย รัฐบาลสหรัฐอเมริกาสนใจที่จะเรียนรู้เกี่ยวกับอินเดียนแดงเพราะคนผิวขาวได้อพยพไปยังทวีปอเมริกาและครอบครองที่ดินที่อินเดียนแดงเคยอยู่ รัฐบาลอังกฤษและฝรั่งเศสสนใจเรียนรู้เกี่ยวกับคนพื้นเมืองภายใต้อาณานิคมของตนโดยมีเหตุผลเพื่อประโยชน์ในการปกครองและประโยชน์ทางเศรษฐกิจ นับตั้งแต่สงครามโลกครั้งที่สอง เป็นต้นมาเมื่อมหาอำนาจถูกบีบคั้นให้ให้เอกราชแก่ประเทศใต้อาณานิคม วัตถุประสงค์ทางด้านเศรษฐกิจได้ปรากฏชัดเป็นวัตถุประสงค์หลัก

ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ชี้ให้เห็นว่าปฏิสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมที่เกิดในสมัยโบราณซึ่งครอบคลุมระยะเวลาหลายร้อยปีมีผลทำให้เกิดการปรับตัวและการผสมผสานทางวัฒนธรรม

อยู่มาก แต่ก็มีการนิยของการช่วงชิงอำนาจทางการเมืองจนเกิดศึกสงครามอยู่ด้วยเช่นเดียวกัน ในสังคมสมัยใหม่นับตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 20 การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเกิดขึ้นรวดเร็วมาก ปฏิสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมยังอยู่ในช่วงของการปรับตัวซึ่งมีทั้งการยอมรับและปฏิเสธซึ่งกันและกัน ขาดความเข้าใจซึ่งกันและกัน การศึกษาเรื่องวัฒนธรรมท้องถิ่นและภูมิปัญญาชาวบ้านก็จะช่วยให้เข้าใจกันได้ดีขึ้น

ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา เมื่อกระแสพัฒนาแบบทุนนิยมแพร่กระจายไปทั่วโลก เกิดการถ่ายทอดเทคโนโลยีจากสังคมตะวันตกสู่ประเทศด้อยพัฒนาและเทคโนโลยีสมัยใหม่ไม่ได้รับการยอมรับเท่าที่ควร เกิดการตั้งคำถามเกี่ยวกับวัฒนธรรมของสังคมประเทศด้อยพัฒนา คำอธิบายชุดหนึ่งก็คือเทคโนโลยีสมัยใหม่ไม่สอดคล้องกับวัฒนธรรมพื้นบ้านหรือภูมิปัญญาชาวบ้านที่มีอยู่เดิม จึงเกิดความสนใจศึกษาเรื่องนี้ในวงการนักวิชาการบางกลุ่ม

สุดท้าย เมื่อกระแสโลกาภิวัตน์ขยายตัวอย่างรวดเร็วในลักษณะที่คนท้องถิ่นตั้งรับไม่ทัน ความขัดแย้งทางวัฒนธรรมจะกลายเป็นปัญหาที่รุนแรง นักวิชาการอีกกลุ่มหนึ่งจึงคิดว่าวัฒนธรรมท้องถิ่นและภูมิปัญญาชาวบ้านน่าจะยังเป็นทางเลือกสำหรับคนที่ไม่ต้องการวัฒนธรรมใหม่ การฟื้นฟูองค์ความรู้เรื่องวัฒนธรรมท้องถิ่นและภูมิปัญญาชาวบ้านจึงเป็นเรื่องที่ได้รับการส่งเสริมแนวคิดเรื่องเศรษฐศาสตร์ชาวพุทธของชูมาเกอร์ (Schumacher, 1974) นับเป็นตัวอย่างของวัฒนธรรมท้องถิ่นคือระบบความเชื่อทางศาสนาที่มีอยู่เดิม ที่สามารถนำมาตอบต่อการพัฒนาแบบทุนนิยมที่ประเทศตะวันตกพยายามเผยแพร่ แนวคิดนี้ชี้ชวนให้ชาวพุทธหันมาวิเคราะห์ระบบความเชื่อเดิมของตัวเพื่อหาคุณลักษณะที่เหมาะสมและควรนำมาใช้ประโยชน์มากขึ้น

การศึกษาเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้าน (indigenous knowledge) ได้รับความสนใจในกลุ่มผู้ที่ทำงานพัฒนา เพื่อประสานความรู้ทางวิทยาศาสตร์กับความรู้พื้นบ้านเข้าด้วยกัน และอาจนำความรู้พื้นบ้านไปใช้ประโยชน์ได้ด้วย ที่เห็นได้ชัดคือ การใช้สมุนไพรในการรักษาโรคซึ่งเป็นภูมิปัญญาชาวบ้าน

เนื้อหาของบทนี้จะเน้นในเรื่องการศึกษาระบบคิดหรือวิถีคิดของชาวบ้าน ระบบคิดและวิถีคิดจะตกผลึกเป็นภูมิปัญญาที่มีการถ่ายทอดจากรุ่นหนึ่งไปอีกรุ่นหนึ่ง มีการนำไปใช้เป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตและวัฒนธรรมท้องถิ่น การศึกษาแนวนี้เริ่มจากนักวิชาการที่สนใจระบบคิดเชิงปรัชญาก่อน ต่อมาจึงได้นำไปประยุกต์ใช้ในการพัฒนามากขึ้น

แนวคิดโครงสร้างพื้นฐานของระบบคิด

การอธิบายแนวทางการศึกษาโครงสร้างพื้นฐานของระบบคิดจำเป็นจะต้องเข้าใจวัฒนธรรมในลักษณะองค์รวมครอบคลุมสหสาขาวิชา ทั้งนี้อาจเริ่มจากพื้นฐานทางปรัชญา ผู้เขียนไม่ชำนาญทางด้านปรัชญาแต่เห็นว่าคำอธิบายพื้นฐานของเนื้อหาปรัชญาของพระยาอนามานราชธนะเข้าใจง่ายและอาจใช้เป็นแนวทางได้ จึงขอเริ่มที่จุดนี้

ในบรรดาความรู้เกี่ยวกับปรัชญา แบ่งออกเป็นสามหมวดใหญ่คือ

- (1) Ontology อันว่าด้วยเรื่องแท้จริง หรือเรื่องความจริงในลักษณะที่เป็นความจริงอย่างยิ่งหรือที่สุดแห่งความจริง
- (2) Epistemology อันว่าด้วยทฤษฎีแห่งความรู้ของคน

และ (3) Axiology อันว่าด้วยการศึกษาลักษณะความแท้จริง และความสำคัญอันเป็นความหมายเป็นที่มาแห่งค่า (Values) แห่งความดีและความงามแยกออกเป็นสองสาขา คือ 1. จริยศาสตร์ (Ethics) หรือปรัชญาแห่งศีลธรรม ศึกษาเรื่องอุดมคติขั้นสุดยอดอันเป็นหลักแห่งความประพฤติและ 2. สุนทรียศาสตร์ (Aesthetics) หรือปรัชญาแห่งความงามศึกษาเรื่องอุดมคติขั้นสุดยอดอันเป็นหลักแห่งศิลปะ (เสรีชัยโกเศศ 2531 : 18)

การศึกษา ontology และ epistemology เป็นเรื่องที่ยากและเข้าถึงยาก นักวิชาการส่วนหนึ่งจึงศึกษา ethic และ aesthetic เพื่อย้อนกลับมาหาทฤษฎีองค์ความรู้ (epistemology) และความจริงสุดยอด (ontology) การศึกษาวัฒนธรรมพื้นบ้านที่ให้ความสนใจในเนื้อหาที่เป็นองค์ประกอบย่อยของวัฒนธรรม ซึ่งอาจเรียกรวม ๆ ว่าศิลปวัฒนธรรม นอกจากจะช่วยให้เข้าใจสภาพความเป็นอยู่ วิถีชีวิตและความเชื่อแล้ว เมื่อวิเคราะห์อย่างลึกซึ้งจะค้นหาโครงสร้างพื้นฐานทางความคิด (epistemology) ได้ ในหัวข้อนี้ผู้เขียนจะนำเสนอแนวทางการศึกษา 4 แนวทาง คือ (1) การศึกษาแนวคิดชนวิทยา (2) การศึกษาโครงสร้างพื้นฐานของระบบคิดของสำนักโครงสร้างฝรั่งเศส (3) การศึกษาระบบคิดพื้นบ้านจากภาษา แนวนิรุกติศาสตร์และภาษาศาสตร์ และ (4) การศึกษาระบบคิดโดยวิเคราะห์ความหมายในวัฒนธรรม

(1) การศึกษาแนวคิดชนวิทยา

การศึกษาวัฒนธรรมท้องถิ่นแนวคิดชนวิทยาเรียกภาษาอังกฤษว่า folklore วรณีย์ วิบูลย์สวัสดิ์ ให้นิยามคำว่าคติชนตาม เบน-แอมอส (Ben-Amos) ว่า คติชนคือเหตุการณ์และกระบวนการสร้างสรรค์สัมพันธ์ในรูปแบบของการแสดงที่มีการสื่อความหมาย มีการใช้ถ้อยคำที่เป็นสัญลักษณ์ คติชนจะมีความหมายอย่างไรต่อผู้ฟัง ผู้ชม และผู้ร่วมเหตุการณ์ขึ้นอยู่กับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นขณะที่มีการแสดงและการสื่อความหมาย (วรณีย์, 2531 : 19 - 20) แนววิเคราะห์คติชนมีหลายแนว เช่น (1) วิเคราะห์แนวแพร่กระจายวัฒนธรรมโดยดูจากประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์โดยการรวบรวมนิทานและเพลงเล่าเรื่องจากหลายชาติหลายท้องถิ่นมาศึกษาเปรียบเทียบและนำเอาทฤษฎีแพร่กระจายมาประยุกต์ใช้ (2) วิเคราะห์แนวนิรุกติศาสตร์ โดยวิเคราะห์ศาสนนิทาน (myth) จากสำนวนภาษาของกลุ่มคนที่มีภาษาพูดจากครอบครัวภาษาเดียวกัน ดูจากการเพี้ยนของภาษาและการเล่าเรื่อง รวมทั้งการวิเคราะห์เชิงสัญลักษณ์เพื่อดูการแพร่กระจายของวัฒนธรรมและการอพยพย้ายถิ่นฐานของกลุ่ม (3) วิเคราะห์แนวจิตวิทยา ซึ่งเป็นการตีความสัญลักษณ์ที่ใช้ในคติชนหรือศาสนนิทานด้วยทฤษฎีของฟรอยด์ (Freud) หรือ ยุง (Jung) ด้วยเชื่อในเรื่องจิตสำนึกของมนุษย์ว่าสิ่งที่อยู่ในจิตใต้สำนึกและการแสดงออกในสัญลักษณ์ (4) วิเคราะห์แนวชาตินิยม พบในกลุ่มที่สนใจศึกษาและเก็บรวบรวมนิทานเพราะมีอุดมคติและมีแนวคิดชาตินิยมพื้นบ้านสะท้อนให้เห็นวิถีชีวิตชาวบ้าน ภาษาพื้นบ้าน ภาษาถิ่น ตัวเอกในนิทานมักเป็นวีรบุรุษและลักษณะการนำเสนอเชิงชาตินิยมหรือเชิงเอกลักษณ์ของชาติหรือกลุ่ม (วรณีย์, 2531)

วิธีการศึกษาแนวคติชนวิทยาและวิถีชีวิตชาวบ้านใช้วิธีการเก็บข้อมูลเกี่ยวกับวัฒนธรรมจากการบอกเล่า การสังเกตและจากการแสดงซึ่งมักไม่มีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร เรื่องที่ศึกษามีทั้งตำนาน นิทาน นิยาย ละคร พิธีกรรม ฯลฯ ผู้ที่สนใจควรอ่านงานของผ่องพันธุ์ มณีรัตน์ (2529) ศิราพร ณ ถลาง (2539) และวรรณ วิบูลย์สวัสดิ์ (2531) เพิ่มเติม

(2) การศึกษาโครงสร้างพื้นฐานของระบบคิดของสำนักฝรั่งเศส

การมองวัฒนธรรมในลักษณะองค์รวมเป็นสิ่งจำเป็น เพราะวัฒนธรรมไม่ใช่ผลบวกขององค์ประกอบย่อย เดอร์ไคม์ Durkheim ใช้คำว่าจิตสำนึกรวมหมู่ (collective consciousness/collective conscience) ในการอธิบายพลังทางสังคมและวัฒนธรรมที่พบในสังคมดั้งเดิมหรือสังคมโบราณ ก่อนที่จะมีการแบ่งหน้าที่หรือสร้างความชำนาญเฉพาะทางในสมัยอุตสาหกรรม ในระยะแรกเดอร์ไคม์และลูกศิษย์มุ่งหาโครงสร้างพื้นฐานของวัฒนธรรมจากสังคมด้อยพัฒนา โดยมองประเด็นใดประเด็นหนึ่ง และนำเสนอโดยมุ่งหวังจะหาคำอธิบายเกี่ยวกับความคิดพื้นฐานของมนุษยชาติ

นักวิชาการสำนักโครงสร้างในประเทศฝรั่งเศสสนใจศึกษาเรื่องโครงสร้างพื้นฐานของระบบคิดของมนุษยชาติ เดอร์ไคม์เสนอความเห็นเกี่ยวกับโครงสร้างพื้นฐานของระบบความเชื่อในหนังสือชื่อ *The Elementary Forms of Religious Life* (1915) และพยายามค้นหาจุดกำเนิดของศาสนา เลวี สเตราส์ (Levi-Strauss) เขียนหนังสือชื่อ *The Elementary Forms of Kinship* (1949) และ มอส (Mauss) วิเคราะห์โครงสร้างการแลกเปลี่ยนในหนังสือชื่อ *The Gift* (1954) ทั้งหมดนี้คือการค้นหาโครงสร้างพื้นฐานของพฤติกรรมมนุษย์และอธิบายว่าโครงสร้างพื้นฐานทางความคิดนี้อยู่ในระดับใดสำนึกของจิตมนุษย์ ในกรณีของเลวี สเตราส์ การค้นหาโครงสร้างพื้นฐานทางความคิดใช้วิธีการวิเคราะห์ภาษาประกอบด้วย งานชิ้นอื่นของ เลวี สเตราส์ คือหนังสือชื่อ *Totemism* (1962) และ *The Savage Mind* (1962) ซึ่งพยายามค้นหาโครงสร้างพื้นฐานของระบบคิดของมนุษย์ เขาเสนอว่าระบบคิดพื้นฐานคือระบบทวินิยม (binary system) หรือการที่คนเรามองสภาพรอบตัวโดยแยกเป็นสิ่งที่ตรงข้าม (binary pairs) 2 ส่วน เช่น กลางวัน กลางคืน ความดี ความชั่ว คำอธิบายของ เลวี สเตราส์ มีลักษณะปรัชญาและมานุษยวิทยาผสมกัน การศึกษาโครงสร้างความคิดที่ลึกซึ้งในลักษณะนี้คือการศึกษาลึก (deep structure) ซึ่งแตกต่างจากการศึกษาพฤติกรรมที่แสดงให้เห็นจากภายนอกที่เรียกว่า surface structure (Barrett, 1996 : 142)

การศึกษาระบบเครือญาติและระบบความเชื่อของคนกลุ่มต่าง ๆ ปรากฏในหนังสือ 3 เล่มที่กล่าวมาแล้ว และในหนังสือเล่มอื่น ๆ อีก ลักษณะเด่นของงานของเขาคือการจัดหมวดหมู่ของความคิด (classificatory activities of the human mind) และค้นหาโครงสร้างการจัดประเภทพื้นบ้าน (structure of folk classifications) โดยพยายามพิสูจน์ว่า (1) โครงสร้างทางความคิดของมนุษยชาติเหมือนกันไม่ว่าจะเป็นมนุษย์ยุคใดหรืออยู่ที่ไหน (2) มนุษย์ใช้สัญลักษณ์ซึ่งมีความหมายทั้งที่แตกต่างกันและเสริมซึ่งกันและกัน การเก็บข้อมูลที่ครบถ้วนจากมุมมองต่าง ๆ รวมทั้งความหมายเชิงสัญลักษณ์จึงเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็น และ (3)

มนุษย์มีกระบวนการคิด โดยถ่ายทอดผ่านระบบสัญลักษณ์ (transformation) ที่เป็นกฎเกณฑ์ หรือสูตรหรือไวยากรณ์ ที่ชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างสัญลักษณ์ (symbols) และสิ่งที่สื่อความหมาย ระบบความสัมพันธ์ (systems of relationship) มีความสำคัญเช่นเดียวกัน เขายังเชื่อกันว่ารูปแบบความสัมพันธ์พื้นฐานที่สุดคือความสัมพันธ์สองทาง (dyadic relationship) นอกจากนี้การจัดระบบหรือการแยกประเภทในระบบคิดของคนก็เป็นแบบสองทาง (dyadic classification) ถ้าจะมีความสัมพันธ์หรือการแยกประเภทที่มากกว่าสองก็เป็นการขยายเพิ่มเติมจากโครงสร้างพื้นฐานนี้

จุดเด่นของ เลวี สเตราส์ คือการเสนอให้มีการศึกษาโครงสร้างพื้นฐานของความคิดของคนโดยการวิเคราะห์นิทานตำนาน (myth) และระบบเครือญาติ แนวการศึกษาของ เลวี สเตราส์มีส่วนช่วยพัฒนาสาขาวิชามานุษยวิทยากระแสรู้ (cognitive anthropology) ซึ่งพยายามค้นหาระเบียบวิธีที่จะเข้าใจความคิดและการแยกประเภทและจัดระบบของสิ่งต่าง ๆ เช่น พืชหรือสัตว์หรือเครื่องดนตรี (ethnobotany, ethnozoology, ethnomusicology) และเมื่อนำแนวคิดนี้ไปประยุกต์ใช้ในโครงการพัฒนาก็ได้มีการสร้างกลุ่มศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่น (indigenous knowledge) เช่นที่มหาวิทยาลัยซัสเซกส์ (Sussex) ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป

(3) การศึกษาระบบคิดจากภาษาแนวนิรุกติศาสตร์และแนวภาษาศาสตร์

ดังได้กล่าวแล้วว่า การศึกษาแนวแพร่กระจายวัฒนธรรมให้ความสนใจในเรื่ององค์ประกอบย่อยของวัฒนธรรม (culture traits) เพื่อดูว่ามีลักษณะหรือคุณสมบัติอย่างไรและถ้าเปรียบเทียบกันแล้วจะช่วยให้เห็นความสัมพันธ์กับสังคมอื่นได้อย่างไรหรือไม่ การศึกษาเปรียบเทียบภาษาของคนกลุ่มต่าง ๆ จึงมีเหตุผลสองข้อคือ ข้อแรกเพื่อเข้าใจองค์ประกอบและความหมายของภาษาเพื่อเข้าใจสังคมวัฒนธรรมทั้งหมด และข้อที่สองเพื่อเปรียบเทียบคุณสมบัติของภาษาของสังคมต่าง ๆ เพื่อศึกษาเปรียบเทียบกัน

ความสนใจเรื่องความคิด (thoughts) มีมานานแล้ว แต่การอธิบายหรือแสดงความคิดจำเป็นต้องผ่านภาษา และเนื่องจากภาษาคือระบบสัญลักษณ์ที่ถ่ายทอดความหมาย การวิเคราะห์พื้นฐานของระบบคิดจึงมักออกมาในรูปของการวิเคราะห์ภาษาเป็นส่วนใหญ่ ซาเปีย (Sapir) ชี้ให้เห็นว่าการวิเคราะห์ภาษาต้องพิจารณาทางด้านเสียง (phonetic) และความหมายของคำ (phonemic) นอกจากนี้การผสมเสียงให้เป็นคำหรือประโยคที่มีความหมายเป็นไปโดยธรรมชาติ ทั้ง ๆ ที่มีไวยากรณ์กำกับผู้พูดสามารถร้อยเรียงประโยคจากได้สำนึกอย่างไม่ตั้งใจ (unconscious) และไม่ผิดไวยากรณ์ การเรียงร้อยคำให้เป็นประโยคสะท้อนวิธีคิดและตรรกของผู้ที่ใช้ภาษานั้น ๆ และเป็นสัญลักษณ์ที่มีลักษณะเฉพาะในแต่ละภาษา ภาษามีคุณลักษณะทางจิตวิทยา เป็นระบบสัญลักษณ์ที่สื่อความหมายและสะท้อนองค์ประกอบของวัฒนธรรม ภาษาไม่เพียงแต่รายงานสภาพหรือเหตุการณ์เท่านั้นแต่ภาษาสื่อสารความรู้สึก อารมณ์ ผ่านคำที่เลือกใช้ การสื่อสารมีทั้งรูปแบบทางตรง (patterns of expression) และรูปแบบทางอ้อม (patterns of reference) ภาษาจึงเป็นการสื่อสารที่ลึกซึ้งให้ความหมายในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่รายงานสภาพหรือสถานการณ์อย่างเปิดเผย หรือการให้ความหมายผ่านสัญลักษณ์หรือโคด (code)

จนถึงการสะท้อนสภาพจิตใจ (mental world) ของผู้พูด ทั้ง ๆ ที่การสื่อสารทางภาษานี้ดำเนินไปในระดับใต้สำนึกอย่างไม่ตั้งใจ (unconscious) ซาเปียร์ชี้ให้เห็นว่า วัฒนธรรม ภาษาและบุคลิกภาพมีความสัมพันธ์กัน (Sapir, 1966 : 1 - 44) ในทำนองเดียวกัน วอร์ฟ (Benjamin Lee Whorf) ให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ระหว่างภาษากับความคิด (thoughts) เขาเชื่อว่า "ภาษาแต่ละภาษาเป็นระบบที่มีแบบแผน (pattern system) ต่างจากภาษาอื่น วัฒนธรรมปรุงแต่งรูปแบบ (forms) และจัดประเภท (categories) นอกจากนี้ผู้พูดยังวิเคราะห์สภาพสถานการณ์ พิจารณาความสัมพันธ์ ปรากฏการณ์ และใช้เหตุผลในการสื่อสาร (Carroll, 1966 : 252) จะเห็นได้ว่า ทั้งซาเปียร์และวอร์ฟให้ความสำคัญกับเรื่องภาษา วัฒนธรรมและจิตใจ ภาษามีส่วนกำหนดระบบคิดส่วนลึกของคนเราด้วย

ความคิดของวอร์ฟอาจสรุปได้ว่า

- (1) การศึกษาภาษาต้องดูทั้งคำที่ใช้และภูมิหลังหรือบทบาทที่ภาษาหรือคำนั้นถูกใช้ในการดูภาษาหรือคำโดด ๆ จะทำให้ได้ความหมายที่ไม่สมบูรณ์
- (2) ผู้พูดหรือผู้ใช้ภาษามีระบบการคิดหรือกรอบแนวคิดของตัวเอง ซึ่งขึ้นอยู่กับประสบการณ์ของผู้ใช้ภาษา
- (3) ผู้ใช้ภาษามีโลกทัศน์เฉพาะตัวที่มองถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งรอบตัวกับตัวผู้ใช้ภาษา
- (4) ภูมิหลังของระบบภาษาช่วยกำหนดกรอบแนวคิดของผู้ใช้ภาษาและ
- (5) ภูมิหลังของระบบภาษาช่วยกำหนดโลกทัศน์ของผู้ใช้ภาษา (Black, 1968)

การนำเสนอแนวคิดและชี้ให้เห็นว่า มุมมองของผู้ใช้ภาษาน่าจะต้องแตกต่างจากมุมมองของผู้ที่อยู่ภายนอก คือนักวิชาการ นักพัฒนาหรือผู้บริหารที่มาจากที่อื่นทำให้เกิดความตระหนักว่า การทำความเข้าใจเกี่ยวกับระบบคิดและมุมมองของชาวบ้านเป็นเรื่องจำเป็น และต้องทำอย่างพิถีพิถันเพราะมีความละเอียดอ่อน มีข้อแตกต่างที่อาจมองข้ามไปได้ ต่อมาจึงได้มีการแยกข้อแตกต่างในการศึกษาจากมุมมองของชาวบ้านหรือ "คนใน" ที่เรียกว่า emic (มาจากคำว่า phonemic) และมุมมองที่ไม่มีปัจจัยทางวัฒนธรรมเกี่ยวข้อง (culture free) หรือ "คนนอก" ที่เรียกว่า etic (มาจากคำว่า phonetic) ผู้ที่นำเสนอศัพท์ 2 คำนี้คือ Pike (Pike, 1954) ต่อมาการศึกษาจากมุมมองของเจ้าของวัฒนธรรมได้พัฒนาไปเป็น ethnoscience ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป

ความคิดเรื่องโครงสร้างพื้นฐานของระบบคิดได้รับความสนใจในลักษณะสหสาขาวิชาที่มีปรัชญา จิตวิทยา ภาษาศาสตร์ และมานุษยวิทยา กลุ่มที่สนใจในการวิเคราะห์ภาษาคือกลุ่มที่พยายามวิเคราะห์ภาษาแบบวิทยาศาสตร์ ทั้งนี้เพราะภาษาทุกภาษามีไวยากรณ์อยู่แล้ว กฎเกณฑ์ในไวยากรณ์มีความเป็นวิทยาศาสตร์อยู่ในตัว สาขาวิชาที่ดำเนินการในแนววิทยาศาสตร์เรียกว่า ethnoscience หรือ ethnolinguistics ผู้ที่มีชื่อเสียงทางด้านนี้คือ โนม ชอมสกี (Noam Chomsky) ผู้ซึ่งบางครั้งถูกวิจารณ์ว่าทำภาษาให้เป็นวิทยาศาสตร์เกินไป แต่เขาก็ถูกวิจารณ์ว่าใช้ปรัชญามากเช่นเดียวกัน ปาฐกถาและงานเขียนของเขามักจะชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างภาษาและความคิด ความหมายที่สื่อทางภาษาและสะท้อนให้เห็นความคิดของคน การพยายามทำความเข้าใจกับโครงสร้างพื้นฐานทางความคิดนี้บางครั้งเรียกชื่อว่า cognitive science ผู้ที่ศึกษาทางด้าน

ระบบคิดนี้เชื่อว่าวัฒนธรรมมีองค์ประกอบส่วนที่ให้ “ความหมาย” การวิเคราะห์เฉพาะโครงสร้างทางภาษาว่ามืองค์ประกอบอะไรบ้างไม่เพียงพอ และการวิเคราะห์วัฒนธรรมในเชิงพฤติกรรมอย่างเดียวก็น่าไม่เพียงพอเช่นเดียวกัน ชอมสกีได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้นำของการปฏิวัติเรื่องระบบคิด (Cognitive Revolution) เนื่องจากได้พยายามชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างภาษาและจิตกับสมองของมนุษย์ (study of cognitive systems of the mind/brain, of which language is a fundamental and essential component in the human species) (Chomsky 1993 : 72) การศึกษาระบบคิดนี้ได้รับความสนใจจากนักวิทยาศาสตร์ สาขา neurology และ biotechnology นอกเหนือจากนักวิชาการสาขาปรัชญา จิตวิทยา ภาษาศาสตร์ และมานุษยวิทยา

การศึกษาอีกแนวทางหนึ่งคือ จากโครงสร้างภาษา หรือการศึกษาที่เรียกภาษาอังกฤษว่า cognitive anthropology (มานุษยวิทยาภูมิปัญญาหรือมานุษยวิทยาอะลิกรู้) ethnoscience หรือ componential analysis ที่จริงแล้วแนวทางการศึกษานี้อาจแยกย่อยเป็นสองแนวทางที่กล่าวมาแล้ว แนวทางแรกเน้นการวิเคราะห์ ซึ่งหมายถึง “โครงสร้าง” ของระบบคิดและ “โครงสร้างสังคม” ส่วนแนวทางที่สองเน้นเรื่องระบบคิดที่ไม่ให้ความสำคัญในเรื่อง “โครงสร้าง” แต่ให้ความสำคัญกับเรื่อง “ความหมาย” ในภาษามากกว่า “โครงสร้าง” การวิเคราะห์โครงสร้างภาษาเพื่อดูระบบคิด ให้ความสำคัญกับการจัดแยกประเภทของสิ่งรอบตัวโดยดูจากภาษา ซึ่งระบบการจัดประเภทนี้อาจมีปัจจัยทางด้านความรู้สึกหรือจิตใจเกี่ยวข้องอยู่ด้วย

หลักเกณฑ์ในการศึกษาแนวนี้คือ

1. ศึกษาการจัดระบบจำแนกพื้นบ้าน (folk classification) จากมุมมองของเจ้าของวัฒนธรรม (emic) เพื่อเข้าใจระบบคิดทางวัฒนธรรม แต่ผลการวิเคราะห์อาจนำไปใช้ศึกษาเปรียบเทียบกับวัฒนธรรมอื่น (cross cultural analysis) และช่วยให้ประเด็นการศึกษาของนักวิชาการชัดเจนขึ้นได้

2. การศึกษาการจัดระบบจำแนกจากมุมมองของเจ้าของวัฒนธรรมนี้ต้องกำหนดหัวข้อที่จะศึกษา (domain) และขอบเขตที่หัวข้อนั้นครอบคลุม เช่นหัวข้อคือการศึกษากระบวนเครือญาติ โดยดูองค์ประกอบหรือคำที่อยู่ภายใต้หัวข้อนั้น (segregate) ซึ่งหมายถึงคำเรียกญาติ (ลุง ป้า น้า อา ฯลฯ)

3. การวิเคราะห์องค์ประกอบของภาษา (componential analysis) คือการศึกษาระบบทัศน์หรือกระบวนกรคิด (paradigm) ว่าชาวบ้านมีแนวทางการแยกประเภทอย่างไร

4. ใช้วิธีการศึกษากระบวนทัศน์หรือกระบวนกรคิด โดยเปรียบเทียบความแตกต่างของคำ นำคำชุดเดียวกันหรือประเภทเดียวกันมาเปรียบเทียบว่าต่างกันอย่างไร (contrast set) เช่น ลุงและป้า เป็นคำเรียกญาติของผู้ที่มีอายุมากกว่าพ่อแม่ แต่ความแตกต่างของลุงและป้าต่างกันที่เพศ ส่วนลุงและอาเป็นคำเรียกญาติข้างพ่อ แต่ต่างกันที่อายุเพราะลุงมีอายุมากกว่าพ่อและอา มีอายุน้อยกว่าพ่อ

5. การจัดระบบจำแนกพื้นบ้าน (folk classification) ต้องชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ขององค์ประกอบ (segregate) และสามารถจัดทำเป็นอนุกรมวิธาน (taxonomy) เพื่อชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ของความหมายของคำในระดับต่าง ๆ

6. การวิเคราะห์นี้จะต้องได้ข้อค้นพบถึงวิธีการคิดและวิธีการแยกประเภทหรือจัดระบบ รวมทั้งการให้ความหมายว่าอะไรสำคัญ การศึกษา contrast set จะอธิบายได้ว่าคนในวัฒนธรรมมองว่ามีปัจจัยอะไรที่ทำให้คำมีความหมายต่างกัน ในระบบเครือญาติข้อแตกต่างเรื่องอายุและเพศเป็นข้อแตกต่างที่สำคัญ

จะเห็นได้ว่า ถ้าใช้วิธีการนี้ศึกษาการจัดระบบจำแนกพืชสมุนไพรหรือการจัดระบบจำแนกดินเพื่อใช้ในการเพาะปลูก ก็จะช่วยให้ได้ folk classification และ taxonomy ซึ่งจะชี้ให้เห็นปัจจัยที่ชาวบ้านให้ความสำคัญในการแยกประเภทหรือจัดระบบ ช่วยให้เข้าใจตรรกของคนท้องถิ่นได้ดีขึ้น

ที่สถาบันพัฒนาศึกษา มหาวิทยาลัยซัสเซกส์ (Institute of Development Studies, University of Sussex) มีกลุ่มศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่น (Indigenous Technical Knowledge Study Group) เพื่อส่งเสริมให้นักวิทยาศาสตร์ทำความเข้าใจกับความรู้พื้นบ้านในโครงการพัฒนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มที่สนใจในเรื่องการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน ข้อสรุปที่ได้จากงานของโรเบิร์ต เชมเบอร์ส และคณะ (Robert Chambers, Arnold Pacey, and Lori Ann Thrupp, 1989 : 31 - 51) ประกอบด้วยประเด็นต่อไปนี้

1. ระบบจำแนกหมวดหมู่ตามหน้าที่ (classification systems and their function)

คนท้องถิ่นมีวิธีการจำแนกหมวดหมู่ของดิน พืช สัตว์ และทรัพยากรธรรมชาติต่าง ๆ ซึ่งแตกต่างจากการจำแนกของนักวิทยาศาสตร์ หลักในการจัดระบบจำแนกของชาวบ้านมักจะแบ่งตามหน้าที่ (function) แต่ของนักวิทยาศาสตร์จะแบ่งตามทฤษฎีทางกายภาพและนิเวศ

2. ความซับซ้อนของความรู้

เมื่อชาวบ้านจัดระบบจำแนกตามหน้าที่หรือการใช้ประโยชน์แล้วอาจจะมีการจำแนกด้วยมิติอื่นอีกเช่น การจำแนกพืชตามการใช้ประโยชน์อาจต้องแบ่งตามคุณสมบัติของดินที่ใช้ปลูกด้วยการเลือกปลูกพืชแต่ละชนิดมีเหตุผลหลายเหตุผลซ้อนกันอยู่

3. การปรับเปลี่ยนและการค้นคิดใหม่

ความรู้ไม่อยู่นิ่ง มีการศึกษาทำความเข้าใจและปรับใช้อยู่ตลอดเวลา ชาวบ้านมักทดลองปลูกพืชชนิดต่าง ๆ และดูว่าพืชชนิดใดเหมาะที่จะปลูกกับชนิดใดเพื่อให้เกิดการพึ่งพากันและได้ข้อค้นพบใหม่

4. ระบบความเชื่อที่เกี่ยวกับการเกษตร

บางครั้งชาวบ้านมีความเชื่อดั้งเดิมและตรรกที่แตกต่างจากความคิดความเชื่อทางวิทยาศาสตร์ แต่ถ้าศึกษาให้ลึกซึ้งจะค้นพบหลักความคิดนั้น ๆ แม้เมื่อนักวิทยาศาสตร์มีความคิดเห็นที่ไม่สอดคล้องกับความคิดเห็นของชาวบ้าน อาจไม่จำเป็นที่จะต้องลบล้างกัน ถ้าไม่เกิดความขัดแย้งหรืออันตราย เพราะชาวบ้านมีความภูมิใจในเอกลักษณ์และวิถีชีวิตของตัวเองด้วย

ปัจจุบันแนวโน้มเรื่องการศึกษาภูมิปัญญาพื้นบ้านมีมากขึ้น และการให้ความสำคัญกับปราชญ์ชาวบ้านก็มีมากขึ้น แทนที่จะชื่นชมกับเทคโนโลยีสมัยใหม่และดูถูกภูมิปัญญาท้องถิ่น กลับมีการสนับสนุนให้เรียนรู้จากวัฒนธรรมเดิมที่มีอยู่ นับเป็นปรากฏการณ์ที่น่ายินดี สาเหตุหนึ่งคงเป็นเพราะชาวโลกค้นพบว่าเทคโนโลยีสมัยใหม่ทำลายทรัพยากรท้องถิ่นมาก และเท่าที่ผ่านมาผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องยังไม่ได้เรียนรู้วิธีการอนุรักษ์ทรัพยากรท้องถิ่นที่มีอยู่ในสังคมดั้งเดิม การหันมาให้ความสนใจกับเรื่องนี้อาจจะสายไปบ้าง แต่เรียกว่ายังไม่สายจนเกินไปนัก

นอกจากประเด็นของการศึกษาที่กล่าวมาทั้ง 4 ข้อแล้ว กลุ่มที่ศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่น ยังมีข้อคิดเห็นเกี่ยวกับวิธีการทำงานกับชาวบ้านโดยให้เกิดความรู้ท้องถิ่นและบทบาทของผู้นำท้องถิ่นทั้งหญิงและชาย ตลอดจนปราชญ์ชาวบ้านผู้มีความรู้เกี่ยวกับเรื่องพื้นบ้านดี ประเด็นในเรื่องโครงการพัฒนาแบบใหม่หรือความรู้ใหม่กับวิถีชีวิตดั้งเดิมของชาวบ้านก็เป็นเรื่องควรศึกษาเพื่อให้งานเกิดประโยชน์สูงสุด

(4) การศึกษาแบบคิดโดยวิเคราะห์ความหมายในวัฒนธรรม

การศึกษาความหมายของวัฒนธรรมในสาขา interpretive anthropology หรือ symbolic anthropology ตั้งอยู่บนพื้นฐานความคิดว่าวัฒนธรรมไม่ได้เกิดขึ้นเอง ผู้ที่อยู่ในสังคมมีบทบาทในการกำหนดวัฒนธรรม เป็นผู้ให้ความหมาย วัฒนธรรมจึงเป็นผลของปฏิสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกของสังคมกับวัฒนธรรมเดิม มีการให้ความหมายใหม่ ตีความใหม่ กลับไปกลับมาอย่างต่อเนื่อง

งานศึกษาศิลปวัฒนธรรมและความเชื่อ ตลอดจนวิถีชีวิตและสภาพความเป็นอยู่จึงอาจนำเสนอได้ 2 รูปแบบ คือ (1) การบรรยายข้อเท็จจริง (description) และ (2) การอธิบายให้ความหมาย (interpretation) การบรรยายข้อเท็จจริงอาจรายงานในลักษณะชาติพันธุ์วรรณา (ethnography) ซึ่งเป็นการเสนอภาพของสถานที่ กิจกรรมและปรากฏการณ์ ส่วนใหญ่จะไม่มี การตีความให้ความหมาย แต่เนื่องจากวัฒนธรรมมีความหมายเชิงสัญลักษณ์การศึกษาและนำเสนอโดยการตีความให้ความหมายจึงเป็นสิ่งจำเป็น

อาจกล่าวได้ว่าผู้ที่มีบทบาทนำในการศึกษาแนวมานุษยวิทยาสัญลักษณ์ (symbolic anthropology) หรือมานุษยวิทยาความหมาย (interpretive anthropology) คือคลีฟฟอร์ด เกียรสท์ ในบทความเรื่อง "Thick Description : Toward an Interpretive Theory of Culture" เขาชี้ให้เห็นว่าการบรรยายสภาพหรือสถานการณ์ (description) จะให้ภาพนิ่งและขาดรายละเอียดเชิงความหมาย การบรรยายที่มีรายละเอียดเชิงความหมายเพิ่มมากขึ้นจะมีความสมบูรณ์ขึ้นด้วย เขาเลือกใช้คำว่า thick description สำหรับการรายงานเชิงบรรยายที่มีการตีความให้ความหมาย (interpretation) ก่อนหน้านั้นการศึกษาแนวปฏิฐานนิยม (positivism) มักจะเน้นการเก็บข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูลเท่าที่ข้อมูลมีปรากฏให้เห็นชัด ถ้าข้อมูลไม่ชัดเจนจะไม่นำมาใช้ในการนำเสนอข้อมูลจึงขาดความสมบูรณ์เป็นส่วนใหญ่ แต่ในการศึกษาทางมานุษยวิทยาปรากฏว่านักวิจัยพบข้อมูลที่ให้ความหมายแตกต่างจากภาพที่เห็นปรากฏ เช่นภาพคนแต่งสีดำที่วัด มีความหมายมากกว่าคน ๆ หนึ่งอยู่ที่วัด แต่มีความหมายว่าคน ๆ นั้นไว้ทุกข์เพราะมีญาติหรือ

เพื่อนเสียชีวิตหรือมางานศพที่วัด การบรรยายในลักษณะที่มีการให้ความหมายด้วยจะช่วยให้ภาพที่ละเอียดลึกซึ้งกว่าปกติ งานทางมานุษยวิทยาจึงเป็นการเสนอรายงานโดยมีการให้ความหมายอยู่ในเนื้อหาด้วย ทั้งนี้เพราะเกียรสท์มองว่าการศึกษาวฒนธรรมมองในฐานะเป็นระบบสัญลักษณ์ที่องค์ประกอบแต่ละส่วนและความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบล้วนมีความหมาย

นอกจากนี้เกียรสท์ยังเชื่อว่าสิ่งที่ศึกษานี้ควรเป็นระดับท้องถิ่นในพื้นที่ที่มีขอบเขตเฉพาะเพื่อให้เกิดความเข้าใจที่สมบูรณ์เป็นองค์รวมเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางสังคม ถ้ามีทฤษฎีก็มีการศึกษาระดับพื้นที่ตามสภาพความจริง (บางครั้งทฤษฎีระดับนี้เรียกว่า grounded theory) แต่สำหรับเกียรสท์แล้วทฤษฎีทางมานุษยวิทยาความหมายไม่ได้มีความสำคัญที่การพิสูจน์ถึงความถูกต้องสมบูรณ์ แต่สำคัญที่ทำให้เกิดการชี้ประเด็นให้เกิดการถกเถียงโต้แย้งให้ได้ความคิดอ่านที่ชัดเจนขึ้นมากกว่า

ในบทความเรื่อง Ethos, World View and the Analysis of Sacred Symbols และ Religion as a Cultural System เกียรสท์มองวัฒนธรรมผ่านศาสนา ความเชื่อ และโลกทัศน์โดยการวิเคราะห์สัญลักษณ์ซึ่งสอดคล้องกับนิยามของคำว่าปรัชญาที่กล่าวแล้วตอนต้นบทคือ การศึกษาความจริงของสังคม (ontology) และระบบคิดของคนในสังคม (epistemology) โดยผ่านงานศิลปะ (aesthetic) และศีลธรรมจริยธรรม (ethics) คำว่างานศิลปะใช้ในความหมายกว้างคือ รวมผลงานของมนุษย์ในรูปแบบต่าง ๆ มีทั้งวิถีชีวิต การละเล่น และการแสดงออกอื่น ๆ คำว่า ethos นั้นเขาหมายถึงคุณลักษณะของคนซึ่งรวมถึงนิสัย การใช้ชีวิต ด้านศิลปะ ศีลธรรม อารมณ์ หัตถ์คนคิดต่อตัวเองและสิ่งรอบตัว เขาเชื่อว่าการแสดงออกและการรับรู้ของคนมองได้จากการวิเคราะห์ความหมายของปรากฏการณ์ในสังคม การให้ความหมายเรื่องความดีความชั่ว ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับค่านิยม ฯลฯ (Geertz 1973) ความคิดเห็นของเกียรสท์ในระยะแรกให้ความสำคัญกับการให้ความหมายโดยศึกษาจากมุมมองด้านศิลปะและจริยศาสตร์ แต่ต่อมาเขาพบว่านักวิชาการทางสังคมศาสตร์ให้ความสนใจในเรื่องวัฒนธรรมและปรัชญาความคิดเพิ่มมากขึ้น ทำให้เกิดการถกเถียงทางความคิดอย่างหลากหลาย และเขาเห็นว่าควรจะแสดงความเห็นในเรื่องนี้ให้ชัดขึ้น จึงได้เสนอให้มีการพิจารณาเรื่องระบบคิดใหม่ (the refiguring of social thought) ในหนังสือที่ตีพิมพ์หลังจากนั้น 10 ปี (Geertz 1983)

ในสังคมตะวันตกความคิดหรือวิธีการคิดของคนถูกตั้งคำถามว่า ปรัชญาเรื่องความคิดของนักปราชญ์หรือระบบคิดบางชุดได้มีอิทธิพลครอบงำระบบคิดของคนส่วนใหญ่ในสังคม (เช่น ระบบคิดแบบวิทยาศาสตร์) เมื่อมีการตั้งคำถามก็ต้องหาคำตอบ แนวคิดเรื่องการวิเคราะห์ระบบคิดโดยการให้ความหมายใหม่จึงเกิดขึ้น เกียรสท์เสนอให้พิจารณา 3 เรื่องคือ (1) game analogy (2) drama analogy และ (3) text analogy โดยชี้ให้เห็นว่าคำว่า game ซึ่งไม่ใช่การละเล่นอย่างเดียว และไม่ใช่เรื่องนันทนาการเท่านั้น แต่เป็นเรื่องของการบริหารกลไกตามกฎหมายที่กำหนดไว้ การเล่นเกมแข่งขันคือเล่นตามกฎของกีฬาแต่ละชนิดและอาจมีเรื่องการเมืองเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยในการจัดการแข่งขัน หรือมองว่าชีวิตประจำวันที่มีกฎเกณฑ์บังคับอยู่ก็ไม่ได้ต่างไปจากการเล่นตามหมากหรือการวางแผนเอาชนะคู่ต่อสู้ คำว่า drama ก็ไม่ได้หมายถึงการ

แสดงแต่เพียงอย่างเดียว พิธีกรรมต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นพิธีทางศาสนาหรือพิธีอื่น ๆ ก็เปรียบเสมือนการแสดงละคร วิกเตอร์ เทนเนอร์ (Victor Turner) เรียกพิธีกรรมของชาวเนบูในอัฟริกาว่า social drama ส่วนคำว่า text ซึ่งใช้ในความหมายกว้างรวมผลงานทั้งที่มีการเขียนและการสื่อสารด้วยวิธีอื่น ต้องแยกความแตกต่างระหว่างการศึกษาแบบนิรุกติศาสตร์ (philology) หรือการเน้นที่เนื้อความ กับภาษาศาสตร์ (linguistics) หรือการเน้นที่รูปประโยคของภาษาและการออกเสียง

ตัวอย่างสามตัวอย่างที่เกียรสนำเสนอชี้ให้เห็นชัดเจนว่าการศึกษาความหมายเป็นเรื่องสำคัญ จากงานศึกษาพิธีกรรมของเทนเนอร์ทำให้เกิดการตระหนักว่าสัญลักษณ์ในพิธีกรรมนั้นมีคุณสมบัติที่พึงคำนึงถึงคือ สัญลักษณ์มักใช้แทนความหมายมากกว่า 1 อย่าง เช่น การจัดงานกาญจนาภิเษก สื่อความหมายมากมายหลายอย่างมาก ทั้งที่สื่อให้เห็นได้จากภายในและที่ซ่อนอยู่ภายในความคิดของคน นอกจากนี้ สัญลักษณ์ยังสื่อความหมาย 2 ด้าน ด้านแรกคือ ด้านอุดมคติ ติความตามบรรทัดฐานและค่านิยมของสังคม โดยพิจารณาจากการวิเคราะห์รูปแบบและเนื้อหา การนำเสนอสัญลักษณ์จะมีหลายรูปแบบหลายวาระโอกาสและอาจเข้าไปซ้ำมา เพื่อย้ำถึงความหมายที่ซ่อนอยู่ ส่วนด้านที่สองคืออารมณ์ความรู้สึกนั้น พิธีกรรมสื่อความหมายที่สามารถเร้าอารมณ์ความรู้สึกของผู้เข้าร่วมพิธีหรือผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องได้อย่างลึกซึ้งมาก (Turner, 1967)

แนวคิดเรื่องการให้ความหมายทางสังคมวัฒนธรรมได้รับความนิยมมากในกลุ่มคนรุ่นใหม่ที่มีวิเคราะห้สังคมแนววิภาษวิธี (dialectic) ที่ได้รับอิทธิพลจากมาร์กส์ (Marx) และนิเช่ (Nietzsche) เรื่องภาพลวง (Illusion) ที่เกิดจากการให้ความหมายแบบนิ่งอย่างเดิม เกิดการตั้งคำถามเกี่ยวกับโครงสร้างเดิมรูปแบบเดิม โดยมองว่าวิธีการมองแบบเดิมเป็นเพียงสิ่งที่วัฒนธรรมและสังคมกำหนดขึ้น (cultural construction หรือ social construction) ถ้าสังคมหรือวัฒนธรรมกำหนดขึ้นก็ย่อมเปลี่ยนแปลงได้ และการกำหนดไว้เดิมอาจจะไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง หรือถ้าสอดคล้องกับความเป็นจริงในสมัยก่อนอาจจะไม่เหมาะสมกับสภาพสังคมสมัยใหม่ได้ ผู้ที่สนใจในสาขาวิชามานุษยวิทยาความหมายจึงพัฒนาความคิดไปเป็นกลุ่มโครงสร้างใหม่ (Neo-structuralism) หรือรวมอยู่ในกลุ่มหลังสมัยใหม่ (postmodernism) ซึ่งเชื่อว่าวิธีการมองแบบเดิมถูกรอบงำด้วยกรอบแนวคิดตะวันตกแบบทุนนิยม น่าจะหากรอบแนวคิดในการวิเคราะห์สังคมใหม่ที่สอดคล้องกับสภาพแวดล้อม

ผู้ที่ควรกล่าวถึงคือ มิเชล ฟูโก (Michel Foucault) ซึ่งเชื่อว่าการศึกษาคิดความเชื่อหรือ "ความรู้" ของมนุษย์ในสังคมตะวันตกจากความสัมพันธ์เชิงอำนาจจะช่วยให้ภาพและความเข้าใจเกี่ยวกับสังคมนั้นได้ดีกว่าการศึกษาจากภาษา หนังสือเรื่อง History of Sexuality ชี้ให้เห็นว่าความสัมพันธ์ชายหญิงเป็นผลจากความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ที่นอกเหนือจากเพศสัมพันธ์หรือการใช้อำนาจเพื่อกดขี่ทางเพศ ฟูโกเขียนหนังสือหลายเล่มมากและอิทธิพลของเขาในวงวิชาการตะวันตกก็มีอยู่สูง ประเด็นสำคัญคือการเสนอให้หรือระบบการมองแบบเดิม (deployment) และศึกษามุมมองที่สอดคล้องกับความเป็นจริง ความคิดนี้ได้รับการพัฒนาเพิ่มเติมจากกลุ่มสตรีนิยมและกลุ่มหลังสมัยใหม่ ซึ่งวิจารณ์และท้าทายปรัชญาแนวคิดแบบเดิมและ

เสนอให้หากระบวนการทัศน์ใหม่ (Sarup, 1993) ประเด็นเรื่องการศึกษาเรื่องวัฒนธรรมและอำนาจจะได้กล่าวต่อไปในบทที่ 3

การศึกษาวิถีคิดของคนไทย

ในหัวข้อแนวทางการศึกษาวิถีคิดของคนไทยนี้จะแยกเป็น 3 ส่วน ส่วนแรกเป็นเรื่องการศึกษาวัฒนธรรมท้องถิ่น ส่วนที่สองเรื่องภูมิปัญญาไทย และส่วนที่สามเป็นเรื่องการศึกษาแนวคิดของคนไทย

(1) การศึกษาวัฒนธรรมท้องถิ่นและคติชนวิทยา

บทความเรื่องวัฒนธรรมท้องถิ่นมีรายงานให้เห็นอยู่เป็นประจำ ส่วนใหญ่เป็นรายงานพิธีกรรม ศิลป สถาปัตยกรรม ผู้รายงานมักจะมองงานเหล่านี้ในลักษณะศิลปวัฒนธรรม ให้รายละเอียดเกี่ยวกับขั้นตอนการดำเนินงาน การให้ความหมาย งานด้านคติชนวิทยาและวัฒนธรรมท้องถิ่นได้รับความสนใจในวงวิชาการพอสมควร เพราะวิธีการเก็บข้อมูลและแนวทางการวิเคราะห์ไม่ซับซ้อนมาก นักวิชาการสามารถศึกษาเรื่องที่ตนสนใจตามลำพัง ค่าใช้จ่ายก็ไม่เปลืองมาก ความเคลื่อนไหวในการศึกษาวัฒนธรรมท้องถิ่นในประเทศอาจกล่าวได้ว่าเกิดจากการสนับสนุน 3 รูปแบบ รูปแบบแรกคือการสัมมนาจัดโดยสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อปี พ.ศ. 2520 เชิญชวนให้นักวิชาการนำเสนอบทความ สามารถรวบรวมและจัดพิมพ์เป็น 3 เล่ม รูปแบบที่สองคือการส่งเสริมของสำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรมที่มีการตีพิมพ์บทความทางด้านวัฒนธรรมท้องถิ่นอย่างต่อเนื่อง ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษตีพิมพ์เมื่อปี พ.ศ. 2531 โดยมีวรรณิ วิบูลย์สวัสดิ์ แอนเดอร์สันเป็นบรรณาธิการ ช่วยให้พื้นฐานในการศึกษาแก่ผู้ที่สนใจได้มาก รูปแบบที่สามคือการสนับสนุนของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องด้านวัฒนธรรม เช่น (1) สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ที่สนับสนุนการตีพิมพ์หนังสือเกี่ยวกับนิทานพื้นบ้านไทยในปรีณรงค์วัฒนธรรมไทย 2536 และหนังสือชีวิตไทยเป็นการรวบรวมบันทึกเกี่ยวกับประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ ใน 4 ภูมิภาคของประเทศตีพิมพ์ในปี พ.ศ. 2539 (2) การดำเนินงานของสถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตสงขลา ในการจัดทำหนังสือชื่อ พื้นบ้าน พื้นเมือง - ถิ่นไทยทักษิณ พิมพ์เมื่อปี พ.ศ. 2534 เนื่องในโอกาสเปิดพิพิธภัณฑ์คติชนวิทยา

การสนับสนุนงานด้านวัฒนธรรมท้องถิ่นมีการดำเนินการในมหาวิทยาลัยท้องถิ่น สถาบันราชภัฏ และมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒในภูมิภาค ขณะนี้มีการสนับสนุนการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์และคณะกรรมการวัฒนธรรมระดับภูมิภาคและระดับจังหวัดอยู่ทั่วไป

(2) การศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น

ผู้เขียนแยกหัวข้อนี้ออกต่างหากจากหัวข้อแรกเพื่อชี้ให้เห็นความแตกต่างระหว่างการศึกษาแนวคิดคติชนวิทยา และการศึกษาที่เน้นเนื้อหาเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาไทย ในหัวข้อนี้ผู้เขียนสรุปรูปแบบการศึกษาเป็น 3 แบบคือ แบบแรกเป็นการมุ่งศึกษาภูมิปัญญาไทยดัง

ปรากฏในหนังสือชุดความคิดและภูมิปัญญาไทยของสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการบันทึกข้อมูลไว้เป็นความรู้ งานในลักษณะที่บันทึกเหตุการณ์หรือแนวคิด เพื่อทำเป็นหลักฐานนี้มีการดำเนินการทั้งในลักษณะของการบันทึกเป็นหลักฐานอย่างเดียวและการบันทึกเชิงชื่นชมและเชิดชู ตัวอย่างของการบันทึกเรื่องภูมิปัญญาเฉพาะเรื่องคือ คู่มือการนวดไทยของโครงการฟื้นฟูการนวดไทย หรือการบันทึกตำรายาแผนโบราณ ทางด้านการแพทย์ได้ให้ความสนใจเรื่องการรักษาพยาบาลแผนโบราณอยู่เหมือนกัน แต่จะเห็นได้ว่าข้อมูลในด้านนี้ยังมีอยู่น้อย ทางด้านเกษตรกรรม งานทางด้าน folk classification ที่ได้กล่าวไว้ตอนต้นของบทนี้ก็ยังไม่มีการทำเท่าที่ควร น่าจะต้องมีการส่งเสริมให้มีการศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างเป็นระบบ มีหลักเกณฑ์ เพื่อบันทึกไว้เป็นหลักฐานและเพื่อนำไปใช้ประโยชน์ในโอกาสต่อไป และในส่วนนี้ น่าที่จะประสานกับงานทางด้านความหลากหลายทางชีวภาพได้เป็นอย่างดี

งานด้านภูมิปัญญาชาวบ้านแบบที่สองคือ การสังเคราะห์ภูมิปัญญาเรื่องข้าวของคนไทย ปรากฏในศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษชื่อ “ข้าวไพร่ - ข้าวเจ้าของชาวสยาม” ตีพิมพ์ในปี พ.ศ. 2531 มีสุจิตต์ วงษ์เทศ เป็นบรรณาธิการ เป็นการนำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับข้าวและคนไทยในสมัยต่าง ๆ และการนำเสนอเรื่องข้าวกับวิถีชีวิตไทย จัดพิมพ์ในปี พ.ศ. 2536 โดยสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติและสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งเสนอบทความเกี่ยวกับข้าวจากมุมมองวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ รวมเรื่องการจัดระเบียบทางสังคม ภาษา เพลงพื้นบ้าน ความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรม คติชาวบ้าน ฯลฯ ข้อคิดเห็นในเรื่องภูมิปัญญาของคนไทยเรื่องข้าวช่วยให้พัฒนาการของคนไทยและการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมจากมุมมองของการใช้ประโยชน์และการพึ่งพาสิ่งแวดล้อมได้เป็นอย่างดี

การสนับสนุนงานด้านภูมิปัญญาชาวบ้านอีกรูปแบบหนึ่งเห็นได้ในความร่วมมือของมูลนิธิภูมิปัญญาร่วมกับมูลนิธิหมู่บ้านในการรวบรวมบทความเกี่ยวกับภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท โดยเสนอทั้งทางด้านแนวคิดทั่วไปและแนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาชาวบ้านด้านการรักษาพยาบาล การประยุกต์ใช้วิถีชาวบ้านในการพัฒนาด้านเกษตร วิธีการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ แบบเดิม แนวทางการจัดการและบริหารทรัพยากรแบบเดิม การศึกษาเรื่องศักยภาพหมู่บ้านไทย และการสร้างเครือข่ายชาวบ้าน ผู้เสนอบทความทำงานในองค์กรพัฒนาเอกชนเป็นส่วนใหญ่ (เสรีพงศ์พิศ 2536)

การศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านเพื่อพัฒนานี้กำลังได้รับความนิยมเพิ่มมากขึ้น ส่วนใหญ่เพื่อตอบโต้แนวคิดการพัฒนาจากภาครัฐ มีการนำเสนอประสบการณ์จากผู้ทำงานในองค์กรพัฒนาเอกชน เช่น งานของปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี จากโครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ เรื่อง ภูมิปัญญาในเวศวิทยาชนพื้นเมือง : ศึกษากรณีชุมชนกะเหรี่ยงในทุ่งใหญ่นเรศวร (2534) และงานของกาญจนา แก้วเทพ เรื่อง การพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชนโดยใช้มนุษย์เป็นศูนย์กลาง (2538)

(3) การศึกษาระบบคิดของคนไทยเชิงความหมายและสัญลักษณ์

กล่าวได้ว่าปัจจุบัน การศึกษาระบบคิดของคนไทยมีน้อยมาก งานของสถาบันไทยศึกษา ที่ สุวรรณและเนืองน้อย เป็นบรรณาธิการ (2535) ที่อ้างถึงในหัวข้อที่แล้ว เป็นการพยายามบันทึกความคิดของคนไทยในหัวข้อต่าง ๆ เช่น เกรงใจ สนุก ฯลฯ แต่ละคำมีคำอธิบาย 2 - 3 หน้า เพื่อให้เข้าใจความหมายของคำเท่านั้น การศึกษาเพื่อเข้าใจระบบคิดของคนไทยโดยการวิเคราะห์องค์ประกอบของภาษามิงานของนวรรณ (ใน Amara 1985) ซึ่งเป็นการวิเคราะห์การใช้สรรพนามและไม่ได้ใช้วิธีการ componential analysis อย่างเต็มที่ การวิเคราะห์ความหมายแนวมานุษยวิทยาความหมายมีการทำอย่างจริงจังน้อยมาก งานที่ควรอ้างถึงคือ การวิเคราะห์พิธีกรรมเกี่ยวกับผ้าและพิธีกรรมอื่นของสุริยา สมุทคุปต์ เรื่อง บุญบั้งไฟและบุญพระเวศน์ การวิเคราะห์บุญบั้งไฟของอकिन รพีพัฒน์ กับนิธิ เอียวศรีวงศ์ และพิธีกรรมเสด็จพ่อ ร.5 ของนิธิ เอียวศรีวงศ์ แต่การวิเคราะห์ของอकिनและนิธิ รวมทั้งงานเสด็จพ่อ ร.5 ของนิธิ ก็เป็นการวิเคราะห์แนวโครงสร้างหน้าที่มากกว่าการวิเคราะห์เชิงความหมายอย่างจริงจัง การวิเคราะห์เชิงความหมายควรจะมีการทำเพิ่มเติมเพื่อให้เกิดความเข้าใจในระบบคิดเพิ่มมากขึ้น อย่างไรก็ตาม กล่าวได้ว่าการวิเคราะห์วรรณกรรมรูปแบบต่าง ๆ ทั้งวรรณกรรมสมัยก่อนและสมัยปัจจุบันถือว่ามีส่วนให้เข้าใจระบบคิดได้เหมือนกัน แต่มักจะเป็นระบบคิดของผู้เขียนมากกว่าระบบคิดของคนในสังคมโดยรวม

คงต้องยอมรับว่าผู้ที่พยายามศึกษาระบบคิดของคนไทยโดยดูจากโลกทัศน์ค่านิยมของคนไทยเป็นคนแรกคือ รุท เบเนดิก (Ruth Benedict, 1964) ซึ่งศึกษาเรื่องบุคคลิกนิสัย ค่านิยมโลกทัศน์ของคนไทยในสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 โดยใช้วิธีสัมภาษณ์คนไทยที่อยู่ในสหรัฐอเมริกาและได้ผลอย่างไม่น่าพอใจนัก จากนั้นมีเอ็มเบรี (Embree, 1950) ซึ่งเปรียบเทียบคนไทยกับคนญี่ปุ่น และเป็นเจ้าของทฤษฎีเรื่องสังคมไทยมีโครงสร้างหลวม เพราะคนไทยรักสนุกและไม่มีวินัย เขาใช้วิธีวิเคราะห์พฤติกรรมแล้วสรุปเป็นโครงสร้างสังคม งานนี้ได้รับการวิจารณ์มาก เหตุหนึ่งเป็นเพราะเขาไม่ได้ศึกษาอย่างมีระบบด้วยวิธีการที่ชัดเจน แต่เป็นการสรุปจากความเห็นส่วนตัวมากกว่า ในปี ค.ศ. 1963 อายัล (Ayal) กล่าวถึงระบบค่านิยมของคนไทยว่าเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาเศรษฐกิจเมื่อเปรียบเทียบกับค่านิยมของญี่ปุ่น

ในหนังสือ Traditional and Changing Thai World View ที่ผู้เขียนเป็นบรรณาธิการสรุปได้ว่า ในอดีตถ้าวิเคราะห์วรรณกรรมหรือศิลปกรรมจะได้ข้อคิดว่าศาสนามีบทบาทในการกำหนดโลกทัศน์และค่านิยม และงานของนักวิชาการต่างชาติที่ศึกษาสังคมไทยก็มักจะได้ข้อคิดเช่นนี้ ซึ่งคงจะจริงสำหรับสังคมไทยโบราณ แต่ในสมัยปัจจุบันที่ปัจจัยภายนอกเข้ามามีอิทธิพลต่อความคิดของคนไทย การศึกษาเพื่อให้เข้าใจระบบคิดของคนไทยจึงเป็นเรื่องที่ทำหยาบมาก กล่าวได้ว่าการศึกษาระบบคิดของคนไทยเชิงความหมายและสัญลักษณ์ยังไม่ได้ทำกันมากนัก

งานที่พยายามหาคำตอบเรื่องค่านิยมเกี่ยวกับสังคมล้านนาโดยวิเคราะห์เอกสารประวัติศาสตร์ล้านนา เช่น มังรายศาสตร์และจามเทวีวงศ์ สามารถชี้ให้เห็นว่า หนึ่งล้านนาถูกมอบหมายให้รับผิดชอบและมีบทบาทสำคัญในการบริหารบ้านเมืองและดูแลครอบครัวมาตั้งแต่สมัยโบราณ และในสมัยต่อ ๆ มาบทบาทของหนึ่งล้านนาก็มีอยู่สูง จนกระทั่งถึงสังคมสมัยใหม่บทบาทนั้นก็

ยังมีอยู่สูง (จิราลักษณ์ 2539) ปรากฏการณ์นี้เป็นสาเหตุหนึ่งที่ช่วยอธิบายว่าเหตุใดหญิงล้านนาจึงรู้สึกว่าเป็นหน้าที่ที่จะดูแลครอบครัวถึงขนาดออกจากหมู่บ้านมาเป็นโสเภณี ความรู้สึกรับผิดชอบของผู้หญิงเองและความคาดหวังจากสมาชิกในครอบครัว เช่น พ่อแม่ เป็นแรงผลักดันให้หญิงล้านนาหันเข้าหาอาชีพโสเภณีในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมาเมื่อสภาพเศรษฐกิจฝืดเคือง เป็น การอธิบายการเปลี่ยนแปลงค่านิยมชุมชนจากการตีความข้อมูลประวัติศาสตร์

กลุ่มที่ทำงานด้านสตรีได้พยายามวิเคราะห์ระบบคิดเรื่องความสัมพันธ์หญิงชาย และ พยายามอธิบายว่าการที่คนไทยมองว่าชายเป็นผู้นำและหญิงเป็นผู้ตามเป็นสิ่งที่สังคมไทยสร้างขึ้น มาหลังจากที่ได้รับอิทธิพลแนวคิดชายเป็นใหญ่จากอินเดียและจีน ทั้งนี้เพราะข้อมูลทางมานุษย วิทยาเรื่องพิธีบูชาบรรพบุรุษฝ่ายหญิงและระบบเครือญาติที่มีการสืบทอดมรดกทางฝ่ายหญิง การตั้งบ้านเรือนหลังแต่งงานในบ้านฝ่ายหญิง ล้วนชี้ให้เห็นว่า สังคมไทยดั้งเดิมไม่ใช่สังคมชาย เป็นใหญ่ แต่สังคมไทยรับค่านิยมเรื่องชายเป็นใหญ่ เมื่อแนวคิดนี้เข้ามาหลังจากพราหมณ์มา เป็นบุโรหิตในวัง และชนชั้นสูงในวังรับค่านิยมมีภรรยาหลายคน จนกระทั่งแพร่กระจายออกจาก วังในฐานะวัฒนธรรมหลวงออกไปสู่ ชายขอบ เราพบค่านิยมการมีเมียหลายคนในเมืองมากกว่า ในชนบท (Amara, 1996)

สรุป

เนื้อหาของบทนี้มองวิธีการศึกษาความหลากหลายทางวัฒนธรรมจากแนวคิดวัฒนธรรม พื้นบ้านและภูมิปัญญาชาวบ้าน แท้ที่จริงแนวคิดสองแนวนี้นี้มีรากมาจากการให้ความสำคัญใน ความแตกต่างทางภูมิปัญญาและความคิด และหาวิธีศึกษาเพื่อทำความเข้าใจและดึงจุดเด่นของ ความแตกต่างให้เห็นชัด เนื่องจากภูมิปัญญาท้องถิ่นอาจถูกบดบังจากความคิดอื่นที่เข้ามามีอิทธิ พลเหนือกว่าในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งในประวัติศาสตร์ การศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้านจึงทำได้ยาก วิธีการในการศึกษาที่น่าเสนอในบทนี้มีแนว (1) คติชนวิทยา (2) โครงสร้างพื้นฐานของระบบ คิด (3) ความสัมพันธ์ของภาษาและระบบคิด (4) การให้ความหมายและการตีความวัฒนธรรม

บทที่ 3

แนวคิดวัฒนธรรมกับอำนาจ และวัฒนธรรมกับการพัฒนา

คำนำ

เมื่อกล่าวถึงการแพร่กระจายของวัฒนธรรมในบทที่ 1 ได้กล่าวถึงข้อแตกต่างและความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมหลวงและวัฒนธรรมราษฎร์ไปแล้ว ในสมัยโบราณการมองวัฒนธรรมหลวงว่าเป็นวัฒนธรรมของศูนย์กลางอำนาจ ให้ความหมายว่าเมื่อเปรียบเทียบกับวัฒนธรรมราษฎร์แล้ว วัฒนธรรมหลวงมีรูปแบบที่ชัดเจนและดูเหมือนกับว่าจะมีความถูกต้องกว่าวัฒนธรรมราษฎร์ ในขณะที่เดียวกันการให้ความสำคัญกับวัฒนธรรมพื้นบ้าน และภูมิปัญญาพื้นบ้านดังที่กล่าวถึงในบทที่ 2 หมายความว่า วัฒนธรรมราษฎร์หรือวัฒนธรรมพื้นบ้านก็ย่อมมีความถูกต้องได้เหมือนกัน

เนื้อหาในบทนี้จะชี้ให้เห็นความสำคัญของวัฒนธรรมหลวงในสมัยก่อนหรือวัฒนธรรม-ธรรมรัฐชาติในสมัยปัจจุบัน ทั้งนี้ย่อมหมายถึงความสัมพันธ์ของวัฒนธรรมกับการเมืองการปกครองหรือการบริหารประเทศ ในสังคมไทยปัจจุบันเห็นได้ชัดว่าเรื่องวัฒนธรรมกลายเป็นเรื่องที่มีความสำคัญเชิงนโยบายของประเทศ การพิจารณาเรื่องวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับนโยบายจึงเป็นสิ่งที่จำเป็น แม้ว่าแต่เดิมมาคนทั่วไปมักจะมองว่าเรื่องวัฒนธรรมเป็นเรื่องระดับปัจเจกบุคคลมากกว่าระดับชาติ

ในวงวิชาการสากลประเด็นเรื่องวัฒนธรรมและอำนาจกลายเป็นประเด็นที่ได้รับความสนใจในกลุ่มนักวิชาการยุคใหม่ที่ปฏิเสธทฤษฎีความทันสมัย เพราะมองว่าการขยายตัวของมหาอำนาจทางการเมืองในรูปของการขยายอาณานิคม (colonization) การแพร่กระจายของความคิดตะวันตก (westernization) การขยายตัวของความเจริญหรือความทันสมัยแบบตะวันตก (modernization) มีผลในการครอบงำวัฒนธรรมดั้งเดิมหรือวัฒนธรรมท้องถิ่น การพยายามค้นหาวัฒนธรรมท้องถิ่นหรือวัฒนธรรมพื้นบ้านประสบอุปสรรค เพราะบางยุคบางสมัยวัฒนธรรมดั้งเดิมถูกตีค่าว่าล้าสมัยและไม่มีประโยชน์ ผู้มีอำนาจนำวัฒนธรรมสมัยใหม่จากที่อื่นเข้ามาแทนที่ทำให้วัฒนธรรมเดิมสูญหายไป

แนวคิดเรื่อง “วัฒนธรรม” “ภูมิปัญญา” หรือ “ความรู้” และโครงสร้างอำนาจ

นักวิชาการบางคนที่พยายามศึกษาโครงสร้างความคิด วิธีคิด ระบบคิด โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่อยู่ในสำนักโครงสร้างสมัยใหม่ (neo-structuralist) พบว่าระบบคิดและโครงสร้างความคิดระดับลึก (deep structure) เป็นสิ่งที่ค้นหายาก หลังจากที่ได้พยายามค้นหาด้วยวิธีการและเทคนิคต่าง ๆ ตามที่ได้เสนอไว้แล้วในบทที่ 2

(1) การศึกษาวัฒนธรรมและโครงสร้างอำนาจ

ฟูโก (Foucault) ซึ่งเป็นศิษย์สำนักโครงสร้างฝรั่งเศสและถูกเรียกว่าเป็นนักโครงสร้างสมัยใหม่ (neo-structuralist) เชื่อว่าการถ่ายทอด “ความรู้” คือ กระบวนการทางวัฒนธรรมที่สำคัญ และกระบวนการนี้เป็นกระบวนการที่ซับซ้อน เชื่อมโยงกับเรื่อง “อำนาจ” ทั้งทางตรงและทางอ้อม ทั้งโดยเปิดเผยมีรูปแบบที่เห็นได้ชัดเจนและที่ซ่อนอยู่มองไม่เห็นรูปแบบ “ความรู้” ที่ฟูโกกล่าวถึงมักใช้ในความหมายของความรู้ในสังคมตะวันตก เขาชี้ให้เห็นข้อแตกต่างระหว่างความรู้ที่อยากได้กับประโยชน์ที่ได้จากความรู้หรือการที่ผู้รู้สามารถนำความรู้ไปใช้ประโยชน์ นอกจากนี้ยังมีประเด็นเรื่องข้อแตกต่างระหว่าง “ความรู้” และการตีความ “ความรู้” หรือปรากฏการณ์ ข้อแตกต่างระหว่างการบันทึกหรือนำเสนอข้อมูลหรือตีความข้อมูล ทั้งหมดนี้เกี่ยวข้องกับโครงสร้างอำนาจอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

การนำเสนอข้อมูลหรือความรู้ การถ่ายทอดความรู้สู่กระบวนการทางวัฒนธรรมและสังคม ทำให้ความรู้หรือข้อมูลนั้นได้รับอิทธิพลจากสังคมหรือผู้มีอำนาจในสังคม เช่น การมองความสัมพันธ์หญิงชาย ซึ่งควรจะเป็นความสัมพันธ์ที่มีได้หลายรูปแบบ แต่เมื่อถูกถ่ายทอด “ความรู้” ที่ถ่ายทอดจะออกมาในรูปว่า “ชายมีความยิ่งใหญ่และมีอำนาจเหนือหญิง” ในสังคมหนึ่ง โดยอาจถูกถ่ายทอดว่า “หญิงเป็นแม่และเป็นผู้ที่มีบุญบารมี ควรได้รับการยกย่อง” ในอีกสังคมหนึ่ง “ความรู้” ที่ได้รับการถ่ายทอดคือ “ความรู้” ที่ได้ถูกสังคมกล่อมเกลามาแล้ว “ความรู้” จึงเป็น “ความจริงที่ถูกสร้างโดยสังคม” [Reality is socially constructed] และเมื่อถูกสร้างโดยสังคม สมาชิกในสังคมก็อาจรื้อระบบความรู้ ความเชื่อเดิม และสร้างระบบคิด หรือระบบความรู้ใหม่ได้ (deconstructed and reconstructed)

นอกจากนี้ วัฒนธรรมยังกำหนดกรอบความคิดของคนด้วย กรอบความคิดต่างกันในช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ที่ต่างกัน กรอบความคิดต่างกันถ้าคนอยู่ในสภาพแวดล้อมและพื้นที่ที่ต่างกัน แนวคิดนี้สอดคล้องกับการวิเคราะห์ระบบคิดของคนผ่านภาษาและเราก็อาจศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางความคิดของคนผ่านภาษาได้

ฟูโก (Foucault) พบว่าแม้ “ความรู้” เกี่ยวกับสังคมตัวเอง ก็ยังค้นหาความจริงความถูกต้องได้ยาก เพราะการค้นพบ “ความรู้” เกี่ยวกับเรื่องใดเรื่องหนึ่งต้องผ่านการวิเคราะห์ สังเคราะห์ ข้อมูล ประเด็นปัญหาเรื่องคุณภาพหรือคุณลักษณะของข้อมูลจึงเป็นเรื่องที่ต้องให้ความสำคัญ ผู้ศึกษาต้องตระหนักว่าคุณภาพของข้อมูลในประวัติศาสตร์ขึ้นอยู่กับว่าใครเป็นผู้บันทึก ต้องการนำเสนอมุมมองใด และโครงสร้างอำนาจของสังคมในช่วงสมัยนั้นเป็นอย่างไร นักวิชาการหลายคนจึงหันมาสนใจเรื่องโครงสร้างอำนาจซึ่งมีผลต่อโครงสร้างความคิดของคนมากกว่าศึกษาโครงสร้างความคิดแต่เพียงอย่างเดียว

อีกประเด็นหนึ่งที่ควรมองคือการสร้างอำนาจ หรือการใช้อำนาจบนฐานของความรู้ความเชื่อเชิงวัฒนธรรม ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณี เช่น ความเชื่อเรื่องชายเป็นใหญ่ สอดคล้องกับพฤติกรรมเที่ยวโสเภณี (หรือการมีเมียได้หลายคน) เพราะชายสามารถแสดงอำนาจต่อหญิงโสเภณีได้ตามธรรมเนียมของการเที่ยวโสเภณี ขณะเดียวกันเมื่อสังคมระบุว่าโสเภณีเป็นผู้ที่กระทำผิดกฎหมายและผิดประเพณี ผู้ที่มีความรู้เรื่องกฎหมายและมีความรู้เรื่องวิธีการใช้

กฎหมายให้เป็นประโยชน์ หรือวิธีเลี่ยงกฎหมายเช่นตำรวจ ก็จะสามารถหารายได้พิเศษจากการค้าหญิงได้ และอาจสร้างโครงสร้างอำนาจในกระบวนการค้าหญิงที่สลับซับซ้อนได้เช่นเดียวกัน

(2) ศึกษา “วัฒนธรรม” “ความรู้” และ “อำนาจ” ตามทฤษฎีระบบและการพัฒนาแนวทุนนิยม

ผู้ที่สนใจในเนื้อหาเรื่องโครงสร้างอำนาจที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างสังคมและวัฒนธรรมอีกกลุ่มหนึ่ง คือ ผู้ที่สนใจในทฤษฎีระบบและมองสังคมในลักษณะองค์รวม เป็นระบบที่องค์ประกอบต่าง ๆ สอดคล้องกัน การวิเคราะห์การคงอยู่ของสังคมและการให้คำอธิบายเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางสังคมขึ้นอยู่กับความรู้หรือข้อมูล รวมตลอดถึงการสื่อสารความรู้ต่อกันและกัน ผู้ที่มีอำนาจคือผู้ที่ควบคุม “ความรู้” และข้อมูลข่าวสาร

การวิเคราะห์แนวคิดเรื่อง “ความรู้” และ “อำนาจ” ด้วยทฤษฎีระบบคือ การมองตามทฤษฎีการพัฒนาแนวทุนนิยม หรือทฤษฎีความทันสมัยนั้น อาจดูตัวอย่างจากแนวคิดของ Max Weber ที่มองว่า การพัฒนาอุตสาหกรรมและการกลายเป็นสังคมสมัยใหม่เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นในยุโรปจากพื้นฐานความคิดเสรีนิยมที่ทุกคนเรียกร้องเสรีภาพ เสรีภาพทางเศรษฐกิจทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจการค้าพาณิชย์ มาเป็นเศรษฐกิจทุนนิยมแบบ laissez-faire หรือทุนนิยมแท้ ในขณะเดียวกัน เสรีภาพทางการเมืองการปกครอง ทำให้เกิดระบอบการเมืองการปกครองแบบประชาธิปไตย (democracy) แทนแบบสมบูรณาญาสิทธิราช ไม่ว่าจะเป็นระบบจักรพรรดิหรือกษัตริย์ และทางสังคมวัฒนธรรมก็เกิดการปฏิรูปศาสนาคริสต์นิกาย มีศาสนาเกิดขึ้นหลายคน แต่ละคนตั้งสำนักหรือนิกายย่อย มีผลทำให้ศาสนาคริสต์นิกายมีทั้งนิกายคาทอลิก และนิกายโปรเตสแตนต์ย่อย ๆ หลายนิกาย ศาสดาหลายคนในสมัยนั้นชักชวนให้ตีความคำสอนทางศาสนาใหม่ นักวิชาการหลายคนเชื่อว่าการเปลี่ยนวิธีคิดของคนยุโรปในสมัยนั้นมีความสำคัญต่อการพัฒนาเข้าสู่สังคมอุตสาหกรรม

หนังสือชื่อ Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism ของ Max Weber ทำให้เกิดการถกเถียงกันอย่างกว้างขวาง ถึงความสัมพันธ์เชิงสาเหตุของการปฏิรูปศาสนาและการเกิดระบบทุนนิยมในยุโรป ซึ่งพัฒนามาเป็นสังคมอุตสาหกรรมในสมัยต่อมา นักวิชาการกลุ่มหนึ่งเชื่อว่า การที่จะพัฒนาเข้าสู่สังคมอุตสาหกรรมได้ สมาชิกของสังคมนั้นต้องมียุทธวิธีคิดและระบบความเชื่อที่จะเอื้อให้ขยันทำงาน เพื่อเป้าประสงค์บางอย่างในชีวิต และตัวสังคมเองก็ต้องมีเป้าหมายของการพัฒนาเข้าสู่สังคมอุตสาหกรรมด้วย ในช่วงนั้นเกิดการตีความ “ความดี” “จริยธรรม” “ศีลธรรม” ในระดับของพฤติกรรมทั่วไปและชีวิตประจำวัน แทนที่จะต้องเป็นพฤติกรรมที่เกี่ยวกับศาสนา คำว่าจริยธรรมโปรเตสแตนต์ (protestant ethic) คือการทำความดีในชีวิตประจำวันในรูปแบบใดก็ได้ จากการตีความเรื่อง “ความดี” หรือ “การเป็นคนดี” ทำให้เกิดจริยธรรมการทำงาน (work ethic) คือการทำงานอย่างขยันขันแข็ง มีวินัยและวิธีการจัดการที่ดี คนที่มี จริยธรรมการทำงานถือเป็นคนดี แม้ว่าเขาจะไม่ได้สวดมนต์ ไหว้พระในวันอาทิตย์ ตามที่ได้เคยยึดถือปฏิบัติกันในกลุ่มคาทอลิกอย่างเคร่งครัด

แนวคิดของสำนักเวเบอร์แนวหนึ่งคือ ความคิดที่ว่าความเชื่อทางศาสนาซึ่งเป็นส่วนของวัฒนธรรม เป็นตัวกำหนดค่านิยมบรรทัดฐานในสังคม และข้อมูลในยุโรปได้ชี้ให้เห็นแล้วว่าการปรับเปลี่ยนวิถีคิด ความเชื่อ มีผลทำให้เกิดการปรับค่านิยม บรรทัดฐาน ซึ่งมีผลต่อการพัฒนาประเทศ นักวิชาการสำนักพฤติกรรม (action theory) กลุ่มหนึ่งจึงศึกษาเรื่องค่านิยมและแรงจูงใจ และเชื่อว่าถ้าสมาชิกในสังคมมีค่านิยมที่เหมาะสม มีเป้าหมายและแรงจูงใจที่จะก้าวไปข้างหน้า การพัฒนา ก็จะเกิดขึ้น

การพยายามพัฒนาเข้าสู่สังคมสมัยใหม่ในประเทศต่าง ๆ นอกทวีปยุโรปคือการพยายามพัฒนาเข้าสู่ระบบทุนนิยม ด้วยกรอบการพัฒนาแบบตะวันตก วัฒนธรรมตะวันตกขยายตัวสู่ภูมิภาคอื่น ระบบการบริหารแบบราชการขยายตัว (bureaucratization) กรอบความคิดในการปกครองประเทศคือ การพัฒนาเข้าสู่สังคมที่ทันสมัย (modernization) และความทันสมัยคือการรับวัฒนธรรมตะวันตก “ความรู้” ที่มีอำนาจคือ “ความรู้” แบบตะวันตก เกิดการครอบงำความคิด และการครอบงำทางวัฒนธรรม

แนวคิดของนักวิชาการกลุ่มที่ให้ความสำคัญกับระบบ (system theory) คือกลุ่มที่เชื่อว่าสังคมคือระบบที่สมดุลย์แต่ยืดหยุ่น มีความสอดคล้องขององค์ประกอบ และสังคมโดยรวมอยู่ด้วยกันเพราะมีเป้าหมาย การพัฒนาแนวทุนนิยมคือการพัฒนาที่มีเป้าหมายชัดเจนว่า สังคมในรูปแบบที่ต้องการจะเป็นควรจะมีลักษณะอย่างไร และควรจะมีการวางแผนเพื่อจัดการขับเคลื่อนทุกส่วนของสังคมไปสู่เป้าหมายด้วยกัน “ความรู้” ที่จะนำไปสู่การบริหารจัดการอย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งจะขับเคลื่อนไปสู่เป้าหมายคือสิ่งที่เรียกว่า rational-purposive knowledge และกลยุทธ์ที่จะพาไปคือการวางแผนที่เป็นระบบและการจัดการที่มีประสิทธิภาพ (routinization) ปัจจัยทางวัฒนธรรมที่จะพาสังคมขับเคลื่อนอย่างเป็นกระบวนการที่สอดคล้องผสมผสานกันคือการที่สมาชิกในสังคมมี บรรทัดฐาน ค่านิยม และวิธีการคิดเหมือนกัน งานของอาชัลที่เปรียบเทียบสังคมไทยและญี่ปุ่นที่กล่าวถึงในบทที่ 2 สะท้อนให้เห็นแนวคิดของสำนักนี้ว่าการที่ประเทศไทยจะพัฒนาได้ต้องปรับเปลี่ยนค่านิยมให้สอดคล้องกับเป้าหมายของการพัฒนา

(3) การศึกษา “วัฒนธรรม” และ “อำนาจ” ตามทฤษฎีทวนกระแส (Critical Theory)

นักวิชาการรุ่นปัจจุบันนี้ตั้งคำถามกับทฤษฎีระบบเป็นอย่างมาก สาเหตุหนึ่งเป็นเพราะคำอธิบายของทฤษฎีระบบสามารถอธิบายเรื่องการเปลี่ยนแปลงได้เพียงบางส่วน ในสังคมสมัยปัจจุบันที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว การจัดกระบวนการพัฒนาให้เป็นระบบตามแม่แบบที่กำหนดไว้โดยผู้วางแผนหรือรัฐบาลหรือผู้มีอำนาจ เป็นสิ่งที่ทำได้ยากและขาดความชอบธรรม ประเด็นที่สำคัญที่สุดคือคำถามที่ว่าใครเป็นผู้กำหนดแม่แบบและผู้กำหนดแม่แบบมีความชอบธรรมหรือไม่ การขยายอาณาเขตอำนาจของมหาอำนาจทำให้นักมานุษยวิทยาที่ศึกษาวิจัยสังคมด้อยพัฒนาในแอฟริกา เพื่อศึกษาโครงสร้างความคิดและโครงสร้างสังคม ค้นพบว่าวัฒนธรรมของประเทศมหาอำนาจเข้าไปครอบงำวัฒนธรรมดั้งเดิม มีหน้าข้ามหาอำนาจยังนำกรอบแนวคิดเรื่องการพัฒนาแบบตะวันตกมาหยิบยื่นให้โดยไม่ได้เปิดโอกาสให้สมาชิกในสังคมนั้นได้ศึกษาไตร่ตรอง

นักวิชาการสำนักแฟรงค์เฟิร์ต ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มทวนกระแส (Critical Theory) เป็นกลุ่มที่มีอิทธิพลทางความคิดเรื่องวัฒนธรรมด้วย ในที่นี้จะกล่าวถึงฮาเบอร์มาสเพียงคนเดียว นักวิชาการสำนักนี้ต้องการกำหนดกรอบความคิดทางวิชาการซึ่งสามารถนำไปใช้ได้ เขาเชื่อว่านักวิชาการมีหน้าที่ชี้นำสังคมและผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลง แนวคิดของฮาเบอร์มาสคือการผสมผสานแนวคิดของเวเบอร์และมาร์กซ์ เขาเดินตามเวเบอร์ในความคิดว่าพฤติกรรมมนุษย์มีเป้าหมายและเหตุผล (rational-purposive action) คนเราทำงานเพราะมีเป้าหมายในชีวิต พฤติกรรม (action) มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับความรู้ (knowledge) พฤติกรรมและความรู้ที่มีเหตุผล (rational) จะนำไปสู่เป้าหมายได้ อารยธรรมสมัยใหม่หรือการพัฒนาแบบสมัยใหม่เกิดขึ้นได้เพราะความรู้ที่เป็นระบบและมีเหตุผล อย่างไรก็ตามฮาเบอร์มาสเชื่อว่าสังคมสมัยใหม่มีปัญหาและมีความไม่สมดุล นักวิชาการควรที่จะหาทางแก้ปัญหของสังคมสมัยใหม่เพื่อให้มนุษย์สามารถอยู่ด้วยกันได้อย่างผสมผสาน ฟังพาทอาศัยซึ่งกันและกันแต่มีความเป็นอิสระและสามารถสร้างความก้าวหน้าให้กับสังคมได้ ประเด็นสำคัญที่ควรจมองคือเรื่องโครงสร้างสังคมและโครงสร้างอำนาจ

วิกฤตของสังคมทุนนิยมคือปัญหาทางเศรษฐกิจและการเมือง โครงสร้างสังคมและโครงสร้างอำนาจช่วยสร้างความชอบธรรมให้แก่ผู้นำ แนวคิดมาร์กซิสต์จะชี้ไปในแนวที่ว่า ผู้ที่มีอำนาจในสังคมจะเป็นผู้กำหนดกลไกในการทำงานและมีส่วนกำกับหรือปรับความคิดความเชื่อของสมาชิกในสังคมให้ไปในทิศทางใดทิศทางหนึ่งได้ ความเชื่อ ความคิด ความรู้ จึงเป็นสิ่งที่ถูกชักนำได้ นักวิชาการบางคนจึงเสนอความคิดว่าแม้วัฒนธรรมก็อาจถูกครอบงำและชี้นำโดยรัฐได้ สำหรับฮาเบอร์มาส เขาชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ของวัฒนธรรมและโครงสร้างสังคม รวมทั้งปัจจัยภายนอก เช่น อำนาจรัฐ แต่สิ่งที่ฮาเบอร์มาสให้ความสำคัญมากในการมองวัฒนธรรมคือการสื่อสารเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดความเชื่อ อารมณ์ความรู้สึก และเนื่องจากวัฒนธรรมได้รับอิทธิพลจากโครงสร้างสังคม รวมทั้งปัจจัยภายนอก ตลอดจนรูปแบบการสื่อสาร ฯลฯ วัฒนธรรมจึงเปลี่ยนแปลงตามกาลเวลา ผ่านกระบวนการเรียนรู้ การเปลี่ยนแปลงจะถาวรหรือคงอยู่ตราบเท่าที่มีความชอบธรรม และในสังคมสมัยใหม่ความชอบธรรมเป็นสิ่งที่สำคัญมาก

ในสังคมโบราณ ความชอบธรรมของผู้ปกครองอาจขึ้นอยู่กับระบบความเชื่อ ความคิดดั้งเดิม แต่ในสังคมปัจจุบัน ความชอบธรรมอยู่ที่ขั้นตอนการดำเนินงานและกฎเกณฑ์ที่สังคมยอมรับ สมัยก่อนรัฐสามารถสร้างอุดมการณ์เพื่อกำหนดเป็นเป้าหมายให้สังคมเดิม อุดมการณ์ประชาธิปไตย อุดมการณ์คอมมิวนิสต์ คือตัวอย่างของอุดมการณ์รัฐ ขณะที่อุดมการณ์ชาวนาและอุดมการณ์กรรมกรคือตัวอย่างของแนวคิดหรือเป้าหมายที่ต่อต้านอำนาจรัฐ ไม่ว่าจะเป็นอุดมการณ์ของใคร เจ้าของอุดมการณ์มีเป้าหมายในการได้มาซึ่งอำนาจ อุดมการณ์คือจิตสำนึกที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์เฉพาะทำให้ไม่เป็นกลาง หรือเรียกว่าจิตสำนึกที่บิดเบือนได้ (false consciousness)

ปัญหาอีกประการหนึ่งของสังคมสมัยใหม่คือ การยึดวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเป็นอุดมการณ์หลัก เป้าหมายคือการพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีให้ลึกซึ้งกว้างไกลมากขึ้น ๆ ด้วยหลักทฤษฎีและความมีเหตุผลวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีจึงพัฒนาได้ไกลขึ้นเรื่อย ๆ

วิทยาศาสตร์ยึดมั่นในกฎทฤษฎีทำให้มีพลังในการอธิบายด้วยเหตุผล ปฏิเสธคุณค่า ค่านิยม อารมณ์ ความรู้สึก แต่เนื่องจาก “ความเป็นวิทยาศาสตร์” ถูกผูกติดกับ “ความถูกต้องในหลักการ” การยึดถือในวิทยาศาสตร์จึงเป็นอุดมการณ์รูปแบบหนึ่ง และเมื่อเป็นอุดมการณ์ที่มีเป้าหมายเพื่อสิ่งใดสิ่งหนึ่ง วิทยาศาสตร์จึงเป็นจิตสำนึกที่บิดเบือนได้เช่นกัน

จะเห็นได้ว่ากลุ่มนักวิชาการสังคมศาสตร์สมัยปัจจุบันทั้งที่ถูกเรียกว่าเป็นกลุ่มโครงสร้างสมัยใหม่ เช่น พูโก และกลุ่มทวนกระแสเช่น ฮาเบอร์มาส ให้ความสำคัญกับวัฒนธรรมและความรู้ซึ่งเป็นส่วนของวัฒนธรรม และคุณลักษณะของความรู้ที่ถูกครอบงำโดยหลักการของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีซึ่งมีพลังอำนาจมาก

(4) การศึกษาวัฒนธรรมและโครงสร้างอำนาจหญิงชาย

ความเชื่อว่า วัฒนธรรม กำหนดไว้ว่า ชายเป็นผู้ที่แข็งแรงและมีอำนาจมากกว่าหญิง มักถูกถ่ายทอดจากรุ่นหนึ่งไปอีกรุ่นหนึ่งอย่างต่อเนื่อง นักวิชาการที่ปฏิเสธคำอธิบายทางชีวภาพว่าการที่ชายแข็งแรงกว่าหญิง ทำให้ชายสมควรที่จะมีอำนาจมากกว่าหญิง จึงสนใจศึกษาเรื่องโครงสร้างความคิดและพยายามวิเคราะห์หาพื้นฐานความคิดหรือประวัติความเป็นมาของความเชื่อเรื่องโครงสร้างสังคมที่ไม่เสมอภาค และพบว่าวรรณกรรม ตำนาน นิทาน คติความเชื่อ จะสะท้อนให้เห็นความเชื่อเรื่องความไม่เสมอภาคเรื่อยมา นักวิชาการแนวสตรีนิยมมีหลายสำนัก Donovan (1990) แยกคร่าว ๆ ได้ว่า (1) สำนักเสรีนิยมหรือสำนักปลดปล่อย (liberal feminism) ซึ่งพยายามแก้ไขความไม่เท่าเทียมกันทางโครงสร้างสังคมการเมือง โดยการแก้กฎหมายหรือกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ให้ปลดปล่อยให้หญิงเท่าเทียมกับชาย วิธีการทำงานคือการแก้กฎหมายเพื่อให้ได้เสรีภาพและการเปลี่ยนแปลงทางสังคม (2) สำนักวัฒนธรรม (cultural feminism) คือ ผู้ที่ศึกษาโครงสร้างความสัมพันธ์หญิงชายจากมุมมองของวัฒนธรรม และชี้ให้เห็นข้อแตกต่างของบทบาทหญิงชาย ข้อดีของคุณสมบัติบางข้อของหญิง และสรุปประเด็นว่า หญิงมีคุณสมบัติบางข้อที่เหมาะสมที่จะดำรงตำแหน่งหรือรับผิดชอบงานที่สำคัญ ๆ ได้ นักวิชาการสายนี้พยายามหาคำอธิบายทางวัฒนธรรมเพื่ออธิบายเรื่องความแตกต่างของหญิง และมักจะได้อธิบายว่าความแตกต่างเป็นสิ่งที่สังคมกำหนด (socially constructed) ดังนั้น ถ้าสังคมและวัฒนธรรมกำหนดบทบาทหน้าที่ของหญิงและชายให้ต่างกัน สังคมก็อาจกำหนดใหม่ (reconstruct) ได้ (3) สำนักที่มีความคิดเห็นรุนแรง (radical feminism) นักวิชาการกลุ่มนี้วิจารณ์สำนักแรกว่า การพยายามแก้กฎหมายหรือเปลี่ยนแปลงสังคมที่ละเล็กละน้อยไม่ใช่การแก้ที่ต้นเหตุและอาจไม่ได้ผล ถ้าปัญหาอยู่ที่โครงสร้างสังคมที่ไม่เสมอภาคเท่าเทียมกัน วิธีการแก้คือการปฏิวัติปรับเปลี่ยนโครงสร้างสังคม ส่วนผู้ที่เชื่อตามกลุ่มที่สองว่าความไม่เสมอภาคทางโครงสร้างเกิดจากสังคมเป็นผู้กำหนด และมีความต้องการให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ถาวรก็จะเห็นด้วยกับกลุ่มที่สามนี้ที่มองว่าการเปลี่ยนแปลงเป็นสิ่งที่จำเป็น มีการเรียกร้องทางการเมืองในรูปของการอภิปรายบนเวที และดำเนินการอย่างเป็นขบวนการ (movement) เพื่อต่อต้านการครอบงำของชาย (male domination) และเกิดการต่อสู้ทางการเมืองเรื่องเพศ (sexual politics)

จะเห็นได้ว่า ความคิดในเรื่องความสัมพันธ์หญิงชาย หนึ่งแนวคิดเรื่องโครงสร้างอำนาจ ไม่ได้ และความคิดที่จะปฏิบัติโครงสร้างอำนาจเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ถาวร ก็คือ การพยายามเปลี่ยนโครงสร้างสังคมตามแนวคิดมาร์กซิสต์

นอกจากนักวิชาการแนวสตรีนิยม ยังมีผู้ที่สนใจในเพศศึกษาซึ่งมีทั้งหญิงและชายที่มอง ความสัมพันธ์ชายหญิงว่าเป็นสิ่งที่สังคมกำหนด ผู้ที่สนใจระบบคิดเรื่องความสัมพันธ์หญิงชาย หันกลับไปศึกษาโครงสร้างความคิดและวิเคราะห์ภาษาพูดเพื่อทำความเข้าใจเรื่องนี้ เขาถามว่า ถ้าสังคมไม่มีคัมภีร์ที่ใช้เรียกความสัมพันธ์ทางเพศแบบเพศเดียวกันและต่างเพศ (homo-sexuality และ heterosexuality) เป็นไปได้ไหมว่าแท้ที่จริงแล้ว ความสัมพันธ์ทางเพศจะเป็น ความสัมพันธ์ระหว่างใครกับใครก็ได้ การกำหนดว่าการมีเพศสัมพันธ์ระหว่างต่างเพศถือเป็น เรื่องปกติ และความสัมพันธ์ระหว่างเพศเดียวกันถือเป็นเรื่องผิดปกตินั้นไม่มีเหตุผล เพียง แต่ว่าในสมัยหนึ่งสมัยกำหนดความคิดนี้ขึ้นมา ซึ่งอาจจะเป็นเพราะเอาความคิดนี้ไปเชื่อมโยงกับ ความคิดเรื่องการสืบทอดเผ่าพันธุ์มนุษย์ (reproduction) ซึ่งบางคนถือเป็นความต้องการพื้นฐาน ทางชีวภาพของมนุษยชาติ

การตั้งคำถามเรื่องความสัมพันธ์ทางอำนาจของหญิงชายนี้เกิดขึ้นในวงวิชาการและใน กระบวนการพัฒนาพร้อม ๆ กัน ในประเทศด้อยพัฒนาประเด็นเรื่องการพัฒนาและสิทธิมนุษย-ชนมักจะเกี่ยวพันกัน การพัฒนาอาจมีอุปสรรคเพราะความเหลื่อมล้ำทางสังคมได้ด้วย กระบวนการพัฒนาสตรีซึ่งเริ่มเมื่อสหประชาชาติประกาศปีสตรีสากลในปี ค.ศ. 1975 และทศวรรษสตรี ระหว่างปี ค.ศ. 1976 - 1985 นับว่ามีบทบาทสำคัญในการชูประเด็นเรื่องความสัมพันธ์ทาง อำนาจของหญิงชาย แต่หลังจากที่หน่วยงานรัฐและเอกชนได้ช่วยกันทำงานพัฒนาได้กว่า 10 ปี กลุ่มคนทำงานได้ข้อคิดว่า พื้นฐานความคิดและโครงสร้างความคิดเป็นเรื่องที่ศึกษายากและใช้ เวลานาน ในขณะเดียวกันผู้หญิงที่ถูกกดขี่ต้องการความช่วยเหลือมากอย่างเร่งด่วน ดังนั้นสิ่งที่ จะต้องทำคือสร้างกรอบการพัฒนาโดยให้มีการวิเคราะห์หาคำความสัมพันธ์ทางอำนาจของหญิงชาย และถ้าความสัมพันธ์ไม่เสมอภาคก็จะต้องพยายามสร้างกลไกเพื่อช่วยสร้างความเข้มแข็ง (empowerment) และนำมาซึ่งการพัฒนาที่เป็นรูปธรรม

แนวคิดเรื่องวัฒนธรรมและระบอบการปกครอง

การพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมและระบอบการเมืองการปกครอง อาจดูได้ จากการที่รัฐบาลของหลาย ๆ ประเทศนำวัฒนธรรมมาเป็นเครื่องมือในการบริหารปกครอง ประเทศ

(1) การใช้วัฒนธรรมเพื่ออุดมการณ์สร้างชาติ

วิธีการปกครองวิธีหนึ่งซึ่งมักพบในประเทศที่มีประวัติความเป็นมายาวนาน คือการที่ผู้มี อำนาจใช้วัฒนธรรมหรือความเชื่อทางศาสนาเป็นเครื่องมือในการบริหารปกครองแผ่นดิน กลุ่ม มาร์กซิสต์มองว่าผู้บริหารประเทศใช้ความเชื่อทางศาสนาและวัฒนธรรมดั้งเดิมเป็นกลไกอมเมา ประชาชนให้หลงเชื่อและยอมรับในอำนาจบารมีของผู้ปกครองประเทศ (false consciousness)

เป็นการสร้างความชอบธรรมให้แก่ผู้บริหาร ระบบเทวสิทธิ์คือตัวอย่างของการกำหนดให้พระมหากษัตริย์เป็นสมมติเทพเพื่อสร้างความชอบธรรมในการปกครอง โดยทั่วไปพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางของอำนาจปกครอง ในกรณีนี้จะพบว่าวัฒนธรรมของพระมหากษัตริย์จะกลายเป็นวัฒนธรรมหลักหรือวัฒนธรรมหลวง ครอบงำวัฒนธรรมราษฎร์หรือวัฒนธรรมของชนกลุ่มน้อยซึ่งอยู่ในบริเวณนั้น การครอบงำทางวัฒนธรรมนี้บางครั้งเกิดขึ้นอย่างช้า ๆ ค่อยเป็นค่อยไป แต่บางครั้งถูกเร่งด้วยอุดมการณ์ชาตินิยมของผู้ปกครองประเทศ สงครามโลกครั้งที่หนึ่งมีผลให้เกิดการขยายตัวของอุดมการณ์คอมมิวนิสต์ในรัสเซีย และช่วงสงครามโลกครั้งที่สองอุดมการณ์คอมมิวนิสต์ขยายเข้าสู่ประเทศจีน ปรัชญาการทั้งสองกรณีมีผลทำให้ผู้ปกครองประเทศหลาย ๆ ประเทศล้มล้างคอมมิวนิสต์แล้วหันเข้าหาอุดมการณ์ชาตินิยม เพื่อสร้างพลังอนุรักษ์ความเป็นชาติและใช้พลังนั้นต่อต้านอุดมการณ์คอมมิวนิสต์ ปรัชญาการของการแพร่กระจายของอุดมการณ์ชาตินิยมเป็นกระบวนการที่พบเห็นเป็นกระบวนการสากล และเป็นอุดมการณ์ที่ผู้ปกครองประเทศใช้เพื่อการสร้างชาติ

เมื่อรัสเซียและจีนปรับระบอบการปกครองเข้าสู่การปกครองแบบสังคมนิยมคอมมิวนิสต์ได้มีการพยายามปรับเปลี่ยนระบบความเชื่อทางศาสนา และปรับพฤติกรรม ตลอดจนค่านิยมของคนเพื่อปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตเข้าสู่วิถีชีวิตแบบสังคมนิยม วัฒนธรรมและระบอบการปกครองถูกโยงไว้ด้วยกัน รัฐบาลเหมาเจ๋อตุง เชื่อว่าจีนจะเป็นประเทศที่ปกครองแนวสังคมนิยมคอมมิวนิสต์ได้ดีต้องมีการปฏิวัติวัฒนธรรม ซึ่งหมายถึงการปรับกรอบแนวคิด ลัทธิเลนินนิยม และเหมานิยม มีบทบาทในการสร้างจิตสำนึกร่วมกันของคนในชาติ สร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันให้แก่คนในชาติ การสร้างสัญลักษณ์และวัฒนธรรมรูปแบบใหม่เปลี่ยนการบูชาพระเจ้ามาเป็น การบูชาเลนินในรัสเซีย (Leninism) และบูชาเหมาเจ๋อตุงในจีน (Maoism) พิธีกรรมประเพณีและวันสำคัญทางศาสนาเดิมถูกยกเลิก แต่มีการสวนสนามในวันแรงงานแทนสัญลักษณ์และวัฒนธรรมคอมมิวนิสต์นี้สร้างขึ้นมาเพื่อสร้างชาติสาธารณรัฐประชาชนโซเวียตและสาธารณรัฐประชาชนจีน

e ในประเทศที่เพิ่งก่อตั้งและเกิดจากการย้ายถิ่นของคนหลากหลายวัฒนธรรมมารวมกัน เช่น สหรัฐอเมริกา ออสเตรเลีย กระบวนการสร้างวัฒนธรรมก็เป็นสิ่งจำเป็นเช่นเดียวกัน การเป็นคนอเมริกันหรือคนออสเตรเลียคือการที่คนทีมาจากต่างวัฒนธรรมยึดถือสัญลักษณ์ร่วมกัน เบลลาห์ (Ballah) มองสัญลักษณ์ที่สร้างใหม่เพื่อใช้เป็นที่ยึดเหนี่ยวร่วมกันของคนในชาติว่า ศาสนาประชาชน (civil religion) จากความคิดเรื่องประชาสังคม (civil society) ของรุสโซ (Rousseau) ทั้งนี้ศาสนาประชาชนใช้ในความหมายว่าคือ สัญลักษณ์หรือความคิดความเชื่อของประชาชนหรือพลเมืองของประเทศใดประเทศหนึ่งที่มีประเด็นเรื่องชาติหรือรัฐชาติเกี่ยวข้องอยู่ด้วย ตัวอย่างของศาสนาประชาชนในสหรัฐอเมริกาคือตัวอย่างของการที่สหรัฐอเมริกาซึ่งประกอบด้วยคนทีมาจากหลายวัฒนธรรม หลายชาติพันธุ์ สร้างสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรม การที่สหรัฐอเมริกาเห็นเสรีภาพของประชาชนรวมทั้งเสรีภาพในการนับถือศาสนาเป็นเสรีภาพพื้นฐาน สหรัฐอเมริกาจึงไม่มีศาสนาประจำชาติ ธงชาติและรัฐธรรมนูญคือสิ่งที่มีความหมายสูงสุดของความเป็นคนอเมริกัน ธงชาติทำหน้าที่เป็นตัวแทนของความเป็นชาติ รัฐธรรมนูญคือกฎหมายสูงสุด

เป็นสังคมไม่สามารถเพิกถอนหรือลบล้างได้ วัฒนธรรมอเมริกันถูกสร้างขึ้นบนความแตกต่างและความหลากหลาย แต่วัฒนธรรมใหม่ที่คนอเมริกันรุ่นแรก ๆ สร้างขึ้นสามารถสร้างจิตสำนึกของความเป็นคนอเมริกันและวัฒนธรรมอเมริกันได้เป็นอย่างดี

การใช้วัฒนธรรมอเมริกันที่สร้างขึ้นมาใหม่เพื่อเป็นกลไกในการสร้างชาติอเมริกัน จึงเป็นตัวอย่างของปรากฏการณ์ที่พบในประเทศที่ก่อตั้งใหม่ เช่น คานาดา ออสเตรเลีย และนิวซีแลนด์ ด้วย

(2) การใช้วัฒนธรรมสร้างอาณานิคม

การพัฒนาอุตสาหกรรมและการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ทำให้มหาอำนาจต้องขยายพื้นที่การขยายอาณานิคมมักถูกมองว่าเป็นการขยายตัวทางเศรษฐกิจและการเมือง เป็นการขยายฐานทรัพยากรทางเศรษฐกิจ เพื่อตักตวงผลประโยชน์จากประเทศใต้อาณานิคม

หลังสงครามโลกครั้งที่สอง นักวิชาการจากประเทศมหาอำนาจเข้าไปศึกษาวิจัยสังคมดั้งเดิมในประเทศใต้อาณานิคม แม้ความตั้งใจเดิมจะเป็นการศึกษาเพื่อวิชาการ แต่จากการไปศึกษาในพื้นที่ หลายคนพบว่า การขยายตัวทางเศรษฐกิจการเมืองของมหาอำนาจในรูปแบบของการสร้างอาณานิคมเป็นการทำลายวัฒนธรรมของผู้ที่อยู่ใต้อาณานิคมนอกเหนือจากการจำกัดสิทธิเสรีภาพพื้นฐานบางประการด้วย วัฒนธรรมมหาอำนาจถูกนำเข้าไปในสังคมที่มีวัฒนธรรมแตกต่างกัน และประชาชนในสังคมดั้งเดิมถูกสอนว่าวัฒนธรรมมหาอำนาจคือวัฒนธรรมของชาติที่ยิ่งใหญ่เจริญก้าวหน้าและดีกว่ารูปแบบของวัฒนธรรมตะวันตกคือรูปแบบของวัฒนธรรมของชาติที่เจริญแล้ว คนอื่นควรจะหันมารับวัฒนธรรมมหาอำนาจ วัฒนธรรมตะวันตกคือวัฒนธรรมแห่งอำนาจ

นักวิชาการรุ่นใหม่ที่เขาไปทำงานในประเทศด้อยพัฒนา เช่น เทอเร Terrey (1975) ได้ผลิตผลงานที่เปิดโปงการกดขี่เอารัดเอาเปรียบของมหาอำนาจต่อประเทศโลกที่สาม เป็นการวิพากษ์วิจารณ์การกดขี่เอารัดเอาเปรียบชนพื้นเมืองที่มีพัฒนาการทางเทคโนโลยีในระดับต่ำกว่า และชี้ให้เห็นผลกระทบของลัทธิอาณานิคมที่เกิดจากความขัดแย้งระหว่างวิธีการผลิตแบบต่าง ๆ อันเกิดจากความพยายามของมหาอำนาจชาวยุโรปในการผูกขาดครอบงำระบบเศรษฐกิจสังคม และการเมืองของประเทศเมืองขึ้น ผู้ที่สนใจแนวความคิดของนักมานุษยวิทยามาร์กซิสต์ควรอ่านงานของชย สันตสมบัติ (2538) เพิ่มเติม

ในทำนองเดียวกัน นักวิชาการรุ่นใหม่บางคนมองการเผยแผ่ศาสนาคริสต์ (Christian missionary) ว่าเป็นส่วนของการเผยแผ่วัฒนธรรมตะวันตกเพื่อประโยชน์ของการปกครองอาณานิคม นักวิชาการกลุ่มนี้หลายคนประณามการล่าอาณานิคมและการครอบงำทางวัฒนธรรมของมหาอำนาจ วัฒนธรรมในรูปของความเชื่อในพระเจ้าถูกใช้เป็นกุญแจนำความคิดแบบตะวันตกเข้าสู่ประเทศด้อยพัฒนา ขณะเดียวกันกองทัพก็นำอาวุธบุกเข้าครอบครองพื้นที่กระบวนการขยายอาณานิคมคือตัวอย่างของการประจันหน้าทางวัฒนธรรมของคนที่มีวัฒนธรรมต่างกัน ผลคือผู้เข้ามาครอบครองใหม่ที่มีอำนาจทางการเมืองมากกว่าสามารถบังคับให้ผู้อยู่ใต้อาณานิคมเปลี่ยนมาใช้ภาษาพูด และรับวัฒนธรรมของประเทศมหาอำนาจในรูปแบบต่าง ๆ

(Houtard 1976) การครอบงำทางวัฒนธรรมหรือทำลายวัฒนธรรม culturecide เพื่อประโยชน์ทางการเมืองและเศรษฐกิจแสดงให้เห็นการรุกรานของมหาอำนาจ เป็นการทำลายวัฒนธรรมของผู้ที่มีพลังน้อยกว่าทั้ง ๆ ที่ไม่มีความชอบธรรม

มหาอำนาจบางประเทศครอบครองอาณานิคมที่มีคนต่างชาติพันธุ์และต่างวัฒนธรรมอยู่ร่วมแผ่นดินกัน และได้เลือกวิธีแยกปกครอง ให้กลุ่มชาติพันธุ์แต่ละกลุ่มรักษาวรรณธรรมของตนและปกครองโดยให้กลุ่มชาติพันธุ์และกลุ่มวัฒนธรรมดูแลตัวเอง แข่งขันกันเอง แทนการเข้าไปครอบงำหรือยอมให้วัฒนธรรมชุดหนึ่งมีอำนาจเหนือวัฒนธรรมชุดอื่น (divide and rule) ในกรณีนี้ความหลากหลายทางวัฒนธรรมจะมีให้เห็น และมีการอยู่ร่วมกันได้ ในประเทศที่มีวัฒนธรรมหลายชุดในสังคมเดียวกัน ความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมมีได้หลายแบบ ดังที่ได้กล่าวไว้ในบทที่ 1 แต่รูปแบบพหุสังคม (plural society) คือรูปแบบที่รัฐบาลของหลายประเทศใช้เป็นนโยบาย

(3) วัฒนธรรมและสงครามเย็น

ในช่วงทศวรรษ 1960 สมัยสงครามเย็นที่มีความขัดแย้งทางอุดมการณ์ระหว่างสองค่ายรัฐและสังคมถือว่าเป็นสิ่งเดียวกัน บทบาทของรัฐมีสูงมาก ครอบงำองค์ประกอบทางสังคมวัฒนธรรมได้หมด การช่วงชิงของค่ายประชาธิปไตยและค่ายคอมมิวนิสต์ เห็นได้จากการชูประเด็นทางวัฒนธรรมระหว่างวัฒนธรรมบริโภคนิยมของค่ายประชาธิปไตยกับวัฒนธรรมพื้นบ้านแบบเรียบง่ายและประหยัดของค่ายคอมมิวนิสต์ ในช่วงที่รัสเซียและจีนปิดประเทศเพื่อพัฒนาตนเอง ค่ายทุนนิยมประชาธิปไตยขยายฐานการผลิตและการตลาดสู่ประเทศด้อยพัฒนา ในทั้ง 2 ค่าย อำนาจเผด็จการยังเป็นอำนาจสูงสุดในการปกครองประเทศ รัฐบาลทหารมีบทบาทสำคัญ เพราะความต้องการกำลังกองทัพเพื่อต่อสู้ระหว่างค่าย ในขณะที่เดียวกันวัฒนธรรมตะวันตกวัฒนธรรมคอมมิวนิสต์ และวัฒนธรรมท้องถิ่นมีความแตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด

ในค่ายทุนนิยม การพัฒนาอุตสาหกรรมซึ่งรวมกระบวนการปรับเปลี่ยนระบบเศรษฐกิจจากระบบทุนนิยมแท้ (laissez-faire capitalism) ในระยะแรกมาเป็นทุนนิยมผูกขาด (monopolistic capitalism) และเมื่อถูกรัฐบาลแทรกแซงนักธุรกิจจึงขยายฐานการผลิตและการตลาดสู่ประเทศอื่น จนกลายเป็นทุนนิยมข้ามชาติ (multinational capitalism) ลักษณะนี้คือการขยายตัวของวัฒนธรรมบริโภคนิยมและกระบวนการโลกาภิวัตน์

เมื่อสิ้นสุดสงครามเย็น ปราศจากศัตรู บทบาทของรัฐชาติลดความสำคัญลง การเสื่อมพลังของรัฐเผด็จการ การเปิดประเทศพร้อม ๆ กับการสิ้นสุดของลัทธิคอมมิวนิสต์ทำให้เกิดการยกเลิกเส้นแบ่งระหว่างค่าย ขณะเดียวกันการพัฒนาระบบการสื่อสารสมัยใหม่ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารข้ามพรมแดน การครอบงำทางการเมืองและการครอบงำทางวัฒนธรรมลดลง ลัทธิชาตินิยมสูญหายไป รัฐไม่สามารถครอบงำทางความคิดได้เหมือนเดิม นอกจากนั้นการขยายตัวของธุรกิจข้ามชาติ การแข่งขันทางเศรษฐกิจเพิ่มมากขึ้น กลไกทางเศรษฐกิจในระดับประเทศเป็นกลไกแนวนอน ธุรกิจแข่งขันหรือร่วมมือกันโดยไม่ต้องพึ่งอำนาจรัฐ แต่ธุรกิจข้ามชาติทำให้รัฐต้องหันไปให้ความสำคัญกับกลไกในแนวดิ่ง รัฐบาลทำหน้าที่เชื่อมระหว่างกลไก

ระหว่างประเทศกับธุรกิจในประเทศ ธุรกิจหวังพึ่งรัฐบาลในการจัดการด้านสาธารณะ เช่น การออกกฎระเบียบเพื่อใช้ในระดับประเทศหรือระหว่างประเทศ บทบาทของรัฐต้องปรับเปลี่ยนจากการปกครองประชาชนมาเป็นการประสานประโยชน์ให้เกิดการแข่งขันทางเศรษฐกิจระหว่างประเทศ

การเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในสังคมโลกในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา รวมทั้งกระบวนการโลกาภิวัตน์ทำให้เกิดการปรับกระบวนการทัศน์ในการมองถึงบทบาทของรัฐ ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลและประชาชน ตลอดจนความสัมพันธ์ของสมาชิกในสังคมทั้งภายในประเทศและระหว่างประเทศ เมื่อบทบาทของรัฐอ่อนกำลังลง บทบาทของวัฒนธรรมรัฐก็ลดกำลังลงด้วย ทั้งนี้พบเห็นได้ทั้งในค่ายประชาธิปไตยและค่ายคอมมิวนิสต์เดิมซึ่งมักจะมีการรวมอำนาจอยู่ที่ส่วนกลาง การขยายตัวทางเศรษฐกิจโดยผ่านระบบราชการไม่เหมาะสม เพราะระบบราชการแข็งตัวเกินไป ทำให้ไม่มีประสิทธิภาพและบางครั้งขาดความชอบธรรม กฎเกณฑ์เข้มงวด ช่องทางการสื่อสารขาดตอน

ไม่ว่าจะเป็นสังคมนิรโทษกรรมหรือประชาธิปไตย ทุนิยม ปัญหาการบริหารจัดการทำให้รัฐไม่สามารถตอบสนองความต้องการของประชาชนได้ ปัญหาที่พบมีทั้งปัญหาทางด้านการเงิน การงบประมาณ และปัญหาการบริหารหน่วยงาน การที่รัฐไม่สามารถตอบสนองความต้องการของประชาชนได้ทำให้เกิดความขัดแย้ง ความล้มเหลวของระบบราชการและรัฐบาลเห็นได้ชัดเจน

ความต้องการที่จะลดความแข็งตัวของระบบ ทำให้เกิดความพยายามที่จะปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศน์ในเรื่องการบริหารจัดการหรือการปกครอง เกิดกระบวนการ de-bureaucratization และ deregulation ซึ่งหมายถึงว่ากระบวนการปรับเข้าสู่สังคมสมัยใหม่ที่เกิดขึ้นในยุโรปตามคำอธิบายของ Max Weber นั้นไม่เหมาะสมอีกต่อไปแล้ว

การสูญเสียอำนาจของรัฐนี้ เห็นได้ชัดในทางเศรษฐกิจ เมื่อรัฐไม่สามารถควบคุมราคาสินค้าและกลไกตลาด การจัดการทางเศรษฐกิจกลับถูกครอบงำด้วยองค์กรเหนือรัฐ เช่น ธนาคารโลกหรือกองทุนระหว่างประเทศ แต่แม้ว่ารัฐจะต้องเสียอำนาจหรืออิทธิพลทางการตัดสินใจทางเศรษฐกิจ รัฐก็ยังมีหน้าที่ที่จะต้องทำงานอย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผล รัฐต้องมีความชอบธรรม ตอบสนองความต้องการของประชาชนได้จึงจะเป็นรัฐที่ดี

แนวคิดเรื่องธรรมรัฐ (governance) ประชาสังคม (civil society) และความหลากหลายทางวัฒนธรรม

หลังสงครามเย็น บทบาทของรัฐเปลี่ยนไป ในขณะเดียวกันบทบาทของวัฒนธรรมในการสร้างชาติก็หมดไปด้วย สภาพการณ์ที่เปลี่ยนไปทำให้รัฐต้องหาทางเลือกใหม่ กระบวนทัศน์ในเรื่องวัฒนธรรมต้องเปลี่ยนไปด้วย

(1) ความซับซ้อน ความหลากหลาย และพลวัตในสังคมปัจจุบัน

หลังสงครามเย็นและการเปิดประตูของประเทศต่าง ๆ ในยุโรปตะวันออกและเอเชีย ในช่วงปี ค.ศ. 1985 - 1989 จะเห็นได้ว่าสังคมสมัยใหม่มีความซับซ้อน หลากหลายและมีพลวัต เพราะมีกลุ่มย่อย ๆ มาก การมีกลุ่มย่อยมากทำให้มีความแตกต่าง มีความหลากหลาย และมีความสัมพันธ์ที่ซับซ้อน มีการแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบ บทบาทของรัฐจำเป็นต้องปรับเป็นการกำกับดูแลแทนการปกครอง รัฐต้องลดระดับของการควบคุมลง การบริหารจัดการต้องกระจายอำนาจ มีกลไกตรวจสอบด้วยตนเองหรือโดยหน่วยอื่น มีการถ่วงดุลย์อำนาจ รัฐอาจเข้าแทรกแซงและกำหนดแนวทางการบริหารจัดการโดยไม่ต้องทำเอง มีกระบวนการจัดการความขัดแย้งเพื่อให้เกิดประโยชน์และเกิดความสมดุลย์ทางสังคม

Kooiman (1993) เชื่อว่า การบริหารจัดการสังคมสมัยใหม่ที่ซับซ้อนหลากหลายและมีพลวัตคือปฏิสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลกับสังคม/วัฒนธรรม ในการตอบสนองความต้องการของสังคม รัฐจะต้องสามารถแทรกแซงและจัดการความขัดแย้งทางสังคมการเมืองได้ การจัดการนี้เรียกว่า *governance* ซึ่งแตกต่างจาก *governing*

ในกระบวนการเปลี่ยนแปลงและพัฒนา ความต้องการในสังคมมีอย่างน้อย 2 ระดับ ในระดับสังคมหรือรัฐบาลมีความจำเป็นที่จะต้องวางแผนจัดระบบและกำกับทิศทาง ในระดับปัจเจกบุคคลคือความจำเป็นที่จะต้องมีเสรีภาพ อิสระ และการมีอัตลักษณ์เฉพาะตัวขององค์ประกอบของการบริหารจัดการที่ดีใน 2 ระดับนี้ คือความเป็นสมดุลงระหว่างองค์ประกอบส่วนสาธารณะ (รัฐ) และส่วนปัจเจกบุคคล (วัฒนธรรม)

ความสามารถที่จะแทรกแซงและจัดการความขัดแย้งขึ้นอยู่กับปฏิสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลและสังคม รัฐบาลอาจใช้ประโยชน์จากพลวัตที่เกิดจากความซับซ้อนและหลากหลาย ให้เกิดการถ่วงดุลย์และจัดการกันเอง ขณะเดียวกันวิธีการแก้ปัญหาจะต้องหลากหลายและอาจซับซ้อนในสังคมที่ซับซ้อนและหลากหลาย วิธีการแก้ปัญหาก็ต้องหลากหลายด้วย ในกระบวนการนี้ อำนาจถูกแยกออกเป็นส่วนย่อยหลาย ๆ ส่วน เชื่อมโยง สัมพันธ์และเสริมซึ่งกันและกัน

(2) บทบาทขององค์กรสังคมและประชาสังคม

ในสังคมที่ซับซ้อนมีความหลากหลายและพลวัต กลุ่มหรือองค์กรอาจแยกเป็น 3 ภาค คือ (1) องค์กรภาครัฐ (2) องค์กรภาคธุรกิจเอกชน และ (3) องค์กรภาคสังคม (หรือภาคที่ไม่ใช่รัฐและไม่ใช่ธุรกิจเอกชน) วงวิชาการยังไม่สามารถหาคำที่เหมาะสมสำหรับภาคที่ 3 นี้ มีการใช้คำว่า Third Sector, Independent Sector Nonprofit Sector และ Nongovernment Sector ในหนังสือเล่มนี้จะใช้คำว่า องค์กรสังคม ในสังคมสมัยใหม่กลุ่มที่สามนี้จะมามีบทบาทเพิ่มมากขึ้น ในการกำหนดทิศทางของสังคมและการแก้ปัญหาความขัดแย้ง ตลอดจนการตอบสนองความต้องการของสังคม รัฐบาลที่ดีคือรัฐบาลที่สามารถผนวกพลังจากกลุ่มในภาคที่สามให้มาช่วยเสริมกลไกของรัฐ เพื่อนำพาสังคมไปสู่สภาพที่สมบูรณ์ขึ้น

การมองสถานภาพและบทบาทขององค์กรสังคม หรือองค์กรพัฒนาเอกชนอาจอธิบายได้ด้วย 4 ทฤษฎีคือ

1. Welfare State Theory (Weisbrod, 1995) ทฤษฎีนี้เชื่อว่า สถานภาพและบทบาทขององค์กรสังคมขึ้นอยู่กับความสามารถให้สวัสดิการสังคมแก่ประชาชนมากน้อยเพียงใด ถ้าสังคมได้มีการพัฒนาทางเศรษฐกิจสูงและรัฐสามารถจัดสวัสดิการทางสังคมให้แก่ประชาชนได้ บทบาทขององค์กรสังคมก็จะน้อย เพราะสังคมไม่มีความต้องการ ในขณะเดียวกัน ถ้าระบบการจัดเก็บภาษี ประชาชนมีเงินเหลือใช้ประชาชนหลายคนก็ยังคงต้องการจะตอบสนองความต้องการของสังคมด้วยตนเองในระดับปัจเจกอยู่ ในรูปของการบริจาคให้แก่ผู้ยากจน ในกรณีนี้สวัสดิการทางสังคมจะเห็นได้ทั้งในรูปของภาครัฐและภาคเอกชน แต่ในประเทศด้อยพัฒนาที่รัฐไม่สามารถตอบสนองความต้องการของประชาชนได้ บางครั้งบทบาทและสถานภาพขององค์กรสังคมก็ยังไม่ได้รับการยอมรับเนื่องจากนโยบายด้านอื่นของรัฐเข้ามาสะกิดกั้นการเติบโตขององค์กรสังคม กรณีของประเทศไทยช่วงรัฐบาลเผด็จการ นโยบายเรื่องความมั่นคงทำให้รัฐควบคุมการจัดตั้งสมาคม มูลนิธิ และองค์กรสังคมนรูปแบบอื่น

2. Heterogeneity Theory (James, 1987) ในสังคมที่มีกลุ่มคนที่หลากหลายทางวัฒนธรรม การตอบสนองความต้องการของประชาชนและสังคมโดยรัฐทำได้ไม่ทั่วถึงเพราะมีความต้องการที่แตกต่างกันในระบบเศรษฐกิจแบบตลาด กลไกตลาดควรทำหน้าที่ตอบสนองความต้องการทางสังคมโดยการจัดบริการ แต่ถ้ากลไกตลาดล้มเหลวและกลไกรัฐก็ล้มเหลว องค์กรสังคมที่จัดตั้งขึ้นโดยและ/หรือเพื่อกลุ่มทางสังคมนั้น ๆ จะช่วยตอบสนองความต้องการเฉพาะกลุ่มได้ดี ถ้ารัฐให้อิสระให้องค์กรสังคมเกิดขึ้น องค์กรสังคมเหล่านี้จะช่วยเสริมงานที่รัฐพึงทำแต่ทำไม่ได้ได้เป็นอย่างดี ในกรณีประเทศไทยแม้ในช่วงที่องค์กรสังคมถูกควบคุมโดยรัฐในช่วงเผด็จการ องค์กรศาสนาคริสต์ และสมาคมแซ่ หรือสมาคมจีนที่จัดตั้งขึ้นตามภาษาพูดสามารถทำหน้าที่ให้บริการทางสังคมได้เป็นอย่างดี โรงพยาบาลที่ก่อตั้งโดยกลุ่มคริสต์ เช่น โรงพยาบาลคริสเตียน โรงพยาบาลเซนต์หลุย และโรงพยาบาลแมคเคนที่รักษาผู้ป่วยโรคเรื้อน คือตัวอย่างที่เห็นได้ชัด โรงเรียนคริสต์ที่มีชื่อเสียงก็เช่นเดียวกัน ในระยะแรก ๆ โรงเรียนเหล่านี้เก็บค่าเล่าเรียนในอัตราเดียวกับโรงเรียนของรัฐ และทำหน้าที่ให้บริการทางสังคมได้ดี

คนจีนที่อพยพมาจากเมืองจีนใหม่ ๆ ต้องการที่พัก ทั้งในเรื่องที่อยู่อาศัยและการมีงานทำ สมาคม/มูลนิธิจีนที่ก่อตั้งตามกลุ่มภาษาพูด เช่น สมาคมไหหลำ สมาคมแคะ ฯลฯ หรือสมาคมตระกูลไ้ว ตระกูลจู ฯลฯ ให้ความช่วยเหลือแก่ผู้ยากไร้ในกลุ่มของตนได้ ตราบใดที่กิจกรรมอยู่ในรูปการกุศล รัฐบาลเผด็จการยอมให้ดำเนินการได้

3. Social Entrepreneur Theory ถ้าความต้องการสังคมมีมากและรัฐไม่สามารถตอบสนองได้ ขณะเดียวกันองค์กรทางสังคมบางองค์กรไม่สามารถดำเนินการในลักษณะการกุศลได้ การจัดตั้งองค์กรเพื่อให้บริการโดยคิดค่าบริการราคาต่ำก็เป็นทางเลือกได้ องค์กรทางสังคมในลักษณะนี้อาจมีลักษณะคาบเกี่ยวกับกลุ่มในภาครัฐและกลุ่มในภาคธุรกิจที่กล่าวมาแล้ว แต่มีการจัดการในลักษณะกึ่งธุรกิจกึ่งการกุศล องค์กรเหล่านี้จะค่อย ๆ กลายเป็นองค์กรเชิงธุรกิจถ้าสังคมพัฒนาทางเศรษฐกิจมากขึ้น

4. Civil Society Theory ในสังคมที่มีลักษณะเป็นประชาสังคม องค์กรทางสังคมจะทำหน้าที่เป็นกลไกตรวจสอบการทำงานของหน่วยต่าง ๆ ประชาสังคมคือสังคมที่มีองค์ประกอบ

ย่อยแยกต่างหากจากกลไกรัฐ และกลุ่มย่อยหรือกลุ่มองค์กรสังคมเหล่านี้มีวิสัยทัศน์ในเรื่องการพัฒนาทางสังคมที่ให้ความสำคัญกับเรื่องจริยธรรมหรือความถูกต้องชอบธรรม (Seligman, 1992) คนในฐานะสมาชิกของสังคมเป็นปัจเจกบุคคลและสาธารณชนพร้อม ๆ กัน บางครั้งปัจเจกชนต้องเสียสละความสุขส่วนตัวเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม ความสัมพันธ์ระหว่างส่วนที่เป็นสาธารณะและส่วนที่เป็นปัจเจกชน อาจส่งผลให้ปัจเจกชนเข้าร่วมในกิจกรรมสาธารณะ ในฐานะสมาชิกขององค์กรทางสังคม เพื่อตรวจสอบการทำงานของหน่วยงานภาครัฐและภาคธุรกิจไม่ให้เอารัดเอาเปรียบ ละเมิดสิทธิส่วนบุคคล หรือคำกล่าวเกินควรได้ ความคิดเรื่องประชาสังคมกับธรรมรัฐและบทบาทขององค์กรสังคมมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด เพราะมีองค์ประกอบร่วมกันหลายองค์ประกอบ ที่เห็นชัดคือการยอมรับว่าสังคมมีความหลากหลาย ความซับซ้อน และมีพลวัต ปัจเจกบุคคลในฐานะสมาชิกของประชาสังคมเป็นส่วนของความหลากหลายและความซับซ้อน และควรเป็นตัวจักรช่วยสร้างพลวัตให้เกิดการขับเคลื่อนเพื่อนำสังคมไปสู่ภาวะที่ดีกว่าเดิม องค์กรสังคมเป็นรูปแบบหนึ่งของการรวมพลังของปัจเจกชนเป็นกลุ่มย่อย ๆ อีกระยะจากภาครัฐ และภาคธุรกิจเอกชน ทำหน้าที่ตรวจสอบการทำงานของภาครัฐและภาคธุรกิจเอกชน

สรุป

เนื้อหาของบทนี้ให้ความสำคัญกับเรื่องวัฒนธรรมกับอำนาจ เพื่อชี้ให้เห็นว่าวัฒนธรรมไม่ได้หมายถึงรูปแบบพฤติกรรม ศิลปะ ขนบธรรมเนียม หรือความเชื่อ เท่านั้น แต่วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่มั่งคั่งและมีอำนาจ และสามารถใช้เป็นเครื่องมือสร้างอำนาจ สร้างความชอบธรรมได้ด้วย ในช่วงสมัยที่มีการช่วงชิงอำนาจเพื่อครอบงำประชากรโลก วัฒนธรรมคือกลไกในการเผยแพร่อุดมการณ์ได้เป็นอย่างดี แต่ในสมัยที่ความแตกต่างของอุดมการณ์ทางการเมืองและเศรษฐกิจลดความสำคัญลง สิ่งที่ปรากฏให้เห็นเด่นชัดมากคือ การลดความสำคัญของวัฒนธรรมรัฐชาติ วัฒนธรรมของกลุ่มย่อยต่าง ๆ ปรากฏรูปแบบให้เห็นชัดเจนขึ้น จนเกิดการยอมรับความคิดเรื่องความหลากหลายทางวัฒนธรรม

การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจการตลาด การขยายตัวของวิธีการสื่อสารและแลกเปลี่ยนข้อมูลรูปแบบต่าง ๆ ทำให้รัฐหรือรัฐบาลถูกลดอำนาจทางเศรษฐกิจลงเกือบสิ้นเชิง อำนาจทางด้านการบริหารปกครองก็ถูกลดลงโดยปริยาย เมื่อการขยายตัวของวัฒนธรรมที่หลากหลายประสานกับการขยายตัวของเศรษฐกิจการตลาดข้ามชาติ มีผลในการลดบทบาทของรัฐบาล รูปแบบการบริหารปกครองจึงจำต้องปรับเปลี่ยนจากการปกครองในระบบ “ผู้ปกครองและผู้ถูกปกครอง” มาเป็นระบบบริหารจัดการโดยประชาชน บนพื้นฐานของความแตกต่างของกลุ่มชนเนื่องจากความหลากหลายทางวัฒนธรรม และเมื่อสังคมสมัยใหม่เป็นสังคมที่หลากหลาย ซับซ้อน และมีพลวัต วิธีการบริหารจัดการก็จำเป็นต้องหลากหลาย ซับซ้อนในรูปแบบเครือข่ายและเชื่อมโยงได้หลายทิศทาง องค์กรสังคมที่เกิดขึ้นจากหลากหลายรูปแบบน่าจะเป็นกลุ่มองค์กรที่มีพลังเข้ามาทำหน้าที่แทนองค์กรภาครัฐที่ลดพลังลงได้เป็นอย่างดี.

ภาค 2

การพัฒนาและวัฒนธรรม

ภาค 2

การพัฒนาและวัฒนธรรม

เนื้อหาในภาคที่หนึ่งให้ความสำคัญกับแนวคิดเรื่องวัฒนธรรมและวิถีการศึกษาวัฒนธรรมจากมุมมองและวิธีวิทยาที่ปรากฏให้เห็นในผลงานต่าง ๆ ในภาคที่สองนี้ ผู้เขียนจะเสนอข้อคิดโดยเอาการพัฒนาประเทศชาติเป็นตัวตั้ง และพิจารณาการพัฒนาประเทศชาติจากมิติทางวัฒนธรรม ทั้งนี้ผู้เขียนเชื่อว่าอุดมการณ์การพัฒนาที่ประเทศต่าง ๆ ดำเนินการอยู่นั้น มองการพัฒนาภายใต้ระบบเศรษฐกิจทุนนิยมโดยพิจารณาจากมิติทางวัฒนธรรมจากมุมมองของการสร้างชาติจากวัฒนธรรมรัฐชาติเป็นส่วนใหญ่ การพัฒนาเงินทุนนิยมมีสมมติฐานของการพัฒนาไปสู่เป้าหมายและรูปแบบของทุนนิยมที่เน้น “ความเหมือน” มากกว่า “ความหลากหลาย” หรือ “ความแตกต่าง”

ดังที่ได้กล่าวแล้วในบทที่ 3 ของภาคแรก ความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมและโครงสร้างอำนาจเป็นเรื่องสำคัญ การต่อสู้ทางอุดมการณ์ความคิดแนวประชาธิปไตยทุนนิยมและแนวสังคมนิยมคอมมิวนิสต์คือการช่วงชิงอำนาจ กรณีประเทศไทยรัฐบาลเลือกที่จะพัฒนาประเทศตามแนวประชาธิปไตยทุนนิยม ในช่วงสี่สิบปีที่ผ่านมารัฐบาลได้กำหนดนโยบายการพัฒนาไว้ดังปรากฏในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

การเปลี่ยนแปลงในโลกจากการสิ้นสุดสงครามเย็นในยุโรป และการเปิดประเทศจีน เวียดนาม ลาว กัมพูชา ในภูมิภาคเอเชีย รวมทั้งกระบวนการโลกาภิวัตน์ ในรูปของการขยายตัวของเศรษฐกิจข้ามชาติ ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลและประชาชนเปลี่ยนไป ความสัมพันธ์ของสมาชิกในสังคมก็เปลี่ยนไปด้วย การพิจารณาจากมุมมองของความหลากหลายของกลุ่มสนใจและวัฒนธรรมเป็นเรื่องที่ควรได้รับการพิจารณา

การที่สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติกำหนดแนวทางการจัดทำแผนพัฒนาฉบับที่ 8 โดยเน้นที่คนเป็นศูนย์กลางเป็นการสะท้อนให้เห็นชัดเจนว่าได้มีการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ในการมองการพัฒนาตามที่หลาย ๆ ฝ่ายได้เรียกร้อง ทั้งนี้ นับเป็นนิมิตหมายที่ดี

ในการประชุมคณะกรรมการร่วมภาครัฐบาลและเอกชนเพื่อแก้ไขปัญหาสังคม (กรอ. สังคม) เมื่อวันที่ 26 มกราคม 2537 ได้มีการเสนอแนวคิดเรื่อง “กระบวนทัศน์ใหม่ในการพัฒนา” เพื่อเป็นเครื่องมือของ กรอ. สังคมในการแก้ปัญหาวิกฤติการณ์ทางสังคม ในเอกสารได้ให้นิยามไว้ว่า

“กระบวนทัศน์” มาจากภาษาอังกฤษว่า paradigm หมายถึง ทรศนะพื้นฐานอย่างหนึ่งอย่างใดหรือหลายอย่างอันกำหนดแบบแผนการคิดและการปฏิบัติในประชาชนหนึ่ง ๆ เมื่อใดทรศนะพื้นฐานดังกล่าวเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้แบบแผนการคิดและการปฏิบัติที่เกี่ยวข้องเปลี่ยนแปลงไปด้วยทั้งกระบวน ซึ่งเรียกว่าเป็นการ “ปรับเปลี่ยน

กระบวนทัศน์” (paradigm shift) (สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมสวัสดิการสังคม แห่งชาติ 2537 : 1)

ความจำเป็นในการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ในสังคมไทยปัจจุบันเป็นเรื่องสำคัญ สังคมไทยได้เปลี่ยนรูปแบบการผลิตจากสังคมเกษตรกรรมเพื่อยังชีพมาเป็นสังคมเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออก ซึ่งเป็นการเปลี่ยนจากระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพมาเป็นระบบเศรษฐกิจทุนนิยมเต็มรูปแบบ ในกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจนี้มีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างสังคมจากสังคมที่มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติมาเป็นสังคมที่มีความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ และต่อมาเปลี่ยนเป็นสังคมที่มีความสัมพันธ์ขึ้นอยู่กับการแลกเปลี่ยนด้วยเงินตราหรือกลไกอื่น ๆ เช่น อำนาจ เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่กล่าวมานี้ หมายถึงการเปลี่ยนแปลงของกระบวนทัศน์ โลกทัศน์ ค่านิยม และอุดมการณ์ด้วย

ในช่วงของการพัฒนาภายใต้แผนพัฒนาฉบับที่ 1 - 7 รัฐและสังคมถือว่าเป็นสิ่งเดียวกัน บทบาทของรัฐมีสูงครอบงำองค์ประกอบทางสังคมได้หมด แต่หลังปี พ.ศ. 2523 และการล่มสลายของค่ายคอมมิวนิสต์เมื่อสิ้นสุดสงครามเย็น การเปิดประเทศรัสเซียและจีนพร้อม ๆ กับการสิ้นสุดของลัทธิคอมมิวนิสต์ ทำให้เกิดการยกเลิกเส้นแบ่งระหว่างค่าย บทบาทของรัฐชาติลดความสำคัญลง การครอบงำทางการเมืองและทางวัฒนธรรมลดลง ลัทธิชาตินิยมสูญหายไป ขณะเดียวกัน องค์กรสังคมก็อาจทำหน้าที่ตรวจสอบการทำงานของหน่วยต่าง ๆ ทั้งภาครัฐและภาคธุรกิจเอกชนได้การเพิ่มบทบาทของกลุ่มทางสังคมเป็นแนวโน้มของการเปลี่ยนแปลงในอนาคต

ในภาคสองนี้ผู้เขียนจะนำเสนอบทวิพากษ์ของการนำอุดมการณ์พัฒนามาใช้ในประเทศไทยจากมุมมองทางวัฒนธรรมในอดีตและแนวโน้มในอนาคต โดยบทที่ 4 มองในภาพรวมของการพัฒนาทางเศรษฐกิจสังคม การปรับตัวของคนกลุ่มต่าง ๆ ภายใต้อุดมการณ์การพัฒนาทางเศรษฐกิจสังคม และบทที่ 5 มองจากการพัฒนาทางการเมืองภายใต้อุดมการณ์ชาตินิยมเพื่อสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในชาติ และในขณะเดียวกันใช้การพัฒนาเพื่อเป้าหมายทางการเมืองด้วย ในบทนี้ผู้เขียนได้วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่าง “คนไทย” กับ “คนอื่น” ในรูปแบบต่าง ๆ บทที่ 6 ดูผลกระทบของการพัฒนาต่อกลุ่มชนบางกลุ่ม โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มผู้ด้อยโอกาส เช่น ผู้หญิงและเด็ก ผ่านงานขององค์กรรัฐและองค์กรสังคม ตลอดจนผลกระทบของการพัฒนาในเรื่องสิ่งแวดล้อม

การเสนอวิธีการมองการเปลี่ยนกระบวนทัศน์หมายความว่าเราต้องมองความเปลี่ยนแปลงโดยมองที่คณะพื้นฐานหรือโลกทัศน์เดิม และมองเป้าหมายหรืออุดมการณ์ของการเปลี่ยนแปลงตามเป้าหมายที่พึงประสงค์ ขณะนี้อุดมการณ์หรือเป้าหมายที่พึงประสงค์คือ “การพัฒนาที่ยั่งยืน” หมายความว่า การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจะต้องมุ่งสู่ความสมดุลของมนุษย์กับธรรมชาติ เพื่อว่าสังคมจะได้คงอยู่อย่างสงบและยาวนานต่อไป

ถ้าอุดมการณ์ของสังคมไทยคือการเปลี่ยนแปลงเพื่อเป้าประสงค์ให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืน ผู้เขียนเชื่อว่าการจะบรรลุเป้าประสงค์นี้ได้จะต้องมองเรื่องทัศนคติพื้นฐานและคุณค่าที่สังคมกำหนดให้กับสิ่งรอบตัวด้วย สำหรับสังคมไทยการมองโลกทัศน์เดิมและค่านิยมเดิมก่อนการรับ

อุดมการณ์ทุนนิยมสมัยใหม่ คงจะช่วยให้การปรับเปลี่ยนนี้ราบรื่นขึ้น เราอาจจะต้องกลับมาดูเรื่องโลกทัศน์และค่านิยมเดิม ๆ กันใหม่อีกครั้งหนึ่ง ในขณะเดียวกัน เมื่อพื้นฐานของสังคมเดิมประกอบด้วยคนที่มีภูมิหลังและชาติพันธุ์ที่ต่างกัน ความหลากหลายทางวัฒนธรรมก็เป็นเรื่องที่ต้องให้ความสำคัญด้วยเช่นเดียวกัน

บทที่ 4

อุดมการณ์การพัฒนาและการปรับเปลี่ยนวัฒนธรรม

คำนำ

เนื้อหาในบทนี้มุ่งหวังจะประมวลข้อมูลเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมในประเทศไทย อันเป็นผลจากการนำอุดมการณ์พัฒนามาเป็นเป้าหมายของการพัฒนาประเทศ แนวทางการบริหารประเทศไทยสอดคล้องกับแนวคิดการพัฒนาของทฤษฎีระบบที่มุ่งหวังจะนำพาประเทศไปสู่ความทันสมัย ซึ่งวิธีการนี้ได้ผลบ้างเพียงบางส่วน ถ้าวิเคราะห์ด้วยทฤษฎีระบบจะเห็นว่ามีส่วนที่ล้มเหลวอยู่ ผู้อ่านจะพบว่าในช่วงแรกของการพัฒนาผู้ที่อยู่ในจังหวัดในภาคกลางและภาคตะวันออก ซึ่งถือได้ว่าเป็นพื้นที่รอบกรุงเทพมหานครมีการพัฒนารวดเร็วกว่าพื้นที่ภาคอื่น ๆ ของประเทศ โดยรัฐบาลประกาศให้ภาคตะวันออกเป็นเขตพัฒนาอุตสาหกรรมชายฝั่งทะเลตะวันออกในปี พ.ศ. 2524 ข้อมูลจากภาคตะวันออกชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของความหลากหลายทางวัฒนธรรม และบทบาทของคนจีนที่มาตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้มีการปรับตัวเร็ว สาเหตุที่สองคือการอยู่ใกล้ศูนย์กลางทำให้การสื่อสารข้อมูลทำได้ง่ายกว่าในขณะเดียวกัน การที่คนที่มีอาศัยอยู่ในภาคอื่นของประเทศปรับตัวได้ช้ากว่า มีสาเหตุมาจากการตั้งอยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจรัฐ ทำให้การรับรู้อุดมการณ์ของรัฐล่าช้าด้วยเหตุผล 2 ประการ ประการแรกอุดมการณ์ของรัฐไม่สอดคล้องกับสภาพท้องถิ่นที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรมและชาติพันธุ์ ประการที่สอง การสื่อสารทางความคิดเรื่องอุดมการณ์จากรัฐสู่ประชาชนในภูมิภาคทำได้ยาก เพราะความแตกต่างทางวัฒนธรรมระหว่างวัฒนธรรมการพัฒนากับวัฒนธรรมประเพณีดั้งเดิม

แนวคิดที่นำมาใช้ในบทนี้บางส่วนได้จากการสังเคราะห์งานเรื่องอนาคตประเทศไทย ซึ่ง ดร. ม.ร.ว.อคิด รพีพัฒน์ (Akin, 1993) เป็นหัวหน้าโครงการและ ดร. นิธิ เอียวศรีวงศ์ (นิธิ, 2536) เป็นที่ปรึกษา งานวิจัยเก็บข้อมูลจาก 4 ภูมิภาค โดยใช้กรอบแนวคิดร่วมกัน

การศึกษา “โลกทัศน์” “ค่านิยม” และ “อุดมการณ์” ในสังคมไทยจากอดีตถึงปัจจุบัน

ผู้เขียนจะใช้คำว่า “โลกทัศน์” ในความหมายที่แปลตรงตัวว่าทัศนะทั่วไปเกี่ยวกับโลก รอบตัวมนุษย์ เป็นการรับรู้หรือมีความคิดเห็นเกี่ยวกับสภาพรอบตัว

คำว่า “ค่านิยม” หมายถึง คุณค่าบางอย่างซึ่งสมาชิกในสังคมเห็นว่าดีหรือไม่ดี ทุกสังคมจะมีระบบค่านิยมของตนเอง ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของสังคมนั้น ๆ และคนในสังคมนั้นก็มักจะยึดคุณค่าหรือค่านิยมคล้าย ๆ กัน แต่ไม่จำเป็นต้องมีนิสัยใจคอเหมือนกัน ยิ่งในสังคมสมัยใหม่มีการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมและการสื่อสารที่รวดเร็ว คนในสังคมเดียวกันอาจมีความคิดเห็นและนิสัยใจคอที่แตกต่างกันได้มาก ทั้ง ๆ ที่มีค่านิยมเดียวกัน เหตุหนึ่งเป็นเพราะค่านิยมนั้น

ถูกควบคุมด้วยบรรทัดฐานหรือแนวทางปฏิบัติที่สมาชิกในสังคมยึดถือ ประเสริฐ เข้มกลั่นฟัง ได้กล่าวไว้ว่า

“คุณค่า (ค่านิยม - ผู้เขียน) ที่แพร่หลายในสังคมจะมีอิทธิพลต่อบรรทัดฐานหรือแบบอย่างที่เป็นแนวทางพฤติกรรมในสังคมนั้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ บรรทัดฐานจะแสดงออกถึงคุณค่า (ค่านิยม) ทางสังคม และที่ได้รับความนิยมมีการปฏิบัติตาม ก็เพราะสอดคล้องหรือได้รับการสนับสนุนจากคุณค่า (ค่านิยม) การศึกษาที่มาของบรรทัดฐานจึงต้องมองไปถึงคุณค่า (ค่านิยม) ที่อยู่เบื้องหลัง . . .

พิจารณาลึกลงไปอีก คุณค่า (ค่านิยม) แสดงถึงทัศนะในการมองโลกของบุคคลและสังคม โลกทัศน์เป็นมโนภาพที่ใช้ในความหมายที่เป็นนามธรรมและทั่วไปยิ่งกว่าคุณค่า (ค่านิยม) เพราะถือว่าระบบคุณค่า (ค่านิยม) จะเป็นอย่างไรย่อมขึ้นอยู่กับโลกทัศน์ของบุคคลและสังคม โลกทัศน์อาจจะมองชีวิตในแง่ของการต่อสู้แข่งขัน ความไม่ไว้วางใจกัน หรือตรงข้าม ในแง่ความไม่แน่นอนของสิ่งต่าง ๆ หรือในแง่ความเชื่อมั่นในตัวมนุษย์ว่าสามารถควบคุมสิ่งต่าง ๆ ได้ ฯลฯ” (ประเสริฐ เข้มกลั่นฟัง 2529 : 136)

กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ค่านิยมและโลกทัศน์มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ค่านิยมคือคุณค่าทางสังคมที่ได้รับความนิยม มีการปฏิบัติตามเพราะสอดคล้องหรือได้รับการสนับสนุนจากคุณค่า ส่วนโลกทัศน์คือทัศนะในการมองโลกของบุคคลและสังคม ในบทความนี้การศึกษาเรื่องค่านิยมและโลกทัศน์จะถือเป็นเรื่องเดียวกัน เพียงแต่ค่านิยมใช้ในความหมายแคบรอบ ๆ ตัวคือทัศนะที่ระบุว่าดีหรือไม่ดี แต่โลกทัศน์ใช้ในความหมายกว้างคือทัศนะทั่วไป

สำหรับ “อุดมการณ์” นั้น ผู้เขียนใช้ในความหมายระบบคิดหรือระบบการให้ความหมายซึ่งถูกยกให้มีฐานะอยู่ในโครงสร้างส่วนบนที่สะท้อนสภาพความจริงที่เกิดขึ้นในโครงสร้างส่วนล่างหรืออาจกล่าวได้ว่า อุดมการณ์คือโลกทัศน์หรือค่านิยมที่คนในสังคมหรือผู้มีอำนาจรัฐ (ส่วนบน) เลือกให้สังคม (ส่วนล่าง) ยึดถือ อุดมการณ์รัฐคือโลกทัศน์หรือค่านิยมที่องค์กรรัฐคัดเลือกให้ประชาชนยึดถือเป็นแนวปฏิบัติ อุดมการณ์ต่างจากค่านิยมในระดับของการใช้ อุดมการณ์คือคุณค่าที่ถูกใช้ในวงกว้างสำหรับคนทั้งประเทศหรือสังคมโดยรวม ค่านิยมคือคุณค่าที่ถูกใช้ในสังคมชุมชนและระดับกลุ่มคน

สำหรับประเทศไทย จากการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์และค่านิยม สรุปสั้น ๆ ได้ว่า ในอดีตสังคมไทยมีโลกทัศน์ ค่านิยม และอุดมการณ์ที่ได้รับอิทธิพลจากศาสนาพุทธเป็นอย่างมาก ในหนังสือ Traditional and Changing Thai World View ซึ่งผู้เขียนเป็นบรรณาธิการ ก็ได้พยายามเสนอแง่มุมต่าง ๆ ในการศึกษาโลกทัศน์ไทยโบราณและสมัยใหม่ ในการศึกษาโลกทัศน์ไทยโบราณ เราปฏิเสธไม่ได้ว่าพุทธศาสนามีบทบาทในการกำหนดโลกทัศน์ของคนไทยโดยทั่วไป ในบทความเรื่องพุทธศาสนาและโลกทัศน์ไทย ชาย โพธิสิตา ได้ชี้ให้เห็นความแตกต่างของค่านิยมพุทธเดิมกับค่านิยมที่คนไทยมีอยู่ในปัจจุบัน ค่านิยมสำคัญ ๆ ที่ชาย โพธิสิตา ยกมาคือเรื่อง กรรม บุญ-บาป บุญคุณ ใจเย็น และความเป็นตัวของตัวเอง ในเรื่อง

กรรม บุญ-บาป และบุญคุณ ชายเชื่อว่ามียากฐานมาจากคำสั่งสอนของพุทธศาสนา โดยคนไทยได้ปรับเอาคำสอนมาใช้กำหนดวิถีชีวิตประจำวัน การพิจารณาว่าพฤติกรรมใดควรทำหรือไม่ควรทำ ใช้แนวคิดเรื่อง กรรม บุญ-บาป และบุญคุณ มาอธิบาย

ในทำนองเดียวกัน สมบัติ จันทรวงศ์ วิเคราะห์โลกทัศน์ของสุนทรภู่จากผลงานต่าง ๆ และพบว่า โลกทัศน์ในเรื่อง กรรม และบุญ-บาป มีอยู่ชัดเจน สะท้อนให้เห็นอิทธิพลของคำสอนทางพุทธศาสนาในรูปแบบของพุทธศาสนาชาวบ้านในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้เพราะสิ่งที่สุนทรภู่เขียนเป็นวรรณกรรมไม่ใช่คำสอนทางศาสนา จึงเป็นการเสนอความเชื่อในเรื่องกรรม และบุญ-บาป จากแง่มุมของสามัญชน บทความสองบทความนี้แสดงให้เห็นว่าคำสอนทางพุทธศาสนาได้มีส่วนกำหนดค่านิยมและโลกทัศน์ของคนไทยในเรื่องบางเรื่อง ที่เห็นชัดคือ ความคิดเรื่อง กรรม บุญ-บาป และบุญคุณ

การศึกษาโลกทัศน์และค่านิยมปัจจุบันเห็นได้ชัดมากขึ้น ถ้าศึกษาศิลปวัฒนธรรมที่สมัยใหม่ขึ้น เช่น หนังสือ ละคร เพลง การวิเคราะห์หนังสือไทย วรรณกรรมร่วมสมัย เพลงลูกทุ่ง เพื่อทำความเข้าใจกับความคิดความอ่าน ค่านิยม และโลกทัศน์ของคนสมัยใหม่ พบว่า งานเกี่ยวกับเพลงลูกทุ่งของกอบกุล ภูธรภรณ์ สะท้อนปัญหาในชนบท ความเหลื่อมล้ำระหว่างชนบทกับคนในเมือง งานของ ตรีศิลป์ บุญกลิ่นขจร เกี่ยวกับวรรณกรรมร่วมสมัยสะท้อนโลกทัศน์เชิงการเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งวรรณกรรมที่เขียนในช่วงปี พ.ศ. 2516 ซึ่งเป็นเรื่องที่คนไทยมีความตื่นตัวทางการเมืองสูง นอกจากนี้การเก็บข้อมูลโดยใช้แบบสอบถาม 2,500 ชุด ของสุนทรียและสนิท ยังชี้ให้เห็นว่ามีความแตกต่างของค่านิยมระหว่างกลุ่มต่าง ๆ อย่างมีนัยสำคัญ สุนทรียกล่าวว่า

“ผลของการใช้เครื่องมือสำรวจวัดค่านิยม ซึ่งก็คือ ภาพค่านิยมของกลุ่มตัวอย่างคนไทย เมื่อแจกตามเพศ รายได้ การศึกษา อาชีพ อายุ และถิ่นฐานที่อยู่ (กรุงเทพฯ และชนบท) ผลปรากฏว่าจำนวนค่านิยมและการรวมกันของค่านิยมต่าง ๆ สามารถแยกแยะกลุ่มต่าง ๆ อย่างมีนัยสำคัญตามจิตลักษณะของกลุ่มต่าง ๆ ซึ่งเป็นที่คาดกันโดยสามัญสำนึก ก็ได้ปรากฏขึ้นมาจากผลการวัดอย่างเป็นระเบียบ เป็นต้นว่า ความแตกต่างระหว่างชาวชนบทที่มีความอารีอารอบและเห็นแก่ส่วนรวม ในขณะที่ชาวกรุงเทพฯ มุ่งเน้นแต่ในเรื่องของส่วนตัวเป็นสำคัญ หรือความแตกต่างระหว่างชายกับหญิง ในแง่ที่ชายมีความสนใจในประเด็นปัญหาในวงกว้าง ในขณะที่โลกของหญิงอยู่ที่ความสุขในชีวิตครอบครัวและมีความสำนึกในค่านิยมการเมืองที่ต่ำที่สุด การศึกษาเป็นตัวที่ทำให้เกิดความแตกต่างทางค่านิยมอย่างชัดที่สุด ชาวนาเป็นกลุ่มที่รักษาไว้ซึ่งลักษณะค่านิยมวัฒนธรรมดั้งเดิมไว้มากที่สุด กรรมกรเป็นกลุ่มที่มีหลายลักษณะที่เหมือนกับกลุ่มชาวนาและกลุ่มค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ แต่กรรมกรจะต่างกับกลุ่มเหล่านี้อย่างมากเมื่อดูค่านิยมทางการเมือง กรรมกรมีความสำนึกในค่านิยมการเมืองสูงเหมือนกลุ่มนักศึกษา เหล่านี้เป็นต้น” (สุนทรียและสนิท, 2522)

ส่วนอุดมการณ์นั้น กล่าวได้ว่าสังคมไทยดั้งเดิมมีอุดมการณ์พุทธ งานของ Frank Reynolds เรื่อง Civic Religion and National Community in Thailand (JAS, 1977) ซึ่งอาจแปล Civic Religion ว่า ศาสนาประชาชนนั้นชี้ให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ไทยได้ผนวกแนวคิดพุทธศาสนาไว้ในการบริหารบ้านเมืองตลอดมา เราจะเห็นได้ว่าการเปลี่ยนแปลงอุดมการณ์รัฐเห็นได้ชัดเมื่อมีการติดต่อกับต่างประเทศ และพระมหากษัตริย์ไทยรวมทั้งผู้นำในสมัยต่อ ๆ มาได้รับเอาแนวคิดเรื่องการพัฒนาประเทศมาใช้ในการบริหารประเทศ เริ่มตั้งแต่การเปิดประเทศโดยสนธิสัญญาเบาริง เมื่อปี พ.ศ. 2398 การปฏิรูปการปกครองแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 5 การเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดิน พ.ศ. 2475 การยอมรับนโยบายการพัฒนาแบบตะวันตกหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 และการวางแผนพัฒนาประเทศตั้งแต่เมื่อ พ.ศ. 2502 เป็นต้นมา กล่าวได้ว่าอุดมการณ์รัฐ ได้เปลี่ยนจากอุดมการณ์ที่ได้รับอิทธิพลต่อศาสนาพุทธมาเป็นอุดมการณ์ทุนนิยมอย่างเป็นขั้นตอน และขณะนี้เรียกได้ว่าสังคมไทยได้ปรับเปลี่ยนอุดมการณ์ไปอย่างค่อนข้างสมบูรณ์แล้ว ทั้ง ๆ ที่งานวิจัยที่กล่าวถึงข้างต้นยังชี้ให้เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงเรื่องค่านิยมและโลกทัศน์นั้นยังมีความสับสนและยังไม่ลงตัว ประชาชนคนไทยยังอยู่ในระยะของการปรับตัวอยู่มาก

เนื้อหาในบทนี้จะเสนอลักษณะของการปรับตัวของคนไทย เพื่อตอบสนองนโยบายพัฒนาของรัฐบาลในยุคสมัยต่าง ๆ โดยจะมุ่งวิเคราะห์พัฒนาการของทุนนิยมแบบไทย การสร้างอุดมการณ์ และความชอบธรรมให้แก่รัฐ การส่งต่ออุดมการณ์ในรูปแบบของข้อมูลข่าวสารให้แก่สาธารณชน และการปรับตัวของคนในระดับชนชั้นต่าง ๆ จะเห็นได้ว่า ภาคตะวันออกเป็นภาคที่ปรับตัวเข้ารับนโยบายการพัฒนาอุตสาหกรรมของรัฐได้เร็วที่สุด

ในส่วนแรกของบทนี้ จะเป็นการวิเคราะห์การขยายตัวของอุดมการณ์รัฐและการปรับเปลี่ยนอุดมการณ์และค่านิยม ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สองก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจของชาติ เป็นช่วงที่รัฐใช้อุดมการณ์ทุนนิยมชาตินิยม ส่วนที่สองคือ ช่วงเผด็จการซึ่งเป็นการนำอุดมการณ์การพัฒนามาใช้อย่างเต็มรูปแบบ ในรูปของการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนนและเขื่อน และการพัฒนาภาคเกษตรและภาคอุตสาหกรรม เนื้อหาในส่วนที่สองนี้จะให้ความสำคัญกับเรื่องการปรับตัวของคนที่มีความแตกต่างทางวัฒนธรรม ชาติพันธุ์ และฐานะทางเศรษฐกิจ มีทั้งการตอบสนองอุดมการณ์รัฐและการต่อต้านอุดมการณ์รัฐ เนื้อหาเกี่ยวกับการเมืองการปกครอง ส่วนที่สามคือ การปรับตัวเข้าสู่ภาคบริการจากมุมมองของการพัฒนาด้านการท่องเที่ยว

(1) การขยายตัวของอุดมการณ์ทุนนิยมชาตินิยมและการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของคนในสาขาเกษตรและอุตสาหกรรม

การพิจารณาเรื่องการขยายตัวของอุดมการณ์รัฐต่อภูมิภาคตะวันออกในช่วงนี้อาจดูได้จากการเกิดการพัฒนาอุตสาหกรรมในจังหวัดรอบ ๆ กรุงเทพฯ เพื่อสนองตอบนโยบายทุนนิยมชาตินิยม กิจกรรมที่ควรพิจารณาถึงผลกระทบในรายละเอียดคือ (1) การขยายตัวของเส้น

ทางคมนาคม (2) การสนับสนุนการปกครองท้องถิ่น และ (3) การเกิดรัฐวิสาหกิจและการสร้างโรงงานอุตสาหกรรมในต่างจังหวัด

ดังได้กล่าวแล้ว การขยายตัวของอุดมการณ์รัฐสู่ภูมิภาคในภาคกลางและภาคตะวันออกซึ่งอยู่ใกล้กรุงเทพฯ เกิดขึ้นก่อนภาคอื่น ถ้าพิจารณากรณีพื้นที่ภาคตะวันออกของประเทศจะเห็นว่า แต่เดิมมณฑลปราจีนบุรีถือเป็นศูนย์กลางของภาคตะวันออก หลังสงครามโลกครั้งที่สองสิ้นสุดใหม่ ๆ เส้นทางทางบกเชื่อมภาคตะวันออกต่อกรุงเทพฯ คือ การเดินทางผ่านจังหวัดฉะเชิงเทรา จากนั้นจึงเดินทางจากฉะเชิงเทราผ่านพนัสนิคมไปชลบุรีแล้วจึงใช้เส้นทางสายสุขุมวิทจากชลบุรีไปสัตหีบ เมื่อมีการสร้างสะพานเทพหัสดินทร์ การใช้เส้นทางคมนาคมสายสุขุมวิทจึงเป็นที่นิยม และการเดินทางไปยังชุมชนแถบชายฝั่งทะเลตะวันออกทางเรือซึ่งเคยเป็นที่นิยมได้เปลี่ยนไป การเดินทางทางบกมีผลทำให้เกิดชุมชนตามจุดที่ถนนตัดผ่านเพิ่มจากชุมชนเดิม

ถนนสุขุมวิทได้มีส่วนช่วยส่งเสริมให้เกิดการขยายตัวของการปลูกมันและอ้อยเพื่อส่งออกมันสำปะหลังกลายมาเป็นพืชเศรษฐกิจในเขตภาคตะวันออก ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ระบุว่ามีการปลูกมันสำปะหลังบริเวณจังหวัดสงขลาในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 แต่ในภาคตะวันออกการปลูกมันเป็นที่นิยมหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 โดยคนจีนนำมันสำปะหลังจากทางใต้ขึ้นมาปลูก (Silcock 1967) ในระยะแรกทำเป็นแป้งมันเพื่อส่งออก จากนั้นจึงเปลี่ยนรูปแบบเมื่อคนเขอรันแนะนำให้ทำมันเม็ดเพื่อใช้เป็นอาหารสัตว์ส่งไปยังประเทศต่าง ๆ ในยุโรป นอกจากนี้ยังส่งออกในรูปของมันเส้นและสาคุอีกด้วย กิจการมันสำปะหลังเป็นกิจการที่ดำเนินการโดยคนจีนเป็นส่วนใหญ่ คนไทยยังคงนิยมปลูกข้าว

กรณีของรัฐวิสาหกิจในเขตชลบุรีนั้น มีกิจการที่ควรพิจารณาคือ โรงงานน้ำตาล โรงเลื่อย และโรงงานสุรา เดิมการปลูกอ้อยและการผลิตน้ำตาลอยู่ในมือคนจีนตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ เนื่องจากคนจีนกลุ่มหนึ่งตั้งรกรากอยู่บริเวณตำบลบางปลาสร้อย (เขตเทศบาลเมืองชลบุรี) เอกสารทางประวัติศาสตร์ระบุว่า คนจีนตั้งรกรากอยู่แถบจังหวัดฉะเชิงเทรา จันทบุรี ระยอง ชลบุรี และตราด โดยระยะแรกคนจีนผู้ขายเดินทางมาตามลำพัง จึงมักนิยมแต่งงานกับคนไทย ดังจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชยังได้ใช้เขตจังหวัดชายฝั่งทะเลตะวันออกเป็นศูนย์กลาง คนจีนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่แถบจังหวัดชลบุรีปลูกอ้อยโดยมีการจ้างคนไทยเป็นลูกจ้างบ้าง แต่ส่วนใหญ่ผู้ที่ปลูกอ้อยมักจะเป็นคนจีน ระยะแรกคนจีนตั้งโรงหีบน้ำตาลกันในไร่ Ingram กล่าวว่า กิจการน้ำตาลอยู่ในมือคนจีนและสามารถผลิตได้ในปริมาณที่สูงถึงแม้ว่าจะยังไม่สามารถแข่งกับการผลิตของชาวต่างชาติที่ชะวาได้ (Ingram, 1971 : 125)

ในระยะแรกรัฐบาลได้ปล่อยให้เอกชนเป็นผู้ทำกิจการอ้อยและน้ำตาลเรื่อยมา จนกระทั่งปี พ.ศ. 2498 กระทรวงอุตสาหกรรมจึงเข้ามาถือหุ้น ในเขตชลบุรีโรงงานขนาดใหญ่แห่งหนึ่งรัฐเข้าถือหุ้นถึง 99% (Amara Pongsapich et al., 1979) ตัวอย่างนี้ชี้ให้เห็นว่านโยบายส่งเสริมรัฐวิสาหกิจได้มีผลกระทบต่อนโยบายในท้องถิ่น เมื่อรัฐได้หันเข้ามาถือหุ้น Ingram รายงานว่าผลผลิตของโรงงานรัฐไม่ได้ดีกว่าผลผลิตของโรงงานเอกชนแม้ว่าโรงงานรัฐจะมีอุปกรณ์เครื่องมือที่มีคุณภาพและประสิทธิภาพดีกว่า (Ingram 1971 : 140)

กิจการเหล่านี้ การจัดตั้งบริษัทข้าวไทย และบริษัทประมงทะเลโดยรัฐ นับเป็นตัวอย่างของนโยบายทุนนิยมชาตินิยมด้วย

บริษัทศรีมหาธาตุถือเป็นตัวอย่างของโรงเลื่อยและโรงงานแปรรูปไม้ ซึ่งเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเข้าหุ้นกับคนจีน ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 5 ต่อมา บริษัทบอร์เนียว เข้ามาช่วยบริหารกิจการและโรงเลื่อยนี้มีส่วนช่วยพัฒนาเศรษฐกิจให้แก่พื้นที่แถบชายฝั่งทะเลตะวันออก มีการจ้างงานจำนวนมาก และมีส่วนตึงให้เกิดการอพยพย้ายถิ่นของคนอีสานเข้าสู่ภูมิภาคนี้ด้วย

สังคิต พิริยะรังสรรค์ กล่าวว่า ในช่วง พ.ศ. 2490 - 2503 กลุ่มนายทุนขุนนางได้จัดตั้งธุรกิจในรูปแบบของบริษัทอีกด้วย สังคิตกล่าวว่า

ในปี พ.ศ. 2497 จอมพลผิน ชุณหะวัณ รองนายกรัฐมนตรี และ พล.ต.อ. เผ่า ศรียานนท์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย ได้ร่วมกันก่อตั้งบริษัทส่งเสริมเศรษฐกิจฯ ขึ้นโดยมีต้องใช้เงินทุนเริ่มแรกเลยแม้แต่น้อย กล่าวคือ ในขณะนั้นธนาคารโลกได้ให้เงินช่วยเหลือแก่ประเทศไทยเป็นจำนวน 10 ล้านดอลลาร์สหรัฐ หรือราว 200 ล้านบาท โดยผ่านธนาคารแห่งอเมริกา (Bank of America) ประจำประเทศไทย จอมพลผินและ พล.ต.อ. เผ่า จึงได้ใช้อิทธิพลของเงินจำนวนนี้จากธนาคารแห่งอเมริกา โดยมีรัฐบาลในขณะนั้นเป็นผู้ค้ำประกันให้แก่บริษัทส่งเสริมเศรษฐกิจ การค้ำประกันนี้รัฐบาลต้องรับผิดชอบเช่นเดียวกับการกู้เงินของรัฐบาล แต่จอมพล ป. กลับมิได้ขออนุมัติต่อรัฐสภาในเรื่องนี้เลย ซึ่งในบั้นปลายแล้วเงินจำนวนดังกล่าวนี้ได้กลายมาเป็นภาระที่ประชาชนไทยทั่วประเทศต้องร่วมกันรับผิดชอบแทน (สังคิต, 2526)

นอกจากนี้ สังคิตยังกล่าวว่า บริษัทฯ ได้ใช้เงินกู้จำนวนนี้มาสร้างโรงงานน้ำตาลสุพรรณบุรี โรงงานหินอ่อนสระบุรี โรงงานกระดาษบางพระ โรงงานน้ำตาลชลบุรีและโรงงานทอกระสอบอีสาน สังคิต กล่าวด้วยว่าความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มนายทุนขุนนางและพ่อค้า ในช่วงก่อนปี 2490 นั้นมีลักษณะที่รัฐบาลมิได้ทำหน้าที่เป็นเพียงองค์กรที่ทำหน้าที่ทางด้านการปกครองเพียงอย่างเดียว หากยังทำหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์ทางด้านธุรกิจการเงิน การธนาคาร อุตสาหกรรมและพาณิชย์กรรม โดยรัฐได้ก่อตั้งรัฐวิสาหกิจและบริษัทกิจการจำนวนหนึ่งขึ้น เพื่อใช้เป็นฐานทางเศรษฐกิจของตน รวมทั้งยังใช้อิทธิพลทางการเมืองเข้าช่วยเหลือแก่พ่อค้าและนักธุรกิจที่ให้การสนับสนุน ในทางตรงกันข้าม บรรดาพ่อค้าและนักธุรกิจต่างพยายามดึงบรรดาผู้ทรงอิทธิพลทางการเมืองมาเป็นกรรมการบริษัท เพื่อเป็นฐานในการใช้อิทธิพลต่าง ๆ ในทางการค้า ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในคณะรัฐบาลผู้มีอิทธิพลทางการเมืองกับพ่อค้าและนักธุรกิจเริ่มเป็นความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นนับแต่นั้นมา

ส่วนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น ก่อนปี พ.ศ. 2501 การขยายตัวของเศรษฐกิจยังอยู่ในรูปของ (1) การแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างหมู่บ้าน เพื่อการอุปโภคบริโภคในครัวเรือนซึ่งมีมานานแล้ว และ (2) การค้าเพื่อสะสมทุนและขยายทุน ผู้ที่มีบทบาทในส่วนนี้คือพ่อค้าจีน ซึ่งเข้ามามากอย่างเห็นได้ชัดในช่วงตัดทางรถไฟจากโคราชสู่อุบลราชธานีและขอนแก่น ผู้มีบทบาทรองลงมาก็คือคนไทยอีสานซึ่งเป็นเอเย่นต์ให้กับพ่อค้าจีน คนไทยอีสานอีกส่วนหนึ่งเป็นนายฮ้อย

ค้าวัวควาย เมื่อการคมนาคมทางรถยนต์ดีขึ้น พ่อค้าจีนที่อยู่ในหมู่บ้านใหญ่ ๆ ส่วนหนึ่งอพยพไปค้าขายในเมือง แต่อีกส่วนหนึ่งยังคงอยู่ในหมู่บ้านและถูกคนไทยอีสานกลืนไปในที่สุด (วิสุทธิ, 2536 : 9)

ส่วนเรื่องการขยายตัวของเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมนั้น นโยบายของรัฐในช่วงนี้เน้นเรื่องการป้องกันคอมมิวนิสต์โดยการเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร การสงเคราะห์ราษฎรและการจัดการเศรษฐกิจ รัฐมองว่า “การช่วยหาอาชีพให้ราษฎร” จะเป็นแนวทางการแก้ปัญหา และได้มอบหมายให้กรมประชาสงเคราะห์จัดตั้งนิคมสร้างตนเองเพื่อช่วยให้ราษฎรมีหลักฐานมั่นคง การส่งเสริมการปลูกยาสูบ ปอ และฝ้าย เป็นการปลูกเพื่อทดแทนการนำเข้า ในเรื่องปอนั้น เนื่องจากไทยส่งข้าวออกนอกประเทศมากจึงต้องการกระสอบป่านมาก การปลูกปอจึงเป็นการปลูกเพื่อป้อนโรงงาน รัฐได้ตั้งโรงงานทอกระสอบป่าน ในภาคอีสานมีบริษัทกระสอบอีสาน (วิสุทธิ, 2536 : 26)

การก่อตั้งโรงงานอุตสาหกรรมในภาคอื่นในช่วงนี้เรียกได้ว่ามีน้อยมาก ในภาคเหนือมีการส่งเสริมการปลูกยาสูบ เมื่อรัฐจัดตั้งโรงงานยาสูบตั้งแต่กลางปี พ.ศ. 2484 การปลูกและบ่มใบยาสูบพันธุ์เวอร์จิเนียมีอยู่ 3 จังหวัดในภาคเหนือในระยะแรก ต่อมาจึงได้ขยายการปลูกไปสู่ภาคอีสาน และขยายเพิ่มขึ้นอีกมากมายหลังจากนั้น การเกิดโรงงานอุตสาหกรรมในภาคอื่นของประเทศ เกิดช้ากว่าในภาคกลางประมาณ 10 ปี

ในช่วงนี้มีนโยบายของรัฐที่สำคัญ และมีผลกระทบต่อประชาชนในทุกภูมิภาคของประเทศ ซึ่งสมควรจะกล่าวไว้ ณ ที่นี้เพื่อความสมบูรณ์ แต่ผู้เขียนจะยังไม่กล่าวถึงรายละเอียดคือ นโยบายเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้ ซึ่งได้เปลี่ยนแนวคิดจากการกระจายอำนาจให้ราษฎรบุกเบิกป่า มาเป็นการรวมอำนาจในการดูแลและหาประโยชน์จากป่ามาไว้ที่ส่วนราชการ ทั้งนี้เริ่มจากการจัดตั้งกรมป่าไม้ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 และกฎหมายสำคัญที่มีผลกระทบต่อความหลากหลายทางวัฒนธรรมซึ่งจะปรากฏให้เห็นผลกระทบเป็นรูปธรรม ดังจะได้กล่าวถึงในส่วนที่เกี่ยวข้องกับชาวเขาในบทที่ 5 และการพัฒนาสังคมในบทที่ 6 กฎหมายที่สำคัญคือ พระราชบัญญัติป่าไม้พุทธศักราช 2484 พระราชบัญญัติคุ้มครองสัตว์ป่า พ.ศ. 2503 พระราชบัญญัติอุทยานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 และพระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ พ.ศ. 2507 กฎหมายเหล่านี้มุ่งอนุรักษ์ป่าไม้และควบคุมการทำลายป่าไม้ เป็นการควบคุมการแปรรูปไม้ และเปิดโอกาสให้เอกชนและรัฐวิสาหกิจในรูปขององค์การอุตสาหกรรมไม้ และบริษัททำไม้จำกัดได้มีบทบาทในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ ทำให้นายทุนและข้าราชการผู้เกี่ยวข้องได้รับผลประโยชน์อย่างมหาศาล

การปรับตัวของข้าราชการและพ่อค้า

เมื่อรัฐเข้าแทรกแซงในการดำเนินธุรกิจอย่างกว้างขวาง ทั้งทางด้านการเงิน การธนาคาร ประกันชีวิต ประกันภัย ก่อสร้าง การค้าข้าว การเดินเรือ และนายหน้าค้าขายกับรัฐบาล โอกาสที่บรรดาพ่อค้าและนักธุรกิจจะพัฒนาตนเองได้อย่างอิสระจึงมีไม่มากนัก พ่อค้ายังคงต้อง

โอกาสที่บรรดาพ่อค้าและนักธุรกิจจะพัฒนาตนเองได้อย่างอิสระจึงมีไม่มากนัก พ่อค้ายังคงต้องสะสมทุนภายใต้การคุ้มครองของรัฐเช่นเดียวกับในช่วงก่อนหน้า จำเป็นต้องพึ่งพาทหารกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง เพื่อความปลอดภัยและเพื่อเสถียรภาพทางการค้า

ในช่วงก่อน พ.ศ. 2502 ได้มีการส่งเสริมการปกครองท้องถิ่นในรูปของเทศบาลและสุขาภิบาล งานของจักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ (2513) ชี้ให้โครงสร้างอำนาจและการเมืองในระดับอำเภอได้เป็นอย่างดี จักรกฤษณ์นำเสนอกรณีศึกษาของชุมชนบางทราย (ศรีราชา) จังหวัดชลบุรี และชุมชนบ้านหิน (แก่งคอย) จังหวัดสระบุรี และชี้ให้เห็นบทบาทของผู้นำท้องถิ่น ซึ่งประกอบด้วยผู้นำที่เป็นข้าราชการ คือสมาชิกสภาตำบล นายอำเภอ ผู้บังคับกองตำรวจ ฯลฯ และที่เป็นเอกชนคือ เจ้าอาวาส พ่อค้าไทย และพ่อค้าจีน งานของจักรกฤษณ์นี้ น่าจะใช้เป็นตัวแทนของการปรับตัวของข้าราชการและพ่อค้าเพื่อสนองตอบอุดมการณ์รัฐเรื่องอุดมการณ์ทุนนิยมชาตินิยมในลักษณะของการผลิตเพื่อการส่งออกและการเพิ่มผลผลิตพืชไร่ได้ประเด็นที่ควรนำมาสรุป ณ ที่นี้คือ

(1) ความสำคัญของตระกูลที่มีอิทธิพลในระดับท้องถิ่น นับเป็นเรื่องที่สำคัญด้วย ดังเช่นกรณีของสมาชิกสภาเทศบาล นายเรือง เสนีย์ (นามสมมติ) จักรกฤษณ์กล่าวว่า

ตระกูล “เสนีย์” เป็นผู้ริเริ่มสร้างโรงงานน้ำตาลเป็นแห่งแรกในจังหวัดชลบุรี โดยสร้างในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 บิดาของนายเรืองเป็นผู้เก็บภาษีของท้องถิ่น มาก่อน พี่ชายคนโต (เสียชีวิตแล้ว) เคยเป็นเจ้าของกิจการอุตสาหกรรมที่ใหญ่โต และเป็นสมาชิกสภาเทศบาลบางทรายที่มีบทบาทในการเมืองอย่างแข็งขัน และหลานชายของนายเรืองคนหนึ่งดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงมหาดไทยในปัจจุบัน

นายเรืองออกจากโรงเรียนเมื่อจบชั้นมัธยมปีที่ 5 และเริ่มเข้าทำงานในฐานะผู้ดูแลทรัพย์สินของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ซึ่งเป็นผู้สถาปนาเมืองบางทรายอยู่หลายปี ในระหว่างปี พ.ศ. 2470 - 2481 นายเรืองได้มาเข้าหุ้นเพื่อเปิดกิจการเดินรถร่วมกับนายสมัช ปรากฏว่า นายเรืองได้ส่วนแบ่งผลกำไรมาไม่ใช่น้อย นายเรืองได้มาเป็นผู้จัดการโรงงานน้ำตาลอยู่ 2 ปี ต่อจากนั้นก็ได้รับแต่งตั้งเป็นสมาชิกสภาเทศบาล และเป็นเทศมนตรีในชุดที่นายสมัชได้รับแต่งตั้งให้เป็นนายกเทศมนตรีครั้งแรก (จักรกฤษณ์ 2513)

(2) การประสานระหว่างราชการกับเอกชนระดับท้องถิ่นถือเป็นหน้าที่หนึ่งที่ข้าราชการระดับท้องถิ่นจะต้องดำเนินการให้เกิดขึ้น จักรกฤษณ์อธิบายในเรื่องนี้ว่า

ในฐานะนายอำเภอ เขาต้องการที่จะให้มีการลงทุนในบางทราย (ศรีราชา) มากขึ้นอีก เพื่อว่าชาวบ้านจะได้มีโอกาสมีงานทำมากขึ้น สิ่งสำคัญอยู่ที่ว่ามีอำนาจจะต้องให้ความร่วมมือกับผู้ลงทุน และจะต้องให้ความเชื่อมั่นในผลสำเร็จด้วย ด้วยเหตุนี้ เขาจึงได้พยายามหาทางที่จะติดต่อกับแหล่งที่จะมาทำการลงทุนกับข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ในกรุงเทพฯ ในที่สุดเขาก็ได้รับความสำเร็จ โดยที่มีโรงกลั่นน้ำมันไปตั้งใกล้ ๆ กับเขตอำเภอนั้น และเขาได้ตัดถนนสายใหม่เข้าไปยังโรงงานให้ด้วย (จักรกฤษณ์ 2513)

แล้วอาจไปตั้งรกรากในต่างจังหวัดได้ เช่น กรณีของนายติลก (นามสมมติ) อดีตรัฐมนตรีที่กลับไปตั้งรกรากที่บางทราย (ศรีราชา) ก่อนปี พ.ศ. 2500 แล้วเริ่มอาชีพทำไร่ โดยมีที่ดิน 1,000 ไร่ คนงาน 60 คน ในปี พ.ศ. 2501 มีคนมาชักชวนให้ไปเป็นผู้จัดการบริษัทแบ่งมันสำปะหลังของเอกชนแห่งหนึ่ง บริษัทนั้นมีมูลค่า 90 ล้านบาท มีคนงาน 1,200 คน ปีต่อมาเขาได้รับการสนับสนุนให้เป็นผู้จัดการบริษัทที่ใหญ่โตยิ่งกว่านั้น คือมีทรัพย์สินถึง 100 ล้านบาท ในปี พ.ศ. 2510 ได้รับแต่งตั้งเป็นสมาชิกสภาจังหวัดชลบุรี ปี พ.ศ. 2503 ได้รับเชิญให้เป็นผู้จัดการบริษัทเซฟวิ่งบอร์ด และปี พ.ศ. 2510 เป็นประธานและสมาชิกสภาจังหวัดชลบุรีเพิ่มขึ้นอีก (จักรกฤษณ์ 2513)

(4) ในเรื่องการยอมรับบุคคลชั้นนำจากกรุงเทพฯ ข้อสรุปของจักรกฤษณ์ในเรื่องนี้คือ บุคคลชั้นนำที่ย้ายมาแหล่งที่อื่นส่วนมากจะเป็นข้าราชการ ในชุมชนทั้ง 2 แห่งนั้นมีการเคลื่อนย้ายในกลุ่มบุคคลชั้นนำอยู่ในระดับสูง อัตราร้อยละของบุคคลชั้นนำที่เป็นผู้อพยพเข้ามาใหม่ใน 2 ชุมชน มีจำนวนมากเพียงพอที่จะทำให้เราเชื่อถือได้ว่า ในการยกย่องบุคคลชั้นนำนั้น ประชาชนในชุมชน มิได้คำนึงถึงว่าบุคคลชั้นนำจะเป็นคนพื้นบ้านเดิมหรือไม่ แต่ควรจะขึ้นอยู่กับคุณลักษณะสำคัญ 2 ประการ คือ ความมั่งคั่งและหรือตำแหน่งบุคคลชั้นนำของเขา มากกว่า

การปรับตัวของชาวบ้าน

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการเมืองในช่วงก่อนการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 มีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตและการปรับตัวของชาวชนบทน้อยกว่าชาวเมือง เพราะการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเกิดขึ้นภายในวงจำกัดประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งระบบการสื่อสารข้อมูลต่าง ๆ ยังล่าช้า ชาวชนบทไม่มีโอกาสได้รับการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงที่ทันต่อเหตุการณ์ จะรับรู้ข้อมูลแต่เฉพาะที่หน่วยงานของรัฐเป็นผู้ถ่ายทอดให้ ซึ่งในขณะนั้นเครื่องมือในการถ่ายทอดข้อมูลข่าวสารของรัฐที่สำคัญคือหน่วยเคลื่อนที่

หน่วยเคลื่อนที่ที่เกิดขึ้นในประเทศไทยเมื่อปี พ.ศ. 2477 โดยกรมประชาสัมพันธ์ ซึ่งในขณะนั้นเรียกว่าสำนักงานโฆษณาการ ได้จัดตั้งหน่วยประชาสัมพันธ์เคลื่อนที่เพื่อทำหน้าที่เผยแพร่ความคิดเรื่องการปกครองในระบอบประชาธิปไตยให้เป็นที่เข้าใจแพร่หลายในหมู่ประชาชน แต่การทำงานของหน่วยประชาสัมพันธ์เคลื่อนที่ที่ไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร ทั้งนี้เพราะผู้ได้รับประโยชน์มากจากการเผยแพร่คือผู้นำของท้องถิ่น โดยคาดหวังว่าผู้นำจะนำข่าวสารข้อมูลไปเผยแพร่แก่ชาวบ้านอีกทอดหนึ่ง หน่วยประชาสัมพันธ์เคลื่อนที่นี้เป็นเครื่องมือสำคัญที่รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามใช้เผยแพร่อุดมการณ์ชาตินิยมสู่ชนบท

รายงานที่สะท้อนให้เห็นถึงการปรับตัวของคนท้องถิ่นมีอยู่น้อยมาก อาจยกตัวอย่างกำนันชมที่บางทราย (ศรีราชา) ว่า เดิมมีอาชีพทำนา ถางป่า ต่อมาเขาถูกเกณฑ์เป็นทหารเรืออยู่ 4 ปี เมื่อออกจากทหารกลับไปทำไร่เหมือนเดิม เขาได้รับเลือกเป็นกำนัน พออายุ 40 ปี กลับไปเป็นทหารเรืออีก 2 ปี แล้วกลับมาทำไร่ตามเดิม ขณะนี้เขามีโอกาสได้รับการฝึกฝนงานในด้านเครื่องยนตร์ของโรงเลื่อยจักรจากช่างชาวญี่ปุ่นคนหนึ่ง นอกจากนี้เขายังได้รับการศึกษา

อบรมทางช่างไม้และการแก้เครื่องจักรในโรงงานต่าง ๆ จากโรงเลื่อยไม้อีกแห่งหนึ่ง เขาเคยเปลี่ยนการประกอบอาชีพไปทำประมงด้วย กำนันชมปลดเกษียณเมื่ออายุครบ 60 ปี อันที่จริงเขาควรจะได้เป็นเจ้าของที่ดินแปลงใหญ่ที่สุดในอำเภอ ซึ่งเขาได้หักล้างทางพงทำโรมานับเป็นเนื้อที่ร้อย ๆ ไร่ แต่จากผลที่เขาชอบทำไร่แบบเลื่อนลอย ซึ่งต้องทิ้งที่ดินไปหาแหล่งเพาะปลูกใหม่ จึงทำให้เขาไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินเหล่านั้นนอกจากกิจกรรมประมงบ้างเล็กน้อย

การปรับตัวของชาวบ้านเป็นการปรับตัวในลักษณะที่ตอบสนองนโยบายของรัฐเรื่องการส่งออกพืชผลเกษตรค่อนข้างมาก แถบบริเวณที่ดอนพ่อค้าคนจีนจะทำหน้าที่เป็นนายทุนส่งเสริมให้ชาวบ้านขยายพื้นที่เพาะปลูกเข้าไปในเขตภูเขา การตอบสนองนโยบายรัฐในเรื่องนี้เป็นการตอบสนองโดยชาวบ้านและนายทุนท้องถิ่นร่วมมือกัน นายทุนท้องถิ่นมีบทบาทในการผลักดันและชาวบ้านเป็นเพียงผู้ตามเท่านั้น

ทางด้านชายฝั่งทะเลภาคตะวันออก การตอบสนองอุดมการณ์พัฒนาของรัฐเป็นการตอบสนองในกิจการประมงและเดินเรือ ซึ่งอยู่ในลักษณะเดียวกันกับรูปแบบของการขยายพื้นที่เกษตรบนที่ดิน บริเวณชายฝั่งทะเลเกิดการพัฒนาวិธีการจับสัตว์น้ำให้ทันสมัยและสามารถเพิ่มผลผลิตได้อย่างรวดเร็วขึ้น เรือตักเก เรืออวนลาก เรืออวนล้อม ฯลฯ ได้รับความนิยมนอย่างมากในช่วงนี้ ชาวบ้านตอบสนองนโยบายรัฐได้แต่เพียงส่วนน้อยเท่านั้น นายทุนเจ้าแก่เจ้าของเรือเป็นผู้มีบทบาทมากกว่า เมื่อชาวบ้านในพื้นที่ตอบสนองด้านแรงงานในเรื่องนี้ไม่ได้มาก จึงมีการชักชวนให้คนอีสานมาทำงานเป็นลูกเรือ ชาวประมงในแถบชายฝั่งทะเลตะวันออกไม่ต้องการให้ลูกของตัวเองเป็นชาวประมงเพราะ “งานมันหนัก” การตอบสนองอุดมการณ์รัฐของชาวประมงจึงเรียกได้ว่ามีน้อยมาก ค่านิยมและโลกทัศน์ของชาวประมงยังคงเหมือนเดิม ส่วนการพัฒนากิจการประมงในภาคใต้เกิดขึ้นตามหลังการพัฒนาในภาคตะวันออกและขณะนี้ยังดำเนินกิจการอยู่

ตัวอย่างของการปรับตัวที่มีปัญหา คือกรณีของการพัฒนาในภาคเกษตรที่เน้นการเพิ่มพื้นที่การเพาะปลูกเพื่อผลิตสินค้าเพื่อการส่งออกในช่วงแรก มีการเปิดพื้นที่เพื่อปลูกพืชไร่เป็นจำนวนมาก ในขณะเดียวกันมีการเพิ่มพื้นที่ชลประทาน เปลี่ยนวิธีการปลูกพืช เปลี่ยนพันธุ์พืชเร่งใช้ปุ๋ย และฆ่าแมลงเพื่อเพิ่มผลผลิต วิธีการเกษตรที่ชาวบ้านเคยทำมาในอดีตถูกเลิกล้มเจ้าหน้าที่เกษตรให้คำปรึกษาเรื่องการปลูกพืชพันธุ์ใหม่ด้วยวิธีการใหม่ ๆ ในระยะนี้การถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรเป็นไปอย่างเข้มข้น ชาวบ้านในภูมิภาคต่าง ๆ ในประเทศถูกชักจูงเข้าสู่ระบบเกษตรแผนใหม่ ซึ่งเป็นการเพิ่มการลงทุนเพื่อเพิ่มผลผลิต เทคโนโลยีถ่ายทอดเป็นเทคโนโลยีที่รับมาจากภายนอกเป็นส่วนใหญ่ แม้ภูมิภาคหรือสภาพพื้นที่อาจแตกต่างกัน แต่วิธีการถ่ายทอดของเจ้าหน้าที่เป็นวิธีเดียวกันเนื่องจากเจ้าหน้าที่เข้ารับการฝึกอบรมมาจากตำราชุดเดียว เทคโนโลยีที่รับมาใหม่นี้ได้ผลบ้างไม่ได้ผลบ้าง ถ้าไม่ได้ผลชาวบ้านก็ขาดทุนหรือยากจนลง เป็นหนี้เจ้าแก่หรือนายทุนเงินกู้ ปัญหาหนี้สินกลายเป็นปัญหาที่รุนแรงในชนบท ชาวนาชาวไร่จำนวนมากมีฐานะยากจนลงกว่าเดิม เพราะการปรับเปลี่ยนวิธีการจากการถ่ายทอดเทคโนโลยีสมัยใหม่ ไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตและสภาพแวดล้อมของพื้นที่ การส่งเสริมการเกษตร

ในช่วงนี้คือการส่งเสริมการปลูกพืชชนิดเดียว (monocrop) เพื่อมุ่งให้ได้ผลผลิตสูงสุด นักวิชาการรุ่นต่อมาเชื่อว่า วิธีนี้ไม่น่าจะเหมาะสมและการปลูกพืชหลากหลายชนิดอาจได้ผลดีกว่า

การปรับเปลี่ยนพื้นที่เพาะปลูกเป็นพื้นที่ประมงเพื่อทำประมงชายฝั่งหรือประมงน้ำกร่อย เป็นกิจกรรมที่ได้รับการสนับสนุนโดยหน่วยงานรัฐและเอกชน และจะได้รับผลกำไรที่ดีมากในระยะสองสามปีแรก แต่มีผลกระทบทางด้านสิ่งแวดล้อมที่รุนแรง เพราะต้องถายน้ำเสียที่เลี้ยงกุ้งออกและนำน้ำใหม่เข้าก่อนที่จะเลี้ยงกุ้งใหม่ ผลคือปัญหาน้ำเสียจากการเลี้ยงกุ้งทำลายคุณภาพดินทำให้ปลูกพืชอื่นยากและผู้เลี้ยงกุ้งในปีต่อ ๆ มาก็มีโอกาสขาดทุนและเป็นหนี้สินได้ง่าย กรณีศึกษาของฉวีวรรณ (2536) และฉันทนา (Chantana, 1993) แสดงให้เห็นถึงความล้มเหลวทางด้านการเกษตร กรณีที่ชาวบ้านได้รับการส่งเสริมเข้าสู่กิจกรรมเกษตรรูปแบบใหม่ และได้รับผลกระทบบางอย่างในระยะยาว

ปัญหาที่เกิดขึ้นเมื่อการปรับตัวในภาคเกษตรล้มเหลวคือปัญหาหนี้สิน ซึ่งมีผลทำให้ชาวบ้านยากจนลงกว่าเดิม และปัญหาการสูญเสียที่ดินให้แก่นายทุนเนื่องจากไม่สามารถถ้ายถอนที่ดินที่จำนองไว้กับนายทุนได้ จนรัฐต้องหันมาออกพระราชบัญญัติปฏิรูปที่ดินในปี พ.ศ. 2517

ในภาคอีสาน วิยุทธ์ (2536) มองว่าบางครั้งอุดมการณ์และค่านิยมในวัฒนธรรมที่ใหญ่กว่าที่มีอิทธิพลครอบงำ อาจขัดแย้งกับวัฒนธรรมท้องถิ่นซึ่งมีอุดมการณ์และค่านิยมของตนในรูปแบบท้าทายหรือแข่งขันได้ ภูมิภาคอีสานมีอุดมการณ์และค่านิยมเฉพาะของตัวเอง ดังนั้นเมื่ออุดมการณ์และค่านิยมในวัฒนธรรมจากส่วนกลางเข้ามา ความแตกต่างทางวัฒนธรรมก็นำไปสู่ความขัดแย้ง ดังเช่น คนอีสานมักถูกมองจากคนภาคอื่นว่าโง่มาตลอดทุกสมัย หรือมองชีวิตความเป็นอยู่และประเพณีของชาวอีสานอย่างไม่เข้าใจ

(2) การตอบสนองนโยบายพัฒนาของรัฐและการต่อต้านอำนาจรัฐ

2.1 กรณีการตอบสนองนโยบายพัฒนาอุตสาหกรรมของรัฐและการพัฒนาด้านประมง

ตัวอย่างของการพัฒนาในเขตภาคตะวันออก ชี้ให้เห็นชัดเจนว่าในกรณีที่ข้าราชการและพ่อค้าหันต่อเหตุการณ์ ก็จะสามารถปรับตัวรับการเปลี่ยนแปลงได้ การปลูกพืชผลชนิดอื่นนอกเหนือจากข้าว การหันเข้าสู่อาชีพประมงและท่องเที่ยวในเขตชลบุรี การพัฒนากิจการเชิงพาณิชย์ และการหันเข้าหาอุตสาหกรรมเกษตร ทำให้ชลบุรีและภาคตะวันออกของประเทศไทยมีการปรับตัวที่ก้าวหน้ากว่าเมื่อเทียบกับภาคกลางตอนบน ทั้งนี้เพราะโครงการชลประทานและการแก้ปัญหาเรื่องที่ดินซึ่งรัฐเข้ามาดำเนินการในบริเวณภาคกลางตอนบนในช่วงนี้ ยังไม่ส่งผลถึงประชาชน การจัดการตัวเองของพ่อค้าในภาคตะวันออกเป็นทางออกที่ดูจะได้เปรียบกว่าการหวังพึ่งการพัฒนาของรัฐในเขตภาคกลางตอนบน

ลักษณะของธุรกิจและอุตสาหกรรมโดยทั่วไปในจังหวัดชลบุรี แม้เมื่อ 20 ปีที่แล้วก็มีรูปแบบที่เรียกว่า “นอกระบบ” หรือ Informal Sector (Amara et al., 1979) ซึ่งเป็นรูปแบบที่พบเห็นในส่วนอื่นของประเทศในปัจจุบัน (ฉวีวรรณ, 2536 วิยุทธ์, 2536) แต่เดิมการพัฒนาอุตสาหกรรมเป็นเพียงธุรกิจภายในครอบครัว ซึ่งใช้แรงงานจากคนที่ใกล้ชิด เช่น คนในครอบครัวญาติพี่น้องและเพื่อนฝูง ต่อเมื่อธุรกิจเจริญและขยายตัวขึ้นความต้องการแรงงาน

เพิ่มมากขึ้น อุตสาหกรรมภายในครัวเรือนจึงพัฒนาไปในรูปซึ่งมีการจ้างแรงงานจากภายนอกครัวเรือน เป็นลักษณะที่แตกต่างไปจากเดิม แต่ก็ยังจัดอยู่ในธุรกิจแบบประเพณี มีการดำเนินงานอย่างไม่เป็นทางการ ไม่มีระบบ กฎเกณฑ์ วิธีการจ้างหรือการทำงานที่แน่นอน เจ้าของกิจการก็ยังเป็นหัวหน้าครัวเรือนคนเดิม และเป็นแรงงานหนึ่งในธุรกิจนั้น ในช่วง พ.ศ. 2500 - 2516 ชลบุรีมีธุรกิจที่มีคนงานตั้งแต่ 30 - 50 คน ที่ยังอยู่ในลักษณะหรือประเภทนี้หลายแห่ง ส่วนธุรกิจอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ ๆ ซึ่งมีลูกจ้างตั้งแต่ 100 คนขึ้นไป นับเป็นธุรกิจประเภทที่แตกต่างออกไป ที่เห็นได้ชัดคือ ธุรกิจสมัยใหม่มีลักษณะที่เป็นทางการ มีกฎเกณฑ์ และระบบการจ้างงานที่แน่นอน ไม่ได้ยึดถือแต่ญาติหรือคนที่รู้จักคุ้นเคยกันมาก่อน หรือคนในท้องถิ่นเดียวกัน โรงงานประเภทนี้จึงเป็นแหล่งหนึ่งที่ทำให้เกิดการเคลื่อนย้ายทางแรงงาน เกิดการย้ายเข้าของคนงานจากจังหวัดใกล้เคียงและภาคอื่น ๆ เพื่อเข้ามาหางานทำในจังหวัดชลบุรีเป็นจำนวนมาก เพราะเป็นแหล่งที่ให้โอกาสการมีงานทำได้มากกว่า จังหวัดชลบุรีมีลักษณะภูมิประเทศและที่ตั้งซึ่งเหมาะแก่การเพาะปลูกพืชได้หลายชนิด รวมทั้งอาชีพประมง ซึ่งต่อมาได้เป็นทางนำให้เกิดการพัฒนาอาชีพ และธุรกิจอื่น ๆ ตามมา เช่น โรงงานอุตสาหกรรมแปรรูปมันสำปะหลัง โรงงานน้ำตาล โรงสีข้าว โรงเลื่อย ตลอดจนกระทั่งโรงงานผลิตสินค้าอาหารทะเล เช่น โรงงานนึ่งปลา โรงน้ำปลา และโรงทำลูกชิ้นปลา เป็นต้น และในทางกลับกัน การมีโรงงานต่าง ๆ เกิดขึ้นในลักษณะนี้ก็ได้นำเสริมสร้าง และส่งผลกลับไปยังระดับท้องถิ่น คือการขยายการผลิตพืช และการพัฒนาการประมงขึ้นอย่างเป็นลำดับขั้น

การเปลี่ยนแปลงจากการใช้เทคโนโลยีแบบโบราณมาใช้เทคโนโลยีที่ทันสมัย เห็นได้ชัดมากในกิจการประมง การหาปลาด้วยวิธีแบบเก่า เช่น ตกเบ็ด เบ็ดราว ซึ่งเคยมีให้เห็นในจังหวัดชลบุรี ที่หมู่บ้านบางเสร่ อำเภอสัตหีบ ยังมีการตกปลาอินทรีกันเป็นประจำ และชาวประมงในอำเภอมือฉ่องชลบุรี ก็ยังใช้เบ็ดราวกันอยู่บ้าง ซึ่งย่อมหมายความว่า ชาวประมงยังพอใจในผลผลิตที่ได้รับในแต่ละครั้งที่ออกหาปลา ชาวประมงพวกนี้สามารถมีทุนรอนพอที่จะซื้อเรือขนาดเล็ก (จุคนได้ 4 - 5 คน) ราคาเป็นหมื่นเป็นแสนได้ แสดงว่ากำไรที่ได้จากการออกทะเลจะต้องคุ้มค่า ชาวประมงกลุ่มนี้คือกลุ่มที่จะยังยึดอยู่ในวิธีการหาปลาแบบโบราณด้วยความสมัครใจ เพราะค่าโสหุ้ยต่ำ

ชาวประมงบางคนเปลี่ยนวิธีการจับปลา จากการตกเบ็ดหรือเบ็ดราวมาเป็นอวนดำหรืออวนลาก ซึ่งต้องใช้เรือขนาดกลางจุคนได้ 10 - 15 คน ชาวประมงที่หันมาหาปลาด้วยวิธีอวนดำหรืออวนลากนี้ เป็นตัวอย่างของคนที่เปลี่ยนเทคนิคการหาปลา จากเทคนิคที่ง่าย ๆ แบบโบราณมาเป็นแบบที่ทันสมัยและก้าวหน้าขึ้น และสาเหตุของการเปลี่ยนวิธีการเป็นเพราะวิธีเดิมให้ผลผลิตน้อยเกินไป ในเรืออวนดำหรืออวนลากนี้ เจ้าของเรือต้องจ้างลูกเรือมาช่วย เป็นธุรกิจที่ขยายวงกว้างออกไปจากธุรกิจภายในครัวเรือน อย่างเช่นกรณีตกเบ็ดเดี่ยวหรือเบ็ดราว ลูกเรือที่จ้างมักเป็นคนอีสานหรือภาคกลางบางจังหวัด เช่น กาญจนบุรี และสุพรรณบุรี เรืออวนอยู่ในท้องทะเลประมาณ 7 - 14 วัน โดยเก็บปลาแช่น้ำแข็งไว้ในช่วงเวลานั้น

นอกจากนี้ ในจังหวัดอื่นที่ใช้เรือห้องเย็นซึ่งเป็นเรือหาปลาขนาดใหญ่มาก มีห้องเย็นขนาดใหญ่ไว้เก็บปลาที่จับมาได้ เนื่องจากสามารถเก็บปลาไว้ในห้องเย็นได้โดยไม่เน่าเสีย

เรือห้องเย็นนี้จึงมักจะอยู่ในท้องทะเลเป็นเวลานานเกือบ 1 เดือน และอาจจะแล่นเรือไปไกลถึงบังคลาเทศ เวียดนาม ฯลฯ ในจังหวัดชลบุรีไม่มีเรือห้องเย็น ทั้งนี้เพราะสภาพภูมิประเทศเป็นเหตุ เนื่องจากชลบุรีมีชายฝั่งทะเลที่มีลักษณะเป็นอ่าวเว้าเข้าไป เรือขนาดใหญ่จึงไม่สามารถแล่นเข้าไปเทียบท่าในตัวจังหวัดได้

ในอุตสาหกรรมประมงนี้ การรับเทคโนโลยีแบบใหม่ในขณะนั้นก็คือ การลงทุนเพิ่มเติมเพื่อซื้ออุปกรณ์ทันสมัยและจ้างคนงานเพิ่ม ทั้งหมดนี้ทำได้เฉพาะคนที่มีเงินทุนและมีความกล้าเสี่ยงเท่านั้น ผู้ที่มีเงินลงทุนก็คือ พ่อค้าชาวจีนหรือเชื้อสายจีนเท่านั้น ชาวประมงคนไทยส่วนใหญ่ทำธุรกิจประมงแบบประเพณี ซึ่งใช้เงินทุนในการซื้อเรือมากกว่าจะมีการลงทุนนอกเหนือไปจากนั้น นักธุรกิจเชื้อสายจีนจะยอมลงทุนซื้อเรือ และอาจจะซื้อปั้มน้ำมันและเครื่องบัดน้ำแข็งด้วย เพราะในการออกเรืออวนลากแต่ละครั้ง จะต้องเติมน้ำมันและบรรทุกน้ำแข็งออกไปด้วย นักธุรกิจเชื้อสายจีนจึงมีอาชีพขายน้ำมันให้กับเรือลำอื่น และขายน้ำแข็งให้แก่เรือหาปลาทั่วไปด้วย

นอกเหนือจากธุรกิจการหาปลาอย่างเดียว ยังมีการลงทุนในธุรกิจที่เรียกว่า อุตสาหกรรมระดับสอง คือ อุตสาหกรรมการแปรรูปสัตว์ติดิบ ปลาที่จับมาได้จากท้องทะเลนั้น นอกเหนือจากการขายสดเพื่อบริโภคแล้ว ยังมีโรงงานแปรรูปปลาสดเป็นปลาแห้ง ปลาเค็ม ปลานึ่ง ปลाप่น ลูกชิ้นปลา ตลอดจนทำเป็นน้ำปลา ในอุตสาหกรรมแปรรูปสัตว์ติดิบในอุตสาหกรรมประมงนี้ ผู้ที่เป็นเจ้าของกิจการก็คือ นักธุรกิจเชื้อสายจีนอีกเช่นกัน ฉะนั้น จะเห็นได้ว่าในอุตสาหกรรมประมงนั้น ผู้ที่มีบทบาทในการช่วยให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีคือนักธุรกิจเชื้อสายจีน

ทางด้านวัฒนธรรม ชาวประมงจะไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ก่อนออกเรือทุกครั้ง การจะไหว้ใครบ้างนั้นขึ้นอยู่กับท้องที่ เพราะทุกครั้งก่อนออกเรือ ชาวประมงจะขอให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายที่เกี่ยวข้องช่วยให้ออกลาได้มาก เป็นการแสดงความเคารพต่อเจ้าที่พร้อมทั้งขออนุญาตเจ้าที่ไปด้วยในตัว

ชาวประมงส่วนใหญ่นับถือพุทธศาสนาและถือศีลห้า ส่วนศีลข้อที่ห้าห้ามฆ่าสัตว์นั้น ชาวประมงยอมรับว่าตัวทำผิดศีลจริง แต่การจับปลานั้นจับเพื่อให้คนอื่นได้มีอาหารกิน ฉะนั้นจึงไม่บาปเท่ากับการฆ่าสัตว์เพื่อความสนุกสนาน แต่ถึงกระนั้นก็ดีใน พ.ศ. 2512 ชาวประมงส่วนใหญ่จะพักไม่ทำงานในวันพระ เช่น กรณีเรืออวนลากซึ่งออกเรือประมาณ 7 - 14 วัน ลูกเรือจะลากอวนทุกวันยกเว้นวันพระ ในวันพระก็จะลอยเรืออยู่ในท้องทะเลโดยไม่จับปลา และไม่กลับเข้าฝั่ง ถ้าเป็นเรือเบ็ดหรือเรือหอยซึ่งออกเรือวันเดียวกลับ ก็มักจะเว้นไม่ออกไปหาปลาในวันพระ กรณีที่แปลกออกไปคือเรืออวนดำ เนื่องจากการจับปลาด้วยวิธีอวนดำนี้ จับปลาได้เฉพาะในคืนเดือนมืด ฉะนั้นในแต่ละเดือนเรืออวนดำสามารถหาปลาได้เพียง 15 วันเท่านั้น ชาวประมงที่จับปลาด้วยวิธีอวนดำจึงจับปลาในคืนข้างแรมทุกคืน รวมทั้งคืนวันพระด้วย ชาวประมงอ้างว่าไหน ๆ จับปลาได้เดือนละเพียง 15 วันเท่านั้น ถ้าต้องหยุดวันพระด้วยก็จะขาดรายได้

ในส่วนที่เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีในกิจการประมง อาจสรุปได้ดังนี้

1. การเปลี่ยนวิธีการหาปลานั้นเป็นสิ่งจำเป็น เพราะวิธีการหาปลาแบบใหม่ ๆ จะช่วยให้ได้ปลามากขึ้น แต่การเปลี่ยนวิธีการหาปลาย่อมหมายความว่า จะต้องใช้ทุนมากขึ้นด้วย ฉะนั้นการเปลี่ยนวิธีการหาปลาจะเป็นได้เฉพาะในกรณีที่มิทุนพอเท่านั้น คนที่ไม่มีทุนไม่สามารถซื้อหาอุปกรณ์และเป็นเจ้าของกิจการได้ด้วยตนเอง ก็ต้องเป็นลูกจ้างเขาไป

2. การเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์และการประกอบพิธีกรรม ตามธรรมเนียมของชาวประมงนั้นยังคงมีอยู่ และชาวประมงจะยึดถืออยู่ตราบเท่าที่ความเชื่อนั้นไม่ขัดกับการหาปลา เช่น ทำให้รายได้น้อยลงหรือขาดไป เรืออวนลากหยุดงานวันพระ เพราะคนงานต้องการวันหยุดเพื่อพักผ่อน 1 วัน ในช่วง 10 - 14 วันอยู่แล้ว แต่เรืออวนดำไม่หยุดงานวันพระ เพราะเรืออวนดำออกหาปลาในคืนข้างแรม 15 วัน แล้วหยุดหาปลาอีก 15 วันในคืนข้างขึ้น คนงานได้หยุดมากอยู่แล้ว ฉะนั้นในวันที่ไม่หยุดก็ควรจะหาปลาให้ได้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้

กรณีของเรืออวนลาก ขนบธรรมเนียมประเพณีไม่ขัดกับความคิดเกี่ยวกับวันเวลาของการทำงาน แต่กรณีของเรืออวนดำ ขนบธรรมเนียมประเพณีขัดกับความคิดเกี่ยวกับเวลาของการทำงาน ซึ่งในกรณีหลัง ชาวประมงเลือกให้ความสำคัญแก่ความคิดเกี่ยวกับเวลาทำงานมากกว่าขนบธรรมเนียมประเพณีดั้งเดิม การเปลี่ยนแปลงทั้งหมดที่เกิดขึ้นในอุตสาหกรรมประมงเป็นการเปลี่ยนแปลงในลักษณะการหันมาใช้เทคโนโลยีที่ทันสมัยขึ้น โดยความคิดความอ่านของนักธุรกิจเอง รัฐบาลไม่ได้เป็นผู้แนะนำเผยแพร่วิธีการหาปลาให้ชาวประมง แต่การเปลี่ยนแปลงในอุตสาหกรรมประมง เป็นการเปลี่ยนแปลงตามธรรมชาติ โดยผู้ลงทุนหรือนักธุรกิจในลักษณะต่างคนต่างทำ การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในระดับบุคคล อาจพูดได้ว่าคนในธุรกิจประมงเป็นคนที่ยึดมั่น เพราะพร้อมที่จะรับเทคโนโลยีสมัยใหม่เพื่อเพิ่มผลผลิต แต่การรับเทคโนโลยีสมัยใหม่นี้จะทำได้ต่อเมื่อมีเงินทุนมากพอ และผู้ที่มีบทบาทมากในการช่วยให้ธุรกิจการประมงเจริญก้าวหน้าขึ้นก็คือผู้ประกอบการเชื้อสายจีน ซึ่งเข้ามาในกิจการประมงในฐานะนายทุนผู้ลงทุนซื้ออวนดำและอวนลาก และจ้างลูกเรือชาวอีสาน หรือคนจากภาคกลางบางจังหวัด ความกล้าเสี่ยง การยอมรับของใหม่ และการกล้าลงทุน ซึ่งเป็นลักษณะของผู้ประกอบการก้าวหน้านี้เป็นสิ่งสำคัญที่ช่วยให้กิจการประมงเจริญขึ้น

2.2 กรณีความขัดแย้งระหว่างนายทุนและการต่อต้านอำนาจรัฐ

ในช่วงนี้ ความขัดแย้งปรากฏให้เห็นในหลายรูปแบบ ทั้งที่มีลักษณะเป็นความขัดแย้งระหว่างนายทุน และที่เป็นความขัดแย้งในรูปของการต่อต้านอำนาจรัฐ ในกรณีแรกในภาคใต้ ฉวีวรรณให้ความเห็นว่า

อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏว่ามีความขัดแย้งระหว่าง “ชาวสวน” กับ “พ่อค้าเงาะ” จนทำให้รู้สึกเป็นศัตรูกันระหว่างกลุ่ม หากจะมีความไม่พอใจบ้างก็เป็นเรื่องระหว่างบุคคลมากกว่าที่จะกล่าวหาว่าเป็น “พวกพ่อค้า” เสียทั้งหมด ความจริงแต่เดิมชาวบ้านก็อาจจะมีความคิดที่จะจัดประเภทบุคคลอยู่บ้าง เช่น “พวกนาย” (พวกข้าราชการ) “พวกพ่อค้า” หรือ “พวกคนจีน” และเข้าใจว่าเป็นต่างประเภทกัน แต่ความคิดที่ “เหมารวม” ว่าเป็นพวกเดียวกัน เหมือนกัน และไม่ตีทั้งหมด ไม่ปรากฏขัดเหมือนสมัยที่มีการแพร่

ขยายของลัทธิคอมมิวนิสต์แล้ว ที่มีการชี้ชัดว่า“พวกนายทุน” (รวมพ่อค้าและข้าราชการ) เอาเปรียบ “ชาวบ้าน” ข้อสังเกตก็คือ ในระยะแรก ๆ ก่อนการแพร่ขยายของลัทธิคอมมิวนิสต์ ลักษณะความสัมพันธ์จะเป็นแบบระหว่างบุคคลมากกว่าเป็นพวก แม้ชาวบ้านจะมีแนวคิดในการจัดประเภทบุคคลอยู่บ้างแล้วก็ตาม แต่เป็นการจัดประเภทเพื่อบอกคุณลักษณะมิใช่จัดเพื่อการรวมพวก (ฉวีวรรณ, 2536 : 206)

ส่วนกรณีของความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับอำนาจรัฐนั้น เห็นชัดเจนในการสู้กันด้านอุดมการณ์ระหว่างพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยและเจ้าหน้าที่รัฐ ซึ่งมีความรุนแรง ผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์เริ่มโจมตีสถานีตำรวจหลายแห่งและตั้งกองทัพลดปล่อยแห่งประเทศไทย ถึงขนาดที่รัฐบาลประกาศกฎอัยการศึกในแปดจังหวัดภาคใต้ เมื่อมีการตั้งค่ายทหารในพื้นที่ การต่อสู้ก็ทวีความรุนแรงขึ้น ชาวบ้านอยู่อย่างไม่ปกติสุข ทำมาหากินลำบาก มีความไม่ปลอดภัยสูง (ฉวีวรรณ, 2536 : 181) ในช่วงเวลานี้เห็นได้ชัดเจนว่าอุดมการณ์รัฐทั้งในเรื่องแนวทางการพัฒนาและการรักษาความมั่นคงไม่เป็นที่ยอมรับของชาวบ้าน ชาวบ้านมีปฏิกิริยาตอบโต้อำนาจรัฐที่รุนแรง จนรัฐต้องหากลยุทธต่าง ๆ มาใช้ กรณีภาคใต้ นอกจากกองทุนสังเคราะห์สวนยางแล้ว มีโครงการในพระราชดำริ การสร้างพระตำหนักในภาคใต้ และการขยายบริการสาธารณสุขในรูปของหน่วยงานต่าง ๆ เช่น โรงเรียน สถานือนามัย โรงพยาบาล ฯลฯ

ในภาคเหนือและภาคอีสาน ความขัดแย้งทางด้านอุดมการณ์มีอยู่สูงเช่นเดียวกับภาคใต้ ฝ่ายรัฐบาลและพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยต่างให้ความสำคัญเป็นอันมากกับข้อมูลข่าวสารด้านการเมืองและอุดมการณ์ ในการทำสงครามแย่งชิงประชาชน ผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยใช้สถานีวิทยุเสียงประชาชนแห่งประเทศไทย วิทยุฮานอย วิทยุปักกิ่ง วิทยุมอสโคว์ วิทยุขบวนการประเทศลาวและวิทยุเสียงแนวร่วมแห่งชาติกัมพูชาโจมตีรัฐบาล ขบวนการ ชาวนา นักศึกษา นักเรียน ชาวเขา ฯลฯ ให้เกลียดชังรัฐบาล นอกจากนี้ยังใช้เอกสาร ใช้การปิดล้อมหมู่บ้านและปลุกกระดม ซึ่งเป็นวิธีการที่ได้ผลมาก (วิยุทธ์, 2536 : 45)

(3) การพัฒนาอุตสาหกรรมท่องเที่ยว

กล่าวได้ว่าการพัฒนาอุตสาหกรรมท่องเที่ยวในประเทศไทย เริ่มต้นในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ พร้อม ๆ กับแผนพัฒนาของชาติ ในรูปของการพัฒนาภาคบริการ องค์การส่งเสริมการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (อศท.) ก่อตั้งในปี พ.ศ. 2502 การพัฒนาการท่องเที่ยวเห็นได้ชัดเจนเป็นรูปธรรมในช่วงสงครามเวียดนาม เมื่อรัฐบาลไทยยินยอมให้สหรัฐอเมริกาตั้งฐานทัพในประเทศไทย และใช้พัตยาเป็นที่พักรบของทหารอเมริกัน ธุรกิจบริการเจริญเติบโตในจังหวัดที่มีฐานทัพอเมริกันก่อตั้งอยู่ในภาคอีสาน ภาคเหนือ ภาคกลาง และภาคตะวันออก และเมื่ออเมริกาถอนฐานทัพออกจากประเทศไทยรัฐบาลได้กำหนดการท่องเที่ยวเป็นนโยบายสำคัญ ในแผนพัฒนาฉบับที่ 4 (2520 - 2524) มีการจัดทำแผนการท่องเที่ยวอย่างเป็นระบบทั้งในรูปของแผนแม่บท และแผนพัฒนาการท่องเที่ยวเฉพาะพื้นที่ และเนื่องจากการท่องเที่ยว

เติบโตจากการให้บริการทหารอเมริกัน รูปแบบของการส่งเสริมการท่องเที่ยวจึงออกมาในรูปของการพัฒนาการให้บริการ ในรูปของโรงแรม บาร์ อาบอบนวด คลับ ฯลฯ

การพัฒนาการท่องเที่ยวอีกรูปแบบหนึ่งคือการขายธรรมชาติและศิลปวัฒนธรรม การพัฒนาในรูปแบบหลังนี้เกิดมากขึ้นหลังจากที่ประเทศไทยถูกสังคมโลกประณามว่าเป็นแหล่งโสเภณี อย่างไรก็ตามการปรับนโยบายการท่องเที่ยวมาขายธรรมชาติและขายศิลปวัฒนธรรมก็มีทั้งในรูปแบบของการอนุรักษ์ธรรมชาติและศิลปวัฒนธรรมเพื่อรักษาความเป็นไทย และการปรับเปลี่ยนธรรมชาติและศิลปวัฒนธรรม ให้เพี้ยนไปจากเดิมเพื่อเอาใจนักท่องเที่ยว นักวิชาการบางคนวิจารณ์ว่าธุรกิจท่องเที่ยวได้ทำการปรับวัฒนธรรมให้เป็นสินค้าเพื่อการบริโภค ทั้ง ๆ ที่วัฒนธรรมเป็นวิถีชีวิตและเป็นส่วนของสังคม ไม่ใช่สิ่งที่มีขึ้นเพื่อการค้า

ประเด็นที่จะต้องพิจารณาในเรื่องการพัฒนาการท่องเที่ยวและวัฒนธรรมมีหลายประเด็น เช่น

(1) การขยายตัวของกิจการท่องเที่ยวด้านโรงแรมและรีสอร์ท

ในประเทศไทยกิจการโรงแรมเป็นกิจการที่เพิ่งจะเกิดขึ้นในช่วง 30 ปีที่แล้วมาก่อนหน้านั้นการไปเที่ยวคือการไปเยี่ยมญาติและเพื่อน ซึ่งรวมถึงการอาศัยนอนในบ้านญาติและเพื่อน เพราะไม่มีสถานที่อื่นที่จะไปนอนได้ ในระยะที่ธุรกิจโรงแรมเริ่มมีขึ้น โรงแรมส่วนใหญ่ในต่างจังหวัดก็มักจะเป็นโรงแรมขนาดเล็ก มีสิ่งอำนวยความสะดวกสบายแต่น้อย เพิ่งจะมาระยะหลังเมื่อนักท่องเที่ยวมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น จึงได้มีการเปิดโรงแรมแบบทันสมัยกัน ข้อแตกต่างในธุรกิจโรงแรมมีให้เห็นชัดเจน โรงแรมชั้นหนึ่งมีเครื่องอำนวยความสะดวกพร้อมทั้งสระว่ายน้ำด้วย โรงแรมเหล่านี้ตั้งอยู่ตามชายฝั่งทะเลตลอดข้างทางของถนนเลียบริมชายฝั่งทะเล รูปแบบของโรงแรมเหล่านี้ก็ไม่แตกต่างกันเท่าไร นักท่องเที่ยวต่างชาติอาจจะเข้าพักได้ตามสะดวก โดยจ่ายเงินค่าห้องในอัตราที่ไม่ต่างกันมาก และสภาพห้องพักและบรรยากาศรอบ ๆ โรงแรมก็คล้ายคลึงกัน นอกจากโรงแรมก็มีบังกะโลเป็นหลัง ๆ ตั้งอยู่ตามชายฝั่งทะเลทั่วไป ผู้ที่เช่าบังกะโลอยู่มักจะเป็นนักท่องเที่ยวคนไทยเพราะราคาค่าเช่าบังกะโลถูกกว่าค่าเช่าห้องในโรงแรม และบังกะโลสามารถจุคนได้มาก เป็นการทุนค่าใช้จ่ายไปด้วยในตัว ส่วนการจัดที่พักในรูปรีสอร์ทที่ใกล้ชิดกับธรรมชาติ มีประเด็นที่ต้องพิจารณาเรื่องการใช้พื้นที่ป่า หรือการกันที่สาธารณะที่สวยงามเพื่อประโยชน์สำหรับผู้มีเงินเข้าใช้บริการ ซึ่งเป็นการกีดกันคนจนไม่ให้ได้รับโอกาสดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม ก็ยังเป็นที่รู้จักกันทั่วไปว่า ธุรกิจโรงแรมนั้นเป็นธุรกิจที่เจริญก้าวหน้ามาก และผู้ลงทุนในธุรกิจโรงแรมมีหลายประเภทคือ (1) นักธุรกิจในระดับบุคคล ซึ่งอาจจะเป็นนักธุรกิจเชื้อสายจีน หรือนักธุรกิจคนไทยที่ได้รับมรดกที่ดิน และมีเงินทุนพอที่จะลงทุนสร้างโรงแรมหรือบังกะโลได้ และ (2) บริษัทที่มีผู้ถือหุ้นหลายคน มีผู้จัดการบริหารงานของบริษัทเป็นผู้ดำเนินการจัดการธุรกิจ ส่วนผู้ถือหุ้นก็คือผู้ที่มีฐานะดีทั้งคนไทยและคนจีน การดำเนินงานในรูปแบบบริษัทนี้เลียนแบบวิธีการของชาวตะวันตก ปัจจุบันมีโรงแรมที่ดำเนินการในลักษณะธุรกิจข้ามชาติ และใช้มาตรฐานสากล

ทางด้านวัฒนธรรมการประพุดิปฏิบัติในโรงแรมทันสมัยหมายถึง การยอมรับวัฒนธรรมตะวันตกเสียเป็นส่วนใหญ่ ประเพณีไทยที่ยังหลงค้ำอยู่ก็คือ การที่ผู้ทำการยังกราบไหว้บูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เพื่อให้ท่านช่วยให้ธุรกิจโรงแรมดำเนินไปได้ดีและเจริญก้าวหน้า มีการทำบุญ ทำพิธีเจิมเปิดป้าย นอกเหนือจากการกราบไหว้พระภูมิเจ้าที่เป็นประจำ ถ้าเป็นกิจการบังกะโล การประพุดิปฏิบัติของผู้จัดการ และผู้เช่าจะมีลักษณะเป็นไทย ๆ มากกว่าในกิจการโรงแรม วิธีการกินอยู่หลับนอนจะเป็นแบบไทย อาจจะปูเสื่อนอนกับพื้นห้อง ๆ ละหลาย ๆ คน และทำอาหารเลี้ยงกันแบบธรรมเนียมไทย เหมือนกับการอาศัยอยู่ที่บ้าน ฉะนั้นในส่วนที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมไทยที่เห็นในธุรกิจโรงแรมนี้ ขนบธรรมเนียมไทยจะมีให้เห็นน้อยในโรงแรมทันสมัย แต่ไม่ได้หมายความว่าความจะหมดไป และจะมีให้เห็นมากขึ้นในบังกะโล อย่างไรก็ตาม ภาพกว้าง ๆ ที่เห็นก็คือวัฒนธรรมไทย และวัฒนธรรมตะวันตกผสมผสานกันจนบางครั้งแยกไม่ออก คนไทยที่เกี่ยวข้องในธุรกิจท่องเที่ยว ไม่ว่าในฐานะผู้ให้บริการหรือผู้ท่องเที่ยว คือคนไทยกลุ่มที่รับวัฒนธรรมตะวันตกได้มาก

(2) การรับวัฒนธรรมตะวันตกของคนงานลูกจ้างในสถานบริการ

การที่ลูกหลาน ชาวไร่ ชาวนา และชาวประมง มีโอกาสหันมาทำงานทางด้านบริการนี้ เป็นการเปลี่ยนแปลงที่ทุกคนยอมรับอย่างเต็มใจในระยะแรก ๆ ทั้งนี้เพราะคนงานเหล่านี้มีโอกาสมีรายได้เพิ่มมากขึ้น ในกรณีของชลบุรีและภูเก็ต ผู้หญิงและเด็กสาวซึ่งธรรมดาอยู่บ้านเฉย ๆ และช่วยงานสามีหรือพ่อเป็นครั้งคราว ได้มีโอกาสหารายได้พิเศษในงานรับจ้างในยามที่ว่างจากงานอื่น งานทางด้านเกษตรกรรมเป็นงานที่ไม่มีค่าจ้าง ทำให้ไม่มีเงินใช้ แต่งานรับจ้างเป็นงานที่ได้รับผลตอบแทนเป็นเงินตรา ทำให้มีเงินใช้ได้สะดวกสบายยิ่งขึ้น ทุกคนในครอบครัวจึงพอใจที่จะได้ทำงานรับจ้างแบบบริการ

การที่คนงานที่ทำงานในโรงแรมหรือร้านอาหาร ได้มีโอกาสใช้เครื่องมือเครื่องใช้ที่ทันสมัย ก็ย่อมทำให้เขาเป็นคนทันสมัยยิ่งขึ้น ในกรณีของคนที่อาศัยอยู่ในชุมชนใกล้สถานท่องเที่ยว จะเห็นได้ชัดว่าคนเหล่านี้พร้อมรับเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทันสมัย การยอมรับของใหม่นี้เป็นการรับสิ่งที่เป็นประโยชน์ได้ทันที เป็นต้นว่า ชาวบ้านจะหันมาใช้เตาแก๊สและตู้เย็นทันทีที่มีโอกาส เพราะสิ่งเหล่านี้ให้ความสะดวก แต่ของใหม่ประเภทที่เห็นประโยชน์ไม่ชัดเจน เช่น การรักษาความสะอาด การจัดที่อยู่อาศัยให้เป็นระเบียบจะไม่เป็นที่นิยมเท่าใดนัก การรับของใหม่ประเภทตู้เย็น เตาแก๊ส เป็นเพราะสิ่งเหล่านี้มีประโยชน์ที่เห็นได้ทันที แต่การไม่รับของใหม่ประเภทความสะอาดหรือการมีระเบียบ เป็นเพราะสิ่งเหล่านี้มีประโยชน์ที่เห็นไม่ชัด

ตัวอย่างของการยอมรับการแต่งแบบฝรั่งว่าเป็นการแต่งตัวที่ทันสมัย การกินอาหารแบบฝรั่งไม่ถือว่าเป็นการกินอาหารแบบทันสมัย ก็อาจอธิบายได้ในลักษณะของประโยชน์ที่มองไม่เห็นชัดเจนเดียวกัน การแต่งตัวแบบฝรั่งมองเห็นได้ทันทีตลอดเวลา และชาวบ้านถือว่าเป็นการแสดงความมีสตาตัสของใหม่และความทันสมัยได้อย่างชัดเจน แต่อาหารฝรั่งนั้นถ้ากินแล้วทันสมัยก็คงจะทันสมัยแต่เฉพาะในช่วงเวลาที่นั่งกินอยู่ หลังจากนั้นแล้วก็ไม่มีใครเห็น ไม่มีใครรู้ว่ากินอาหารฝรั่ง ความทันสมัยหมดไป แต่นอกจากการต้องการอวดรวยและทำตัวให้ทันสมัยแล้ว การที่คนไทยไม่ยอมรับวัฒนธรรมการกินอาหารฝรั่งก็คงเป็นเพราะรสไม่ถูกปากวัฒนธรรม

กรรมการกินอาหารของคนไทยเราเป็นวัฒนธรรมที่เปลี่ยนได้ยากกว่าวัฒนธรรมทางด้านการแต่งตัว ปัจจุบันคนไทยนิยมสวมเบอร์เกอร์มากขึ้น แต่ก็เห็นชัดเจนในกลุ่มวัยรุ่นมากกว่ากลุ่มอื่น

(3) โสเภณีและการให้บริการต่างวัฒนธรรม

ผู้ชายส่วนใหญ่มักจะเชื่อว่า โสเภณีมีมานานแล้ว และเป็นส่วนประกอบของสังคมทุกสังคม ในหัวข้อนี้จะพิจารณาเฉพาะกรณีของโสเภณีและการขายบริการให้แก่ลูกค้าต่างวัฒนธรรมเท่านั้น

ถ้าพิจารณาเฉพาะพฤติกรรมภายนอกของหญิงโสเภณีที่บริการนักท่องเที่ยวและทหารอเมริกันสมัยสงครามเวียดนาม นักท่องเที่ยวต่างจากทหารอเมริกันในสายตาของหญิงโสเภณี ตรงที่นักท่องเที่ยวอาศัยอยู่ในประเทศน้อยวัน แต่ทหารอเมริกันในสมัยสงครามเวียดนามอยู่ในประเทศนานกว่ามาก หญิงโสเภณีส่วนใหญ่จะพยายามมีความสัมพันธ์กับชายในทั้ง 2 กรณีให้นานที่สุดเท่าที่จะนานได้ ในกรณีของนักท่องเที่ยว หญิงโสเภณีอยากที่จะบริการนักท่องเที่ยวตลอดเวลาที่เขาอยู่ภายในประเทศ และพร้อมที่จะเดินทาง “พาเที่ยว” ด้วย และในกรณีของทหารอเมริกันสมัยสงครามเวียดนาม โสเภณีได้กลายมาเป็น “เมียเช่า” ก็เพราะความต้องการที่จะให้บริการอย่างชนิดค่อนข้างจะถาวร ทั้งนี้เพื่อความสะดวกของทั้ง 2 ฝ่าย ฝ่ายชายไม่ต้องไปเที่ยวหาหญิงมาบริการเมื่อเกิดความต้องการ และยังมีคนคอยปรนนิบัติอยู่ตลอดเวลาด้วย ฝ่ายหญิงก็ไม่ต้องไปเที่ยวหา “ลูกค้า” อยู่เรื่อย ๆ การตกลงกันได้ย่อมทำให้ทั้งสองฝ่ายหมดภาระไปชั่วระยะเวลาหนึ่ง

แต่การที่หญิงโสเภณีได้มีโอกาสอยู่กับคนที่มีวัฒนธรรมแตกต่างจากตัวอยู่ระยะเวลาหนึ่งนี้ ไม่ได้ทำให้เขาหันสมัยหรือยอมรับวัฒนธรรมใหม่ ๆ เท่าใดนัก โลกทัศน์และค่านิยมยังไม่ได้เปลี่ยนแปลงถาวร การรับวัฒนธรรมต่างชาติเพียงชั่วคราวย่อมทำได้ แต่จะให้ออย่างจริงจัง ๆ จัง ๆ คงจะเป็นไปไม่ได้ ในส่วนนี้เห็นได้ว่า คนไทยสามารถปรับตัวได้เก่งในบางเรื่อง ทำให้มองดูโดยผิวเผินแล้วเหมือนกับว่าปรับตัวได้แล้ว อย่างเช่นกรณีที่หญิงโสเภณีสามารถใช้ชีวิตอยู่กับฝรั่งได้และใช้เครื่องมือเครื่องใช้ที่ทันสมัยได้ รวมทั้งการกินอาหารแบบฝรั่งได้ในบางครั้ง แต่ถ้าจะให้ถาวรแล้ว มีหลายเรื่องมากที่คนไทยไม่สามารถจะปรับตัวได้ นอกเหนือจากเรื่องอาหารแล้ว เรื่องประเพณีความเชื่อต่าง ๆ ก็เป็นสิ่งที่คนไทยยึดมั่น ไม่ว่าจะเป็นประเพณีปฏิบัติแบบ “ฝรั่งจ๋า” อย่างไร หญิงโสเภณีส่วนใหญ่ยังคงเคารพบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และประกอบพิธีกรรมทางศาสนาอยู่เป็นประจำ เพื่อความก้าวหน้าในธุรกิจการค้า และเพื่อความสบายของตัว

ต่อมากิจการโสเภณีปรับรูปแบบเข้าสู่ความเป็นนานาชาติมากขึ้น นักท่องเที่ยวชาวตะวันตกออกกลางเดินทางมาใช้บริการในประเทศไทย โดยจ่ายค่าตอบแทนในราคาที่สูง ทำให้เป็นที่ชื่นชอบของโสเภณี ขณะเดียวกันนักท่องเที่ยวชายจากยุโรปและญี่ปุ่นสนใจหญิงชาวเอเชียและความสนใจนี้เกิดธุรกิจเช็กส์ทัวร์และธุรกิจส่งโสเภณีเอเชียไปบริการในยุโรปมากขึ้น ธุรกิจโสเภณีข้ามชาติเป็นธุรกิจที่เจริญงอกงาม ขบวนการค้าหญิง/ชายข้ามชาติเป็นขบวนการอาชญากรรมที่มุ่งเอาเปรียบเพื่อนมนุษย์โดยหาความร่ำรวยจากร่างกายของเพื่อนมนุษย์ ซึ่งหลายฝ่ายกำลังพยายามปราบอยู่

(4) การรับวัฒนธรรมตะวันตกของผู้บริการในเรือนักท่องเที่ยว

ลูกหลานชาวประมงบางคนหันเข้าหาอาชีพบริการนักท่องเที่ยว เช่น ขับรถหรือขับเรือนำเที่ยว ในการเปลี่ยนอาชีพจากอาชีพหาปลาเป็นอาชีพบริการและปรับปรุงเรือหาปลาให้เป็นเรือท่องเที่ยว มีตัวอย่างของการเปลี่ยนอาชีพและการเปลี่ยนวัฒนธรรมควบคู่กันไป ในแง่ของการเสี่ยงและการลงทุน กิจกรรมประมงและกิจการท่องเที่ยวมีลักษณะเหมือนกัน คือมีการแข่งขันแย่งลูกค้าหรือแย่งหาปลา และต้องคิดหาวิธีการใหม่ ๆ เพื่อทำให้งานเจริญก้าวหน้าขึ้น

ในเรือท่องเที่ยว ขนบธรรมเนียมประเพณีบางอย่างของชาวประมงยังมีการรักษาไว้ ทั้งนี้เพราะธรรมเนียมต่าง ๆ เหล่านี้ทำเพื่อความสบายใจ และไม่เป็นอุปสรรคต่อการรับจ้างนำเที่ยว ชาวเรือท่องเที่ยวยังเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เช่น เจ้าแม่ต่าง ๆ แม่นางเรือ เจ้าทะเล เป็นต้น มีการทำขวัญเรือ เพราะไม่เป็นอุปสรรคต่อการให้บริการนักท่องเที่ยว และยังให้กำลังใจว่าถ้าไหวสิ่งศักดิ์สิทธิ์แล้วกิจการจะดำเนินการไปได้ดี อาจอธิบายประเด็นเรื่องความเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมในกรณีที่ชาวประมงเปลี่ยนเรือมาเป็นเรือท่องเที่ยวดังต่อไปนี้

1. การแสดงความเคารพเรือโดยการไม่ข้ามและไม่เหยียบโคนเรือ ยังเป็นสิ่งที่ยึดถือปฏิบัติอยู่ ทั้งนี้เพราะโคนเรืออยู่สูง โอกาสที่จะข้ามก็ไม่มีธรรมเนียมนี้จึงยังยึดถืออยู่

2. เมื่อเปลี่ยนเรือประมงมาเป็นเรือนำเที่ยว เจ้าของเรือไม่สามารถบอกให้นักท่องเที่ยวถอดรองเท้าก่อนลงเรือได้ เพราะจะมีปัญหาการเก็บรักษารองเท้าไม่ให้หายอีก เจ้าของเรือส่วนใหญ่จึงเลิกปฏิบัติตามข้อห้ามข้อนี้เพราะไม่สะดวก ชาวประมงซึ่งเปลี่ยนอาชีพมาเป็นไกด์ก็ได้เปลี่ยนวิธีประพฤติปฏิบัติไปด้วย

3. สมัยโบราณห้ามผู้หญิงลงเรือ แต่ปัจจุบันผู้หญิงลงเรือได้ แม้จะเป็นเรือประมงก็ตาม นอกจากนี้ ยังห้ามประกอบกิจกรรมทางเพศในเรือด้วย แต่ในสมัยนี้เมื่อเปลี่ยนเรือประมงมาเป็นเรือท่องเที่ยว นักท่องเที่ยวบางคนพาโสเภณีขึ้นเรือและประกอบกิจกรรมทางเพศในระดับต่าง ๆ กัน ไกด์บางคนยอมรับพฤติกรรมใหม่นี้อย่างไม่สัจะพอใจนัก เพราะขัดกับความเชื่อเดิม แต่บางคนก็ยอมรับพฤติกรรมเหล่านี้ มีการแอบดูเป็นที่สนุกสนานกันไป

จากตัวอย่าง 3 ตัวอย่างที่ยกมานี้จะเห็นว่า มีวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลง 3 ประเภท คือ (1) ข้อห้ามที่ยังคงรักษาไว้เพราะไม่ขัดขวางหรือกระทบกระเทือนธุรกิจ เช่น การเซ่นไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ และการไม่ข้ามโคนเรือ (2) ข้อห้ามที่ยกเลิกทันทีเพื่อความสะดวกและเหมาะสมในการประกอบธุรกิจ และเป็นเรื่องเล็กน้อยปลีกย่อย เช่น การใส่รองเท้าในเรือ (3) ข้อห้ามที่ยกเลิกที่ชาวเรือไม่สัจะพอใจและเต็มใจนัก เพราะขัดต่อขนบธรรมเนียมประเพณีของไทยเรา และเจ้าของเรือจำเป็นต้องยอมรับธรรมเนียมของนักท่องเที่ยวซึ่งไม่พึงปรารถนานัก

จะเห็นได้ว่าในกิจการท่องเที่ยวนี้ ขนบธรรมเนียมประเพณีไทยได้เปลี่ยนไปเพื่อประโยชน์ในธุรกิจ แต่ทั้งนี้ก็ได้หมายความว่าคำอธิบายนี้จะใช้ได้สำหรับทุกกรณี การปรับเปลี่ยนโลกทัศน์และค่านิยมยังไม่ลงตัว ชาวประมงหลายคนไม่อาจรับสภาพแวดล้อมใหม่ ๆ ในกิจการท่องเที่ยว จึงยังคงยึดอาชีพประมงต่อไปและในบางครั้งการเปลี่ยนจากอาชีพประมงมาทำอาชีพบริการนักท่องเที่ยวจำเป็นต้องมีการลงทุนเพิ่ม แต่ชาวประมงไม่มีทุนจึงไม่สามารถเปลี่ยนอาชีพได้ อย่างไรก็ตาม พอจะสรุปได้ว่า ในกิจการท่องเที่ยวนี้ นักธุรกิจจำเป็นต้องยอมรับขนบธรรม

กิจการท่องเที่ยว จึงยังคงยึดอาชีพประมงต่อไปและในบางครั้งการเปลี่ยนจากอาชีพประมงมาทำอาชีพบริการนักท่องเที่ยวจำเป็นต้องมีการลงทุนเพิ่ม แต่ชาวประมงไม่มีทุนจึงไม่สามารถเปลี่ยนอาชีพได้ อย่างไรก็ตาม พอจะสรุปได้ว่า ในกิจการท่องเที่ยวนี้ นักธุรกิจจำเป็นต้องยอมรับขนบธรรมเนียมประเพณีใหม่ ๆ บางอย่าง และต้องยอมเลิกขนบธรรมเนียมประเพณีไทยบางอย่าง แต่ขนบธรรมเนียมประเพณีไทยบางอย่างก็ยังคงรักษาไว้ได้ ทั้งนี้คนที่อยู่ในธุรกิจท่องเที่ยวจะต้องเป็นคนใจกว้าง ยอมรับของใหม่และเลิกของเก่า ยอมเสี่ยงลงทุนและต้องพยายามแข่งขันแย่งลูกค้ากันจึงจะอยู่ได้ คนที่อยู่ในธุรกิจท่องเที่ยวนี้จึงเป็นคนที่ต้องมีลักษณะพิเศษ ถ้าไม่มีลักษณะเหล่านี้ก็อยู่ในธุรกิจท่องเที่ยวไม่ได้ คงต้องยึดอาชีพเดิม

(5) โครงการสนับสนุนการท่องเที่ยวที่เน้นการอนุรักษ์ธรรมชาติและไม่ทำลายสิ่งแวดล้อมที่รู้จักกันในชื่อ ecotourism

การจัด ecotourism ยังมีการจัดการหลายรูปแบบ ทั้งในลักษณะที่อนุรักษ์ธรรมชาติพร้อม ๆ กับชักชวนให้นักท่องเที่ยวชื่นชมกับธรรมชาติอย่างแท้จริง และลักษณะการจัดธรรมชาติปลอมหรือการจัดฉาก ในส่วนนี้ควรกล่าวถึงการจัดพานักท่องเที่ยวไปเยี่ยมชมหมู่บ้านชาวเขา ซึ่งมีการจัดฉากหมู่บ้านและการนำชาวเขามาให้นักท่องเที่ยวถ่ายรูป การพัฒนาการท่องเที่ยวในรูปแบบนี้ พิจารณาได้จากมุมมองของการขายวัฒนธรรม และยิ่งถ้าเป็นการขายวัฒนธรรมโดยที่นักธุรกิจเป็นฝ่ายได้ประโยชน์แต่ชาวเขาได้รับเพียงค่าจ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็เป็นประเด็นที่น่าคิด เพราะถึงแม้ว่าชาวเขาจะพอใจกับค่าจ้างที่ได้รับแต่ก็เป็นการหาประโยชน์จากชาวเขา

อีกกรณีหนึ่งที่ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์มากคือ กรณีที่มีผู้พยายามนำชาวเขา “คองขาว” 3 - 4 คนมาจากฝั่งพม่าเพื่อให้นักท่องเที่ยวถ่ายรูป เสมือนหนึ่งว่าชาวเขาเหล่านี้เป็นวัตถุเพื่อการค้าไม้ให้นักท่องเที่ยวชื่นชม ความเป็นมนุษย์ของเขาถูกทำลายไป และกลายมาเป็น “สินค้า” เพื่อการบริโภคของคนบางคนเพียงชั่วครั้งชั่วคราวเท่านั้น

(6) การจัดแสดงทางวัฒนธรรม

ในทำนองเดียวกันกับการจัดโครงการท่องเที่ยวธรรมชาติ การแสดงทางวัฒนธรรมเพื่อการท่องเที่ยวแตกต่างจากการแสดงศิลปวัฒนธรรมปกติ และถูกวิจารณ์ว่าเป็นการจัดทำเพื่อขายเป็นสินค้า ทั้ง ๆ ที่ศิลปวัฒนธรรมคือส่วนของสังคม เป็นสิ่งที่สมาชิกในสังคมชื่นชม ประเด็นนี้มีความเห็นที่แตกต่างกันเป็น 2 ฝ่าย ฝ่ายที่ต่อต้านเห็นว่า การแสดงศิลปะในรูปแบบต่าง ๆ ควรเป็นการแสดงเพื่อให้สมาชิกในสังคมชื่นชม มีส่วนของขนบธรรมเนียมประเพณีและความเชื่อรวมอยู่ในการแสดงนั้น ๆ ผู้ชมมีความเข้าใจและสนใจในการแสดงนั้นอย่างจริงจัง ถ้าจะนำศิลปะไปตัดต่อให้สั้นเพียงเพื่อเอาใจนักท่องเที่ยว ถือเป็นการทำลายศิลปะดั้งเดิมและไม่สมควรจะทำ ฝ่ายที่จัดทำก็จะอ้างว่าการแสดงใด ๆ ย่อมต้องมีผู้ชมผู้ดู การจัดการแสดงก็ควรจัดให้ถูกใจผู้ชมผู้ดู ถ้าผู้ชมผู้ดูเป็นนักท่องเที่ยวก็ต้องจัดการแสดงเพื่อนักท่องเที่ยวได้ แม้ในการแสดงตามปกติการแสดงแต่ละครั้งก็เป็นการคัดเลือกละครหรือระบำหรือทำรำมาเพียงบางส่วนตามความเหมาะสม การคัดเลือกการแสดงมาเพียงบางตอนบางส่วนเพื่อตอบสนองรสนิยมของผู้ชมผู้ดูบางกลุ่มบางพวกจึงเป็นเรื่องที่พึงทำ

(7) การฟื้นฟูประเพณีท้องถิ่นเพื่อการท่องเที่ยว

การอนุรักษ์ประเพณีเพราะเห็นคุณค่าทางวัฒนธรรมของประเพณีกับการอนุรักษ์ฟื้นฟูประเพณีเพื่อการท่องเที่ยวมีเป้าหมายและวิธีการดำเนินงานที่ต่างกัน ข้อวิจารณ์มีลักษณะเดียวกันกับเรื่องการจัดการแสดงบนเวทีและการจัดฉากหมู่บ้านหรือชุมชนในการประกอบพิธีนิสิตปริญญาโทที่หาวิทยานิพนธ์ศึกษาเรื่อง พิธีกำผีฟ้าที่จังหวัดลพบุรี โดยศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับพิธีกรรมจากเอกสารไปล่วงหน้าก่อนวันพิธี เมื่อสังเกตการณ์เสร็จจึงนิสิตมารายงานด้วยความตื่นตระหนกและสับสน เพราะข้อมูลที่ได้จากการสังเกตการณ์และข้อมูลที่ได้จากเอกสารที่เตรียมอ่านไปล่วงหน้าแตกต่างกันจนนิสิตเข้าใจผิดว่าเป็นคนละพิธี แต่ผู้เขียนเชื่อว่าข้อแตกต่างระหว่างของเดิมและของใหม่เป็นสิ่งที่คาดหวังได้ อย่างไรก็ตาม การรื้อฟื้นประเพณีและพิธีกรรมจะต้องทำด้วยจิตสำนึกที่เที่ยงธรรมและซื่อสัตย์ต่อข้อเท็จจริง

สรุป

ไม่อาจปฏิเสธได้ว่า อุดมการณ์พัฒนาที่รัฐได้ส่งเสริมนั้นรัฐไม่สามารถถ่ายทอดอุดมการณ์พัฒนาของรัฐได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระยะแรก กาญจนา แก้วเทพ ศึกษาและเขียนบทความเรื่อง “ขีดจำกัดการใช้เครื่องมืออุดมการณ์ในสังคมไทย” และสรุปว่า อุดมการณ์หลักที่รัฐเสนอต่อประชาชนนั้นมีขีดจำกัด และภายใต้เงื่อนไขที่อุดมการณ์หลักมีขีดจำกัดนั่นเอง ที่ทำให้เกิดอุดมการณ์ต่อต้านขึ้น ดังที่กาญจนา แก้วเทพ กล่าวว่า

การพิจารณาประวัติศาสตร์ของอุดมการณ์ในสังคมไทยจึงต้องพิจารณาว่า ในแต่ละยุคสมัย กลุ่มผู้มีอำนาจในสังคมซึ่งทำการผูกขาดประเพณีในการเลือกจะนำเอาอุดมการณ์อะไรมาผสมกับอุดมการณ์อะไรให้กลายเป็นอุดมการณ์หลักในยุคสมัยของตน ตัวอย่างเช่น ในสมัยจอมพล สฤษดิ์ ได้นำเอาอุดมการณ์เพื่อการพัฒนาทุนนิยม ผสมกับอุดมการณ์ศักดินาบางส่วน เสริมด้วยอุดมการณ์เผด็จการทหารบางส่วน เป็นต้น (กาญจนา แก้วเทพ, 2530 : 279)

กาญจนาเชื้อ อ่าว ในอดีตมีอุดมการณ์บางอุดมการณ์ในสังคมไทยที่ไม่ได้ถูกนำมาใช้เป็นอุดมการณ์หลักและอุดมการณ์บางชุดที่ไม่สามารถถ่ายทอดได้ดี เช่น อุดมการณ์ชาตินิยมและอุดมการณ์ประชาชน สมัยจอมพล ป.พิบูลสงครามนั้น อุดมการณ์ชาตินิยมได้ถูกนำมาอ้างถึงแต่ในทางปฏิบัติแล้ว จอมพล ป. ไม่สามารถปลูกอุดมการณ์ชาตินิยมได้เต็มที่ เพราะแม้แต่อุดมการณ์ทุนนิยมชาตินิยมที่พยายามสร้างขึ้น ก็ยังไม่สมบูรณ์เพราะบุคคลที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาทุนนิยมอุตสาหกรรมในช่วงนั้น ไม่มีเงินทุนและความสามารถในการจัดการ จึงต้องหันไปพึ่งคนจีนทั้งในระดับชาติในกรุงเทพฯ และระดับท้องถิ่นดังที่ได้กล่าวแล้ว

กรณีอุดมการณ์พัฒนาซึ่งรัฐได้พยายามส่งเสริมตลอดมาอย่างเปิดเผยและต่อเนื่องในรูปแบบของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ซึ่งเริ่มเมื่อปี พ.ศ. 2502 นั้น อุดมการณ์พัฒนาของรัฐได้ถูกถ่ายทอดไปยังกลุ่มต่าง ๆ และสะท้อนให้เห็นในระดับค่านิยมของสังคม ค่านิยมของ

กลุ่มนักธุรกิจและข้าราชการได้รับการปรับเปลี่ยนไปแล้วในระดับหนึ่ง แต่ค่านิยมของชาวไร่ชาวนายังไม่ได้ปรับเปลี่ยนในระดับเดียวกัน กรณีของภาคตะวันออกเห็นได้ชัดเจนว่ากลุ่มคนที่ปรับเปลี่ยนค่านิยมเพื่อตอบสนองอุดมการณ์รัฐนั้น เกิดขึ้นเร็วกว่าในภาคอื่น ๆ ของประเทศ ในขณะที่เดียวกันโลกทัศน์และความเชื่อทางศาสนาและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ยังคงอยู่ ปัจจุบันโลกทัศน์ที่ได้รับอิทธิพลของศาสนาพุทธและไสยศาสตร์ยังคงอยู่ในกลุ่มคนจำนวนมาก จะเห็นว่า โลกทัศน์และค่านิยมยังมีลักษณะแบบประเพณีผสมกับสมัยใหม่

รูปแบบการปรับตัวรับอุดมการณ์รัฐอาจสรุปได้ว่า

(1) ข้าราชการและพ่อค้าท้องถิ่นส่วนใหญ่และชาวบ้านบางคนปรับรับได้และได้ประโยชน์ กลายเป็นผู้ได้เปรียบในสังคม ทั้งนี้อาจเป็นผู้ได้เปรียบในสังคมอยู่เดิมแล้วจึงปรับรับได้ หรือเป็นกลุ่มใหม่ แต่เมื่อปรับรับได้เร็วก็กลายเป็นชนชั้นใหม่ที่ได้เปรียบ

(2) ชาวบ้านบางคนพยายามปรับรับแต่ทำไม่ได้ ประสบความล้มเหลวกลายเป็นผู้แพ้ เกิดหนี้สิน สูญเสียที่ดินกลายเป็นคนยากจน

(3) ชาวบ้านบางคนไม่ได้รับรู้อุดมการณ์รัฐ หรือรับรู้บางส่วนแต่ไม่สามารถสนองตอบรับอุดมการณ์รัฐ ถูกหาว่าโกงและขี้เกียจ

(4) บางคนไม่เห็นด้วยหรือไม่ยอมรับอุดมการณ์รัฐ ไม่ต้องการปรับเปลี่ยน ปฏิเสธหรือทำเฉย ในลักษณะดื้อเงียบ ซึ่งอาจถูกหาว่าโกงและขี้เกียจได้เช่นเดียวกัน

(5) บางคนไม่เห็นด้วย ไม่ยอมรับอุดมการณ์รัฐ หันเข้าหาอุดมการณ์อื่น เช่น อุดมการณ์คอมมิวนิสต์ หรือขบวนการแยกดินแดน

หลังยุคเผด็จการ รัฐปรับเปลี่ยนวิธีการและกลยุทธ์ในการขยายอุดมการณ์พัฒนา การตอบรับของประชาชนมีมากขึ้น การล่มสลายของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย และนโยบาย 66/2523 ซึ่งประกาศใช้สมัยนายกเปรมมีผลทำให้ความขัดแย้งระหว่างประชาชนและรัฐมีน้อยลง

ขณะนี้คนไทยกำลังปรับตัว บางกลุ่มพร้อมที่จะตอบสนองอุดมการณ์พัฒนาของรัฐและวางแผนเรื่องการพัฒนาอุตสาหกรรมเต็มรูปแบบ แต่คนไทยบางกลุ่มอาจปฏิเสธอุดมการณ์พัฒนาที่รัฐกำลังเสนอเกิดอุดมการณ์ต่อต้านนโยบายรัฐ การสืบทอดเจตนารมย์เรื่องการพัฒนาจะสำเร็จหรือไม่ขึ้นอยู่กับคนในประเทศที่จะปรับค่านิยมและโลกทัศน์ ประชาชนระดับชาวบ้านหลายส่วนไม่สามารถรับค่านิยมสมัยใหม่ที่มุ่งขยายการผลิต มุ่งหวังประโยชน์ทางด้านหากำไรหรือเงินตรา ยังมีคำถามว่าแนวโน้มของค่านิยมวัตถุนิยมที่กำลังมีมากขึ้นและสอดคล้องกับอุดมการณ์พัฒนาด้วยแนวคิดทุนนิยมนั้นจะเป็นที่ยอมรับในสังคมได้มากน้อยเท่าใด การเปลี่ยนค่านิยมเพื่อส่งเสริมการพัฒนาเป็นสิ่งที่รัฐได้พยายามทำมาแล้ว สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติทำโครงการนี้เมื่อปี พ.ศ. 2525 ในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบ 200 ปี การพยายามเปลี่ยนค่านิยมของคนไทยให้สอดคล้องกับอุดมการณ์พัฒนาของรัฐนั้นควรได้รับการไตร่ตรองและพิจารณาให้รอบคอบ ส่วนเรื่องโลกทัศน์นั้นจะต้องตั้งคำถามว่า โลกทัศน์ไทยแบบเดิม ๆ นั้นสามารถคงอยู่ร่วมกับค่านิยมสมัยใหม่และอุดมการณ์พัฒนาได้หรือไม่ จำเป็นจะต้อง